Українська історична та діалектна лексика

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК

Українська історична та діалектна лексика

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1985

В монографии освещается лексико-семантическая система украинского языка XIУ – ХУШ вв., в том числе украинская антропонимия, а также диалектная лексика. Исследование базируется на большом материале, собранном из древних украинских письменных памятников и современных украинских говоров. В работе используются данные словарного фонда древнерусского, современного украинского и других славянских языков.

Для научных сотрудников-филологов и историков, преподавателей вузов, аспирантов и студентов.

У монографії висвітлюється лексико-семантична система української мови XIУ – ХУШ ст., у тому числі українська антропонімія, а також діалектна лексика. Дослідження базується на великому матеріалі, зібраному із давніх українських писемних пам"яток та сучасних українських говірок. Використовуються дані словникового складу давньоруської, сучасної української та інших слов"янських мов.

Для науковців – філологів та істориків, викладачів вузів, аспірантів та студентів.

Відповідальний редактор Л.М.Полюга

Рецензенти Я.Д.Ісаєвич, Т.І.Панько

Редакція мовознавства

У $\frac{4602010000-251}{М221(04)-85}$ 549-85 передплатне

ПЕРЕДМОВА

Вивчення словникового складу тієї чи іншої мови має важливе значення не тільки для мовознавчої науки, а й для широкого пізнання матеріальної та духовної культури народу. В українському мовознавстві є немало праць, присвячених аналізові лексики, серед яких дослідження Л.І.Батюк [7], І.І.Букарєвої [16], І.М.Керницького [88], Т.К.Молодід [72], І.Й.Ощипко [86], Ф.Є.Ткача [108-110], М.Л.Худаша [116] та авторів колективної монографії [49], в якій об"ємно охарактеризовано слова української мови в історичному плані, починаючи від найдавніших часів до наших днів. Однак наявні публікації не вичерпують усього навіть у наш час доступного матеріалу, не висвітлюють до кінця "конкретних шляхів формування численних тематичних та лексико-семантичних груп української лексики" [49, 13][I]. Це зумовлене різними об"єктивними причинами: відсутністю багатьох філологічних публікацій давніх писемних пам"яток, які знаходяться на зберіганні у різних архівах та бібліотеках світу і тим самим не завжди доступні широкому колу дослідників, відсутністю повного видання "Етимологічного словника української мови", регіональних словників з усієї української території та зведеного словника українських народних говорів і особливо відсутністю повного історичного словника української мови. Аналізовані в дотеперішніх дослідженнях групи лексики не представляють усього лексичного багатства тогочасної української писемно-літературної мови. Як свідчить Картотека до Словника української мови ХУІ - першої половини ХУП ст., що створена на основі майже 3 тис. різних за стилем і жанром пам"яток, лексична система української мови даного періоду була значно багатшою, ніж це відображено в опублікованих працях. Це цілком зрозуміло. Відомі досі дослідження базуються на обмеженій кількості пам"яток (наприклад, актовій книзі Житомирського міського уряду ХУІ ст., актових книгах с. Одрехови, "Палінодії" З.Копистенського, "Лексиконі" П.Беринди, універса-

---

[I] Перша цифра в квадратних дужках вказує на номер праці, названої у списку використаної літератури, наступні (після коми) - на сторінку.

лах Б.Хмельницького, пам"ятках Львівського Ставропігійського братства), в яких в силу специфічних жанрових і стильових особливостей творів не знайшла повністю відбиття тогочасна розмаїта лексика. Немає сумніву, що за таких обставин дослідження, які висвітлюють історію слів (маються на увазі як апелятиви, так і топоніми й антропоніми) та словосполучень, наявних у писемних пам"ятках та сучасних діалектах, завжди залишаються на часі.

Особливо цінними, на нашу думку, можна вважати історико-лексикологічні дослідження, в яких дається опис семантики слів у межах конкретно визначеного періоду, що дозволяє сконденсованіше і вичерпніше подати характеристику слів, зокрема тих, що позначають конкретні реалії та абстрактні поняття. Таким періодом розвитку мови може бути і час від початку ХУІ до першої половини ХУП ст., що характеризується великою кількістю писемних пам"яток різних функціональних стилів та жанрів, на основі яких створена Картотека до майбутнього Словника української мови ХУІ - першої половини ХУП ст.

До початку 1983 р. силами співробітників відділу історичної лексикографії під керівництвом Д.Г.Гринчишина розписано близько 3 тис. пам"яток різного характеру й укладено Картотеку до Словника української мови ХУІ - першої пол. ХУП ст. (далі - Картотека) приблизно із 650 тис. карток. Додатковий збір пам"яток, їх розписування, поповнення Картотеки тривають. Одночасно почалося написання словникових статей, щоб в алфавітному порядку зафіксувати назви засвідчених у пам"ятках реалій, дій, станів, якостей, пояснити застарілі слова і показати найцінніші, найжиттєдайніші скарби, які створив народ або вибрав для користування у багатовіковому економічному та культурному спілкуванні з іншими народами.

На основі згаданої Картотеки створено пробний зошит Словника, який був обговорений у Львові 18-20 січня 1983 р. на нараді лексикографів Москви, Києва, Мінська та інших міст і вийшов у світ в 1983р.[2]

Приступивши до укладання Словника української мови ХУІ - першої половини ХУП ст., який є хронологічним продовженням "Словника староукраїнської мови", виданого під керівництвом проф. Л.Л.Гумецької (К., Наук. думка, 1977-1978), колектив відділу історичної лексикографії Інституту суспільних наук АН УРСР паралельно з написанням та редагуванням словникових статей на основі ще ніким не використаних матеріалів - новоствореної Картотеки - підготував дану монографію, в якій охарактеризовані деякі лексико-семантичні групи української лексики. Однак автори, як правило, не обмежуються рамками вказаного

[2] Словник української мови ХУІ - першої половини ХУП ст. : Проб. зош. - К. : Наук. думка, 1983. - 160 с.

часу, а описують динаміку вибраних для монографії слів, розкриваючи еволюцію їх розвитку починаючи від давньоруського періоду, ХІУ-ХУ ст., вказуючи на наявність відповідних слів у ХУШ ст. та сучасній українській мові, зіставляючи їх використання у інших слов"янських мовах. З метою деякого спрощення графіки тексту в цитатному матеріалі змінено літери ѣ, ω, ꙋ відповідно на є, о, оу, а для скорочення тексту перед лексикографічними виданнями досліджуваного періоду ХУІ-ХУП ст. (1627 ЛБ, 1596 ЛЗ, 1650 ЛК, 1642 ЛС, 2-га пол. ХУІ ст. ЛА) не ставляться дати.

У монографії висвітлюються також питання діалектної лексикології, яким присвячено окремий розділ цієї колективної праці. Вивчення специфіки лексико-семантичної системи сучасних говорів у часовій та просторовій проекціях, дослідження тих чи інших діалектних явищ в аспекті виявлення результатів міжмовної та міждіалектної взаємодії дають цінний матеріал для з"ясування ряду проблем лексикології та історичної діалектології.

Цікавими і важливими при вивченні української лексики є питання української історичної ономастики. Ономастичний матеріал є цінним джерелом пізнання лексичного багатства мови, її історії. Такого типу дослідження часто дають можливість внести деякі корективи у метрику слова.

Матеріалом для написання розділів про ономастику та діалектну лексикологію послужили,крім Картотеки до Словника ХУІ - першої пол. ХУП ст., ще Картотека ССМ,що засвідчує значно ширшу кількість слововживання, ніж та, що представлена у виданому двотомному словнику, Картотека Історичного словника Є.Тимченка, Картотека Атласу української мови (П том), матеріали Загальнослов"янського атласу, Загальнокарпатського діалектного атласу, Картотека гуцульського говору, які зберігаються в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові.

Розділи та підрозділи даної монографії написали співробітники відділу історичної лексикографії: Д.Г.Гринчишин - "Загальна характеристика лексико-семантичної системи"; Л.Л.Гумецька - "Народні форми хрещених імен в українській мові ХІУ-ХУ ст."; Я.В.Закревська, В.С.Черняк - "Лексикологічне та лексикографічне дослідження гуцульського говору"; Р.Й.Керста - "Ономастика в Картотеці Словника української мови ХУІ - першої половини ХУП ст."; М.М.Онишкевич - "Лексеми, пов"язані з процесом оранки, в південно-західних українських говірках"; Л.М.Полюга - "Абстрактні назви"; О.Т.Захарків - "Назви осіб за родом діяльності, пов"язаної з тваринництвом, у бойківському говорі"; Н.Л.Осташ, Р.І.Осташ - "Семантичні групи демінутивної лексики"; Р.І.Осташ - "Тюркські елементи в укра-

інській антропонімії"; М.І.Сенів - "Особові власні імена церковно-християнського походження (український жіночий іменник XIУ - поч. XIX ст.)"; О.С.Федик - "Назви осіб за професією та родом діяльності"; М.І.Чікало - "Назви ахроматичних кольорів", "Лексика на означення червоного кольору та його відтінків"; Г.І.Войтів - "Назви прикрас"; Р.О.Гринько - "Будівельна лексика (назви житлових споруд)"; Є.П.Жеребецький - "Назви лінійних мір у гуцульському говорі"; О.В.Кровицька - "Лексика на означення понять, пов"язаних з музичним мистецтвом" - та співробітниця Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського АН УРСР М.О.Демчук - "Праслов"янські елементи відкомпозитного походження в українській антропонімії XIУ - ХУП ст.".

Над технічною підготовкою рукопису працювала А.К.Рибка.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ХУІ - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХУП ст.

Загальна характеристика лексико-семантичної системи

Суспільно-політичні фактори, що склалися і діяли на Україні в ХУІ - першій половині ХУП ст. (посилення боротьби українського народу проти польських феодалів і шляхти, проти насильницької колонізації і покатоличення, народно-визвольна війна 1648 - 1654 рр., вплив релігійно-реформаційних ідей, поява і поширення друкарства, заснування при церковних братствах шкіл, розквіт шкільної освіти і т.ін.), сприяли виникненню політематичної літератури, що прийшла на зміну однотипності пам"яток ділового стилю попереднього періоду, активізували і прискорили розвиток давньої книжно-писемної літературної мови. Цією мовою писалися ділові папери, полемічні твори, літописи, твори художньої, наукової і конфесіональної літератури, здійснювалися переклади з інших мов, зокрема церковнослов"янської, грецької, латинської і под. Як слушно відзначив акад. І.К.Білодід [12, 173], ця мова, незважаючи на відсутність внутрішньої, структурної єдності, здатна була великою мірою виконувати важливу соціальну функцію епохи - бути знаряддям боротьби проти агресивних намагань польської шляхти, католицизму, Ватікану знищити українську культуру і мову.

Українська писемно-літературна мова ХУІ - першої половини ХУП ст., як свідчать пам"ятки письменства, мала як на той час досить розгалужену лексичну систему, здатну обслуговувати в більшій або меншій мірі різні сторони суспільного життя: політику, економіку, побут і т. ін. Лише за попередніми неповними даними Картотеки до Словника української мови ХУІ - першої половини ХУП ст., в лексичному складі тогочасної української книжно-писемної мови налічувалося понад 40 тис. слів.

Про лексичне багатство української книжно-писемної мови ХУІ - першої половини ХУП ст. свідчать багатогранність шарів лексики, полісемантичність слів, багатство синонімів (як лексичних, так і сло-

вотвірних), часте використання слів у переносному, метафоричному, та образному значеннях, порівняно різноманітне вживання вигуків, слів з відтінком здрібнілості та позитивної і негативної суб"єктивної оцінки, надзвичайно широке використання словотворчих засобів, за допомогою яких виникали слова на означення найрізноманітніших понять (конкретних і абстрактних), пов"язаних з усіма сферами людської діяльності, а також активне функціонування стійких і лексикалізованих словосполучень та різнотипних фразеологічних одиниць для вираження нових понять та відтінків їх значень.

Лексичне багатство пам"яток української мови ХУІ – першої половини ХУП ст. представлене такими найбільш виразними тематичними групами: побутова лексика, суспільно-політична, соціально-економічна, професійно-виробнича, адміністративно-юридична, військова, лексика на означення понять, пов"язаних з безпосереднім світосприйманням людини та її буттям, та деякі інші. Не вдаючись до аналізу слів та словосполучень, засвідчених у пам"ятках даного періоду, зосередимо увагу в основному на тих із них, які або зовсім не аналізувались дослідниками, або фіксувалися досить пізно. До таких слів і словосполучень належать: з побутової лексики – назви одягу і головних уборів: бекейшка "довге хутро угорського крою", газука "верхня сукня з довгими рукавами", горностайокъ "хутро зі шкурки горностая", гуня "верхній теплий одяг, переважно з овечої шкури або шерсті", гунка, кабатикъ "короткий полотняний або суконний одяг", катанка "коротка сукня", кожушокъ, крайка "жіночий пояс із грубої (переважно овечої) кольорової пряжі", пасъ "пояс", портища "стегновий чоловічий одяг з грубого полотна", рантушокъ "мала хустка, намітка", рукавички, сермяга "одяг з грубого сукна", сирдакъ "верхній чоловічий короткий теплий одяг", суконка, сукмана "жупан або сарафан, пошиті з домотканого сукна", тесма "пояс з пряжкою та гачком на кінцях", фацелить "хустина, переважно для носа", ферезия "верхній довгий одяг без коміра з довгими звуженими рукавами", футро//хутро, хусточка, чимбуръ//чинбуръ "пояс", шапочка, шубка та ін.; назви взуття: буты "чоботи", капти//капци "черевики, пошиті з сукна або повсті", папуць "туфля", полуботокъ "чобіт з короткими халявами", постолы "різновид селянського взуття, пошитого з цілого шматка шкіри без пришивної підошви", сапіанець "чобіт, пошитий з сап"яну", черевичище, чижма// тижма "різновид чобіт"; назви тканин: бакгазия "ситець", букгронъ "гатунок тканини", кармазинъ "тканина червоного кольору", керъ "погане, грубе сукно", коцъ "товсте сукно", паволока//павлока "тонка шовкова або бавовняна тканина", полотно конопноє (кужилноє, простиралноє, ткацкоє), полотно простоє (суровоє, толстоє), полотно колен-

ское (сендецкое, флямское), сатынъ, сукно влоское (лунское, муравское, сермяжное, утерфиновое, фалендишовое, цвиковское), утерфинъ "тонке сукно", фалендышъ "тонке англійське або голландське сукно", чамлетъ "сукно з верблюжої шерсті", чинтакора "шовкова тканина", шарлатъ "тканина або сукно червоного кольору" та ін.; назви предметів домашнього вжитку - кухонного і господарського посуду, предметів хатнього призначення: вареха "велика ложка", вилка, дзбанокъ, келишокъ, крыновь "глиняна посудина, подібна до чаші або дзбана", куфель "кухоль", пателня, паневка "сковорідка", пугаръ, "бокал", склянка, чарочка, бочечка, цебрикъ, прикадокъ, полубочокъ, пытель "сито", кошичокъ, тайстра "торба, кошик", шкатулка, лавка, столикъ, шуфлада, тоболка "пака, тюк", лихтарикъ, кгнотъ, шпилка, верето, наметецъ "покривало на ліжко", подшевка, тувалня "широкий рушник"; назви продуктів харчування, страв, напоїв: иство "їжа", кормля "їжа", покармъ "харчі", горохъ, капуста, крупы ечменые, пшоно, борщикъ, паштетъ, печенина, пирогъ въ маслѣ, поливка, салатъ, муштарда, помаранча; питво, алякантъ "привозне вино з Італії", мушкатела "мускатне вино", аквабитка "оковита", квасъ грушковый, сыченый медъ "питний мед"; з виробничої лексики - слова, пов"язані з сільським господарством: орачъ, плугатаръ, оране, пооране, заорати, поорати, пахивати, лемѣшъ, лемешъ плуговый, железо плужное "леміш", сошникъ "залізний леміш", чересло, скиба, сѣяти, засѣвати землю, засѣяти, засивъ, розсѣвати, пахотное поле, пахотная земля, паренина "зоране під пар поле", поралити "зорати ралом", поскородити, жатва, ужатисе, покосити, покосъ, змолотити, помолотити, вязати снопы, вязанка, горстка, хлѣбъ озимый, хлѣбъ яровый, насѣня морквяное (огурковое, пастырнаковое, свекляное, цебулное), росада капустная, урожай, стожокъ, полова, сѣчка, копиця, копа, полукопокъ, ланъ, полланокъ, гряда, лука, серпъ, мотыка, пила, цепъ, копаница, терлица; з будівництвом: збудованье, побудовати, прибудовати, направляти, прибудоване, поправляти, городити тинъ, платва, дахъ штемповати, трамъ "сволок, перекладина", цвекъ "цвях", скобля "скоба", ретязъ, крукъ "гак", кламра "скоба, скріпа", шруба "шуруп", шина, гакъ, кгонтовое гвуздя "гонтові цвяхи", жабка до оконъ "лапка для вікон", стеля, коминъ, коминокъ, кахли, печь, мулярчикъ//мурарчикъ, уфутрованье пьеца (пьецка) "облицьовування печі", диловати "настиляти брусами", клепець "сокира, якою мулярі тешуть каміння", барта "рід сокири", сокѣрка; з столярством: столярчикъ, столярское начине, свердель, сверцликъ; з теслярством: теселчикъ, теселское начине, тесане, тесла "спеціальна сокира для обробки дерева"; з ковальським ремеслом: ковалство, ковалский мѣшокъ, вареха железная, толкачи железные, под-

кова, уфналь; з кравецьким ремеслом: кравецкоє ремесло, пошити, шовъ, ножици, ножички, нитъ, нитка, голка; з шевським ремеслом: кожерѣзатель, шкурокраячъ, дратва, копито, шило; з малярством: малярчикъ, малярка, малярствомъ бавитися "займатися живописом, малярством", малярскоє дѣло "малярство", фарба, фарбовати, фарбѣръ "фарбувальник"; з млинарством: млинарство, начинє млыновоє, ступа млыновая "водяний млин - сукновальня", коло валноє, камень млинский, молоти, змолоти, помолоти, млыновыє пенязи, мерка млиновая, молотє; з книгодрукуванням: типографъ "друкар", печатня, изба друкарская, друкованє, друкарские куншта "друкарське мистецтво, майстерність", екземпляръ, корикговати "коректувати, виправляти", корикгователь "коректор", публикованє, публикация, публиковати, выдати друкомъ (з друку, презъ друкъ), типомъ на свѣтъ выпущати "опублікувати", до друку подати, в друкъ пустити, друкомъ (типомъ) поновити (обновити), друкарскоє мастерство, типографія "друкарня"; з військовою справою: войсковый, жолнѣръ, алябарта "алебарда", бехтеръ "панцир", бривъ "військове спорядження", гелмъ "шолом", карвашъ булатный "наплічник булатний", кульбака "сідло", ладовница "патронташ", лукъ, наджакъ "чекан", мусатъ "меч", нагайка, наколѣнки, ощепъ "спис, ратище", палашъ "меч", пухлеръ "круглий щит", пушечка, рогатище "рогатина", стрелба "вогнепальна зброя різних видів", тарча "щит", шишакъ "металевий шолом з вістрям", яничарка "турецька рушниця у козаків та яничар", ярчакъ "сідло татарське", кайданы, рыштунокъ военный "озброєні особи, що йдуть на війну", булава, рота, воєвникъ; з медичною справою: болячка, бѣгунка, горячка, гризь, жолтяниця, згага, лишай, огневая немочъ "вогневиця, гарячка", отокъ, повѣтреє моровоє "епідемія, мор", параличъ, пархы, струпъ, трясавиця, трясця, фебра "лихоманка, пропасниця", аптека, аптечка, барберъ//балверъ "лікар", цырулйкъ "лікар" та ін.; з торговельною справою: купованє, окупованє, окупенє, купленє, окупъ, купный крамъ, купчикъ, выкупно, купно, закупити, покупити, выкупити, выкуповати, отkупити, окупати, окупити, окуповати, окуповатися, прикупити, скупити, выкупъ, попродати, запродати, роспродати, спродати, продаватися, продаванє, продажа, торговатися, сторговатися, уторговати, дѣлати (удилати) торгъ, торгъ мѣти, гендлевати, гандли вести "торгувати", купчити "гендлювати", торговиско "торговище, базар", торговица, торжище, торжокъ, торжникъ, торговникъ, дорожина "дорожнеча", крамница, крамная комора, крамъ "крамниця" та ін.; з лексики, пов"язаної з безпосереднім світосприйманням людини та її буттям - назви органів і частин тіла, родинних зв"язків і стосунків, кольорів і їх відтінків: бородавка, голѣнка, жолудокъ, запястє, затылокъ,

кулакъ, ноздри, нырка, пазкгноть "ніготь", пазуръ, пясть, пята, стопа, тваръ "обличчя", челюсть, черепъ, щетина; батенько, мамка, матонька, бабусейка, дѣдусь, сновая "невістка", сестрачичь "племінник", стриенка "дядина", дѣточки, дѣтоньки; багровый, багряный, блаватный, блакитный, бурый, вышневый, глинястый, кгранатовый, каштановый, мушкатовый "жовтий", папужастый "жовто-зелений", половый "сиво-жовтий", рыжий, серый, сивый, туркусовый "бірюзовий", фиалковый, цеклястый, шарлатный "пурпуровий", шарый, брудносивый, зжолтабелый, зсерниста половый, темновышневый, червоножолтый, червонокармазыновый, жолтогорячий, жовточервоный та ін.; з адміністративно-юридичної лексики: подкоморский судъ "суд, що займався розмежуванням грунтів", вижъ судовый "урядовий чиновник, що виконував різного роду судові доручення", возный енералъ "головний судовий слідчий воєводства або повіту", асесоръ "судовий засідатель", лавникъ "член колегії суддів, яка розглядала кримінальні справи", прокураторъ "судовий чиновник, уповноважений; обвинувач", пленипотентъ "уповноважений у судових справах", акторъ "позивач", протестантъ (протестансъ, протестуючий, протестуючая сторона) "той, хто протестує, позиває до суду", позываючий "позивач", манифестация "протест, скарга", манифестацию заносити "подавати скаргу на когось", протестация "скарга, позов", протестацию заносити (чинити, уводити, учинити) "подавати (подати) скаргу на когось", акция "судовий процес", припозовъ "виклик у суд", подперте "доказ", декларація "зізнання, свідчення", декларoватися "зізнавати, свідчити", осветчене "зізнання в суді", присяжникъ, присяглые люди, отпорная сторона "відповідач на суді", рочки "сесія гродського суду", рочки судовые "час судових засідань, що відбувалися здебільшого один раз на квартал", розсудокъ правный "судовий вирок", вказъ "судове рішення, судове розпорядження", доходити права "домагатися у суді здійснення свого права", делляция "донесення, таємне оскарження, законна відстрочка розгляду судової справи", артикулъ "стаття закону", юрисдикция, реляция "захист у суді з висуненням доказів", печатаръ "канцелярський службовець, що підтверджував документ печаткою", ландвойтъ "сільський староста", подвоеводий "помічник воєводи", воєводиная, каштеляновая, маршалковая, листъ граничный, децкованый, закупный, позовный, потверженый, поручный, уставный, унѣверсальный, фундушный і т. ін.; з соціально-політичної лексики: землянка "дрібна землевласниця", бернадини "члени католицького чернечого ордену", бунтъ строити "бунтувати", революция, райтаръ "розбійник, грабіжник", ребелия "бунт, повстання", васнь "ворожість, незлагода", долеглость "пригноблення, утиски", копа "скликана на нараду громада; сходка", по-

хожялыє люди "перехожі, некріпаки", публиковати "обнародувати", конституция, працовитый "селянин, кріпак", загородникъ "селянин, який, крім городу (біля хати), не мав ніякої землі" та ін.; з суспільно-економічної лексики: квитъ "розписка про одержання боргу", квитовати "давати розписку про одержання боргу", рухаюче добро "рухомий маєток, рухоме добро", цирокграфъ "боргова записка, вексель", рата, рахунокъ, казнодѣй "скарбник", кредиторъ, кредиторка, фантъ "цінний предмет, який можна було давати під заставу", фрымарчитися "обмінюватися", заставникъ "той, хто бере щось під заставу", погребелноє "плата за переїзд греблі", мыто деревяноє (мостовоє, подорожноє, поколодноє, мясноє, пчоленоє), мимоходщизна "мито за переїзд з товарами", порошчизна "повинність підданих брати участь у полюванні на звірів після випадіння першого снігу", серебщизна "данина, яку платили сріблом від сохи" та ін. Слова та словосполучення, вживані на означення будівель, прикрас, музичного мистецтва та абстрактних понять, розглядаються у даній монографії далі.

У писемних пам"ятках української мови ХУІ - першої половини ХУП ст. засвідчена надзвичайно велика кількість слів, які вказують на різні ознаки, властивості і належність предметів, на види трудової і розумової діяльності людини, виражають числові поняття, вказують на місце, час та спосіб дії, міру вияву ознаки та ін.: узкий, широкий, теплый, зимный, нѣмый, мудрый, хромый, мѣдяный, железный, атласовый, белинный, юхтовый, столярский, друкарский, малярский, бабинъ та ін.; жати, написати, уписати, шити, спѣвати, копати, рити, прочитати, мыслити і под.; пять, полшоста, шестеронадцатеро, пятнадцатый; неподалеку, позаду, доловъ, ледакуды, зимою, зпозаранку, ранюхно, ранюсенько, поранку, лѣтѣ, бокомъ, добре, лениво, нащесердце, повлоску, постарому, щасливо та ін.

Широко представлені у пам"ятках писемності досліджуваного періоду службові слова та вигуки: безъ, близко, напротивъ, опроче, подле, помежъ, понадъ, попудъ, посередъ, уверхъ, черезъ, змежи, изза, зподъ, поблизу, помимо та ін.; абы, або, ажбы, аже, анъ, айно, анужъ, атожъ, атъ, ачей, ба, же, заправды, заледво, леда, лемъ, нагай, ось, ото, та, це, ци, чи, хиба, хочай та ін.; а, и, бо, альбо, аще, бы, где, гды, или, еже, если, дабы, жебы, какъ, который, пакли, оже, нѣжки, поневажъ, хотя, що, щобы, нижъ та ін.; а, агой, агъ, ахъ, га, га-га, галя, гай-гай, го, го-го, гой, гогой, гойбре, гойда, гоцъ, ей, ля-ля, ну, о, огъ, оле, охе, охъ, охтѣ, псъ, увы, фе, ха-ха, цытъ, бѣда, горе, матонько, слава.

Про багатство словникового складу української мови даного періоду свідчать і широке використання синонімів, як лексичних, так

і словотвірних, і збільшення кількості синонімічних рядів у порівнянні з попереднім періодом. Цьому сприяло широке використання поруч з книжними народнорозмовних та іншомовних слів, діалектизмів і т. ін. Ось декілька прикладів: скарга - жалоба - позовъ; тато - батько - отецъ; дорога - путь - гостинецъ - шляхъ; мѣсто - городъ - градъ; вѣно - посагъ; мовити - говорити - речи - казати - глаголати; радоватися - веселитися - торжествовати; сорокъ - чотирдесять; девяносто - девятдесятъ; любо - мило; минулый - прошлый; теперъ - днесь - заразъ; сѣрый - шарый - сивый - вилчастый - димчатый - мышастый - плесниввый - попелятый - шпаковатый; червоный - багряный - кармазиновый - пурпуровый - шарлатный та багато інших.

Основне ядро лексико-семантичної системи української мови ХУІ - першої половини ХУП ст. з певними фонетичними змінами чи семантичними зрушеннями дійшло до наших днів і активно функціонує в сучасній літературній мові або її діалектах. Вийшли з ужитку або стали історизмами слова та словосполучення, пов"язані з тогочасною системою державного і політичного управління, правовими відносинами, побутом, військовою справою і т. ін.

За походженням лексична система української мови ХУІ - першої половини ХУП ст. неоднорідна. Переважну більшість цієї системи становлять слова спільносхідно- та спільнослов"янського походження, значно меншу кількість складають запозичення.

<u>Будівельна лексика (назви житлових споруд)</u>

Назви будівельних понять позначають об"єкти, що становлять невід"ємну частину нашого життєвого середовища. Будівлі відіграють важливу роль у побутовій, виробничій, культурній, громадській діяльності як житло, місце праці, необхідні речові складники організації і здійснення багатьох людських починань. Назви реалій, пов"язаних з будівництвом, засвідчуючи конструктивну досконалість і функціональну диференційованість споруд, характеризують рівень розвитку матеріальної і духовної культури на різних історичних етапах, у тому числі в період становлення української народності.

Будівельна лексика неодноразово була предметом дослідження істориків української мови. Окремі її групи знайшли висвітлення в працях М.Л.Худаша /117/, І.М.Керницького /88/, І.П.Чепіги /118/, у колективній монографії "Історія української мови. Лексика і фразеологія" /49/.

Пам"ятки ХІУ - ХУШ ст. містять назви будівель і їх частин, майстрів-будівничих, пристроїв і знарядь будівництва, будівельного ма-

теріалу, процесів будування. На означення назв житла у пам"ятках української мови ХІУ - ХУШ ст. засвідчені такі слова: будинокъ, господа, кгмахъ, домокъ, домъ, изба, издебка, каменица, клѣтъ, к..либа, мешкане, мешканячко, наметъ, обитель, помешкане, селидба, ташъ, халупа, халупка, хата, хижа, хоромина. У даному підрозділі будуть розглянуті деякі назви житлових споруд, які представлені у писемних пам"ятках досліджуваного періоду.

Спільнослов"янське слово домъ уже в давньоруській мові мало розгалужену систему значень: "житло, будинок", "двір, комплекс дворових будівель", "господарство", "маєток, майно", "сім"я", "рід", "храм, церква" (Срезн. І, 699-702; Poppe, 16)[1]. Усі ці значення успадкувала староукраїнська мова, одночасно збагатившись новими: І) "житло, оселя, мешкання": А питъ могоричь оу бьбицкого оу дому (ССМ І, 317); 2) "будинок, дім як споруда": Домъ, въ ринку стоячі въ двохъ будинкахъ на едномъ пляцу (ХУП ст. Карт. Тимч.); 3) "двір, садиба": а половицю тѣхъ пѣнязии наложили есмы на твоѣ роботы... на домъ на медицкии (ССМ І, 317); по два зъ дому жати ходять (15.. AS УІ, 83); 4) "вотчина, маєток, господарство": мы...дали есмъ (sic! - Прим. вид.) ему...села... где домъ его (ССМ І, 317); 5)"рід, династія": пана Богуша... справы и родъ зацный дому его... кнзь Сендюшко оповѣдалъ (ССМ І, 317); 6) "плем"я, народність": Іаковъ и собравши весь домъ свой реклъ: откидайте чужіе боги (ХУП ст. Карт. Тимч.); 7) "сім"я, родина": малжонка... тихо(ст) заховати повинна, абы... недостатковъ малженски(х), пожа(р) не выходилъ з(ъ) дому оныхъ (1646 Мог. Пр. 921); 8) "люди, що живуть в одному приміщенні": всѣмъ домом(ъ)... за нимъ шли (1637 УЄ Кал., 429-430); 9) "храм, церква": прагнулисмы... учтити бытностью своею домъ або церковъ оныхъ суемудрьныхъ (1598 Отп. КО, 391-392).

У сучасній українській літературній мові лексема дім зі значеннями "двір, садиба", "вотчина, маєток", "церковна організація" уже не вживається. Рідко зустрічається ця назва у значенні "рід, династія". На означення культової споруди слово дім виступає тільки у складі застарілого словосполучення божий дім (СУМ П, 306-307).

У пам"ятках української мови ХУІ - ХУШ ст., особливо у текстах конфесіонального змісту, лексема домъ засвідчена з багатьма переносними значеннями: І) "рідна земля, батьківщина": мене па(н) Богъ з ро(з)маиты(х) приго(д)... в дому и (в) розмаиты(х) краина(х) ча(с)то вырыва(л) (1582 Кр. Стр., 6); 2) "тіло (мешкання душі)": Бгъ... кождоую доушоу пошлетъ, до вла(с)ного тѣла... доуша... оживить домъ свой (1646 Перло, 144 зв. - 145); 3) "вмістилище, носій

[1] Список використаних джерел та їх скорочень див. у кінці монографії.

(чогось духовного)": зачи(м) бысмо и мы... вдя(ч)ными бо҃у домами... сталіся (I пол. ХУП ст. УЄ Кан., 79).

Слово домъ у давній українській мові входило до складу образних висловів, зафіксоване пам"ятками у метафоричному зв"язку з лексемами пиръ, оучта, банкетъ, веселіє, плачь, сѣтованіє, неволя, тѣло: въ домоу пироу, в(ъ) домоу мовлю оучтъ и банкетовъ, ср(д)це безоумныхъ(ъ) найдоватися повѣдаетъ (1620 См. Каз., 6); Лучше ж иты в дом плача, а не в дом веселя, идѣже хулимо господнее имя (к. ХУІ ст. Укр. п., 76). Лексему домъ засвідчено також у складі розгорнутої метафори будовати домъ брата своего - "допомагати ближньому" (сер. ХУП ст. Хрон. 157 зв.).

У давніх пам"ятках української мови слово домъ часто вживалося як компонент менш чи більш усталених словосполучень, що називали певні поняття й реалії тогочасного життя: вийти зъ домовъ "виступити" й отпустити въ доми, въ доми роспустити "демобілізувати": мы оба зъ п. Михайломъ... по указу вийшлисмо зъ домовъ первихъ числъ мая (ХУШ ст. Карт. Тимч.); Войска въ доми роспустили (ХУШ ст. Карт. Тимч.); состоялся указъ отпустить въ доми болнихъ бунчуковихъ (ХУШ ст. Карт. Тимч.). На означення житла, яке здавалося в оренду, використовувалося словосполучення наемьный домъ, а житла, звільненого від сплати будь-яких податків, - вольный домъ: живоуть в наемьныхъ домехъ... реме(ст)ва... не робять только то(р)гоують (1552 ОВол. З., 200); маетъ во(и)тъ оу месте домъ вольны(и) (1552 ОВол. З., 199зв.). Словосполученнями зі словом домъ позначалися у писемних пам"ятках ХУІ - ХУШ ст. будівлі, в яких були розміщені різні заклади, установи, організації: гостиный домъ (1510 АЗР П, 77) - "будинок для приїжджих"; шинковный домъ (1584 АЖМУ, 130), образно піанственный домъ (1609 ЦДІАЛ 129, 360)[2] - "корчма"; школный домъ (1612 ЦДІАЛ 129, 1125, 2) - "школа"; домъ братский (1591 ЦДІАЛ 129, 136) - "братство"; домъ судовый (ЛБ, 96) - "суд"; домъ радецкий - "будинок міського уряду": домъ радецкій або ратушъ (1571 УЄ Вол., 67); домъ урядский - "управа": печатю подтверджамъ въ самомъ дому моемъ урядскым (1606 НЗУж. ХІУ, 226); домъ купецькый - "крамниця": а тым которыи голоубы продавали рекль въз(ь)мѣте тое о(т)толе а не дѣлайте домоу моего о(т҃)ца домомъ коупецькы(м) (1556-1561 ПЄ, 347зв.); домъ нечистый, домъ спросный (1599 Ант., 803), домъ нерядный (1621 Коп. Пал., 679) - "дім розпусти": до домоу нечистого вшолъ...з(ъ) вшетечницею былъ (1607 Лік., 83). У давніх джерелах української мови словосполучення домъ наемьный, домъ гостиный, домъ шинковный, домъ школный, домъ судовый, домъ радецкий, домъ нерядный, домъ спросный

[2] Перша цифра після умовного скорочення джерела позначає фонд, друга - опис, третя - справу, четверта - аркуш.

мали однослівні відповідники-синоніми: господа (1572 ЖКК П, 36), гостиница (ЛБ, 22), виталница (ЛБ, 15), странноприемница (1591 ЦДІАЛ 129, 131), корчма (1588 ЦДІАЛ 129, 91), школа (1637 УЄ Кал. 631), ратушъ, блудилище (І пол. ХУП ст. УЄ 29515, 258зв.).

Слово домъ у староукраїнських пам"ятках входило також до ряду синонімічних словосполучень, що виступали семантичним еквівалентом лексеми церква у значенні "культова споруда": домъ Бжій (бл. 1619 О обр., 5); домъ молитвеный (1599 Ант., 939); домъ Гда Бга (1637 УЄ Кал., 91); домъ ста҄ стыхъ (сер. ХУП ст. Хрон., 294); домъ великий (1599 Кл. Остр., 201). У реченні: боудоучи в домоу божо(м) з в м(с)тами завше єдномыслны(и) (1607 ЦДІАЛ 129, 348, І) словосполучення домъ божий вжито на означення церковної організації. У багатьох пам"ятках релігійного змісту зафіксовані словосполучення зі словом домъ, що були образними назвами пекла і раю: пекелныи домы (1632 Євх., 303); вѣчны҄ домы (ХУП ст. Карт. Тимч.); домъ г(с)дний (сер. ХУП ст. Хрон., 157); небесный домъ (1637 УЄ Кал., 3); домъ слави (1646 Перло, 160зв.); домъ отца небеснаго (1588-1596 Виш. Кн., 145).

У пам"ятках української мови ХУІ - ХУШ ст. вживалися деривати слова домъ: домокъ - з відтінком зменшеності або пестливості, лексема домище - з відтінком згрубілості: хлѣвина, домо(к), домище (ЛЗ, 83). Перша фіксація назви домокъ у досліджуваних пам"ятках належить до 1539 р., а лексеми домище - до 1596 р.

У сучасній українській мові слово домок побутує лише як діалектизм, літературній нормі відповідає його фонетичний варіант дімок, рідше словотвірний варіант домик. Демінутивне утворення з суфіксом -ок від лексеми дом відоме й у інших сучасних східнослов"янських мовах (пор. рос. домок, білор. дамок). Іменник домище у всіх східних слов"ян є нині аугментативом до слів дім, дом.

Поширеним у досліджуваних пам"ятках було слово будинокъ, яке у ХУІ - ХУШ ст. мало такі значення: 1) "споруда, будівля": посад со всіми... будинками... зпалили (ХУП ст. Карт. Тимч.); "будівлі в межах двору, садиби" (найчастіше у формі множини або як збірний іменник): дворъ на плецахъ з(ъ) будинками (ХУШ ст. Карт. Тимч.); будинок увес свой... то есть хату, свѣтелку, инъбаръ, комору и дилїоване и баню также и ворота зо всѣмъ будинъком... продала пну Ісаку (ХУП ст. Карт. Тимч.); 2) "житловий дім": тие бчоли найшов Андрѣй у его будинку в ямѣ (ХУП ст. Карт. Тимч.); "споруда житлового або громадського призначення": тоє мѣсто... оздобноє и достатнєє овожъ оулицы охандожныи и боудинки оздобныи овожъ костєлъ пєнкнє збоудованый (ХУІ ст. Розм., 48); 3) "внутрішні приміщення великого

житлового дому; покої" (у формі множини): Прошены были... въ будинки Гетманскіе на кушанье (ХУШ ст. Карт. Тимч.).

До української мови лексема будинок потрапила з польської у ХУІ ст. (ЕСУМ І, 278). Поширена вона також у словацькій, білоруській та російській мовах. Слово будинокъ у пам"ятках білоруської мови ХУІ - ХУШ ст. мало в основному ті самі значення, що й у староукраїнській (ГСБМ П, 241-242). Семантична близькість української і білоруської лексем збереглася тільки в говорах відповідних мов (див. /65, 146-147/; Карт. АУМ П). У літературних мовах слова будинок і будынак позначають різні поняття (СУМ І, 247; БРС, 134). На російській мовній території слова будинок, будынок відомі у південних та західних говірках (СРНГ Ш, 245, 248), у літературній російській мові вони відсутні.

У ХУІ-ХУП ст. поруч з іншими назвами будівельних понять вживалася лексема хата. Походження цього слова ще до кінця не з"ясоване (Фасм. ІУ, 226; Мартынаў, 17-18). В українських джерелах воно вперше зафіксоване у 1564 р. (Карт. Тимч.). Староукраїнські писемні пам"ятки документують такі значення слова хата: 1) "житлова будівля": вигорѣло усе мѣсто, же жадная...хата не зостала (ХУП ст. Карт. Тимч.); "своє житло; домівка": цр҃ь в полата(х) ... рече: ...иди в хатоу (ХУШ ст. Карт. Тимч.); 2) "частина житла, окрема кімната": Гуренко з своєю женою...пойшли обѣдать в свою дроугую чрезъ сѣни хатоу (ХУШ ст. Карт. Тимч.); 3) "будівля нежитлового призначення": невест и мужчизнъ о десет душъ, которые в место бегли и в тую лазню-хату упали (1618 ЧИОНЛ ХУІ 3, 152); 4) "родина, люди, що проживають в одному приміщенні": хуторъ на Слѣпородѣ, при которомъ и людей хатъ десятокъ поселилося (ХУШ ст. Карт. Тимч.); "будівля житлового призначення, люди, що в ній живуть, і їх господарство": абы минѣ позволил хатою перезимовати (1699 Карт. Тимч.) (пор. chatą żyć - SW I, 273). Словосполучення бездворная хата позначало дім без двору і господарських будівель самотнього чи бідного селянина: Обмежу дворовъ козаковъ, зъ едной...Грабаровъ...а зъ четвертой сторонъ бездворной хати козака Петра Переченка (ХУШ ст. Карт. Тимч.).

Основним значенням слова хата у сучасних східнослов"янських, польській і верхньолужицькій мовах є "сільське житло, сільський дім". Чехи і словаки хатою називають стару, убогу сільську житлову будівлю. У сучасній українській літературній мові ця лексема має, крім основного, такі значення: "домівка, господа", "родина, люди, які живуть в одному домі", "кімната", "внутрішнє житлове приміщення сільського дому", розм. "квартира" (СУМ XI, 29-30).

Праслов"янська за походженням лексема изба, яка у давньоруській мові мала семантику "будівля, дім", "кімната", "лазня" (Срезн І, 1030; Poppe, 25), у пам"ятках української мови зустрічається з середини ХУІ ст. Словом изба у ХУІ – ХУШ ст. позначалися дім, хата: даровала избоу будоу(н)комъ добре зпореже(н)ноую до мана(с)тера нашего (1633 ЦДІАЛ 129, 1124, 36зв.). Ця лексема вказувала також на невелику бідняцьку хату, халупу: перевозили до манастиря старую и(з)бу (1594-1595 ЦДІАЛ 129, 7, 1). Частіше, ніж у значенні "дім, хата", назва изба у давніх текстах зустрічається з семантикою "основне житлове приміщення сільської оселі", тобто головна, часто єдина кімната, у якій зосереджувалося все домашнє життя сім"ї: Притомъ дворъ в замку Луцкомъ, в которомъ дворе изъба, сени и комора (1570 АрхЮЗР 7/П, 382). Значення, близьке до попереднього, лексема изба мала там, де йшла мова про одне з двох жител, що стоять через сіни під спільним дахом: Боудова(н)ѧ тамъ в замькоу новомъ и(з)бы дви соупроти(в) с примъномъ (1552 ОЧерк. З., 14). Будівля такої конструкції описується в російських матеріалах (див. СРНГ, 12, 87).

У зв"язку з історично зумовленим членуванням однокамерного житла на кілька приміщень втрачалася багатофункціональність ізби: Па(н)у Василию Кра(в)цеви по(з)волили(с)мо...на кроу(н)те ме(ш)канѧ и(з)боу с ко(м)на(т)кою (1616 ЦДІАЛ 129, 1124, 24зв.). Тут кімнатка – це невеличке приміщення, призначене, найімовірніше, для спання. В іншій пам"ятці та сама житлова камера називається то ізбою, то світлицею, чистою кімнатою: и скоро еси его сколола...зараз... з оное изби росперхнулися есте (1583 АрхЮЗР 8/Ш, 369); и скоро дей мя уколото у горло...и зараз зашастѣло, из светлицы бегучи (там же, 373).

Староукраїнські тексти засвідчили слово изба й у значенні "кімната", в якому воно вживалося переважно з означенням, що вказувало на призначення кімнати або її розміщення в домі: Въ новомъ...будинку посвятили двѣ избы, прихожую и наугольную (ХУШ ст. Карт. Тимч.); ма(н)даты...его м(л) кнѧзю...в и(з)бе столово(й) в за(м)ку лубе(с)ки(м)...о(д)да(л) (1620 ЦДІАЛ 181, 2, 1748).

У давніх писемних джерелах лексема изба ще означала "палата; приміщення державної установи": то не есть су(д)...кгро(д)ски(и) о кгру(н)ты...ту(т) оув и(з)бе судити, але то есть судъ земьски(и) (1580 ЛНБ 5, 11, 4044, 69зв.).

У досліджуваних писемних пам"ятках староукраїнської мови слово изба фіксується у складі стійких словосполучень – изба белая, изба покоевая, изба судовая, изба соборная, изба корчомна, изба друкар-

ская, изба маларскаѧ, а також у вищезгаданих - изба столовая, изба прихожая.

Житлове приміщення з димарем називалося избою белою, без димаря - избою чорною. Чорна і біла ізби різнилися не тільки конструктивно, а й функціонально: протиставлялася світлиця, чиста половина кухонній половині, челядній: Съ тыхъ дванадцати копъ грошей...дьѧкоу копъ чотири... абы вставичне в той белой избе, противъ шпиталное чорное избы мешкаючи, дѣти...вдѧчне оучилъ (I577 AS YI, 78); светлочьки три при земьли че(т)верьта а на по(д)роубе и(з)ба чорьнаѧ про челѧ(д) (I552 003-I, 44 зв.). Словосполукою изба чорная, рідше самою лексемою изба, позначалося нежиле приміщення, зокрема склад зброї: вси потребы коу стрельбе ховають в и(з)бе чо(р)но(и) в стене замьково(и) по(д) вежою а на(д) тою избою светлица (I552 ОВін. З., I29 зв.). На означення житлової споруди, призначеної для дворових людей, вживалося словосполучення изба покоева (I62I ЛНБ 5, Ш, 4057, I9-I9зв.)[3] (пор. з говірковим пол. pokój - SW IУ, 508-509). У складі ряду усталених словосполучень слово изба документується як назва приміщення громадського або виробничого призначення: изба судовая (ХУП ст. Карт. Тимч.) - "приміщення суду"; изба соборная - "приміщення, в якому збирався сход": кгды ся братия зошли по пана григория...слали якъ по брата ста(р)шего и ключи до собо(р)но(и) и(з)бы маючого (I635 ЦДІАЛ I29, II24, 43); изба друкарская (I630 ЦДІАЛ, I29, II30, 5) - "друкарня"; изба корьчомьнаѧ (I552 ОКан. З. I5) - "корчма"; изба маларскаѧ - "майстерня живописця": Свѣт сей облоудный, ест то власне изба маларскаѧ (ХУП ст. Карт. Тимч.).

У староросійській мові слово изба означало "господарська споруда", "житло", "виробниче приміщення", "установа" (СРЯ XI-ХУП, 6, 92-93). Засвідчена ця лексема й у пам"ятках старобілоруської мови зі значеннями "дім", "житло", "установа" [65, I54]. У сучасній російській мові слово изба широко розповсюджене і має розгалужену систему значень, у білоруській вживається з відтінком зневажливості як назва маленької хати, причому поширене переважно на східній території білоруського Полісся. У сучасній українській мові лексема ізба збереглася тільки в окраїнних говірках.

На означення житла пам"ятки староукраїнської мови фіксують слово мешкане, запозичене з польської мови (пор. пол. mieszkanie). У XIУ - ХУШ ст. це слово виступало з такими значеннями: I) "проживання в певному приміщенні": зоставили ...частькоу...плѧцоу, нѣ̃го

[3] Перша цифра після умовного скорочення джерела позначає фонд, друга - опис, третя - справу, четверта - аркуш.

на побоудованьє халоупки на мешканьє собе (1616 ЦДІАК 221, І, 62, І)[4]; 2) "існування, спосіб життя": я(н) мо(н)тов(т) по(з)ва(л)... кнзя а(н)дрея... о (з)лоє ме(ш)ка(н)є в стане ма(л)жо(н)ско(м) з ма(т)кою моєю (1578 ЖКК І, 107); 3) "житлова споруда": Па(н)у Василию Кра(в)цеви по(з)волили(с)мо за ве(р)но(ст) послоу(г) его на кроу(н)те ме(ш)кан҃ и(з)боу с ко(м)на(т)кою подл҃ школы (1616 ЦДІАЛ 129, 1124, 24зв.); 4) "оселя, двір, господарство, маєток; село": мешка(н)є, хлопскій двоpe(ц), або поле, фолварокъ (ЛБ, 113); просилъ нас гетмана панъ Семенъ... о наданьє себѣ яковогo селища ку въспартю разоренного своего мешъканьня (1713 Карт. Тимч.).

Назва мешканє фіксується і з переносними значеннями: "земля як місце проживання всіх людей": сътворивъ бгъ... горы абы з нихъ чл҃къ осмотрѣвалъ широтоу земли, и простран(ъ)ное мешкан҃ свое (1618 Зерц., 14); "вмістилище, носій чогось нематеріального": зачи(м) бысмо и мы... оздобны(м) ла(с)ще его мешка(н)емъ сталїс҃ (І пол. ХУП ст. УЄ Кан., 79); "притулок, пристановище" (в образному вживанні): Любѧщемоу входитъ Бгъ до ср(д)ца и мешкан(ь)е собѣ в(ъ) немъ любоует(ъ) (1648 МІКСВ, 349). Слово мешканє могло виступати компонентом усталених метафоричних словосполучень небесное мешканє (1621 Коп. Пал., 726), вѣчноє мешканє (1646 Перло, 121зв.) зі значеннями "рай", "загробне життя", "потойбічний світ".

Ця лексема вживалася й у складі ряду дієслівних словосполучень: мешканє мети "проживати у якомусь місці, десь перебувати": стрѣтилъ его...чл҃къ который...в(ь) гробѣхъ меш(ъ)кан҃ мелъ (1556-1561 ПЄ, 142зв.); мешканє чинити, мешкане мѣти "жити з кимось": чинил с тыми служебницами моими обема в дому своем мешкане таковое, яко сам хотел (1567 АрхЮЗР 8/Ш, 136-137); почала деи еси з ним ненавѣсное... мешкане мѣти (1583 АрхЮЗР 8/Ш, 368); мешканє учинити "поселитися": до него при(и)демо и мешка(н)є собѣ оу него учинимо (1587 См. Кл., 9-9зв.); мешканьє оуслати переносно "оселитися": правда и любовъ в(ъ) дши его вѣчноє собѣ мешкан(ъ)є оуслали (1620 См. Каз., 19).

Слово мешканє дійшло до наших днів. У сучасній українській мові воно вживається на означення проживання в певному приміщенні або місці, а в діалектах - як назва житлового приміщення, житла (див. СУМ ІУ, 698).

Праслов"янське за походженням слово господа, що в давньоруській мові означало "панове", "панування", "влада", "гостинність", "житло" (Срезн. І, 562-563), у пам"ятках української мови вперше

---

[4] Перша цифра після умовного скорочення джерела позначає фонд, друга - опис, третя - справу, четверта - аркуш.

фіксується під 1446 р. зі значенням "житло" (ССМ І, 254). Ця семема виділилася в українській мові як окреме слово-омонім уже на початку ХУ ст. Лексема господа у писемних джерелах староукраїнської мови ХУ - ХУШ ст. виступала з такими значеннями: 1) "житло, дім": каза(л) мя...до себе приве(с)ти, и поставити в господоу пре(д) лице(м) свои(м) (ХУІ ст. ЛНБ 4, 1136, 35, 1 зв.); 2) "тимчасове помешкання, наймане житло": Утрактованныи послы отпроважено до господъ ихъ (1494 Карт. Тимч.); да(и) мне господоу иньшоую жебы(х) я поко(и) мѣлъ (1572 ЖКК П, 36); з школы прише(д)ши...маю(т)...посторо(н)нїи дѣти всякого станоу живоучи оу господа(х), пре(д) господаре(м)...наоуку...прочитати (1587 ЦДІАЛ 129, 65а, 4зв.); 3) "притулок": Марія и Іосиф...не найшли собѣ нѣгде в дому господы (ХУП ст. Карт. Тимч.). Ця лексема фіксується також у переносних значеннях "притулок", "вмістилище": Святый бо дух мешъканья в грѣшников не мает... Не тамо дом божій, где злостем господа (ХУІ ст. Укр.п., 77).

Вживалося слово господа й у складі словосполучення судейская господа "приміщення суду" (1686 Карт. Тимч.). На означення понять "тимчасово проживати", "гостювати", "бути на постої", "зупинитися в чиїйсь оселі" в українських писемних пам"ятках ХУІ - ХУШ ст. фіксуються усталені словосполучення: стояти (становитися) в господѣ, стояти (стати, пребивати) на господѣ, стояти (стати, стануть, бути) господою, а для вираження понять "мешкати", "проживати" використовувалося стійке словосполучення мѣти (мети) господу: Господою стою - гощу, витаю (ХУП ст. Карт. Тимч.); Єденъ бродяга... женѣ, где на господѣ пребивалъ, голову сокирою отрубилъ (ХУШ ст. Карт. Тимч.); Симонъ пришодши ... до двора ... где ... Петръ ... господу мѣлъ... (ХУП ст. Карт. Тимч.).

Слово господа у значеннях "дім", "господарство", "готель, заїжджий двір" фіксується і російськими пам"ятками ХУІ-ХУП ст. (СРЯ 4, 100). У старопольських джерелах воно документується зі значенням "заїзд, наймане на короткий час помешкання" уже з кінця ХІУ ст. (SS П, 465-466). На означення домівки, господарства ця лексема вживається у сучасній українській мові (СУМ, П, 140), а на означення чужого житла - у сучасній білоруській (СБГ І, 434). У сучасній російській мові слово господа не збереглося.

Лексема хижа, що є праслов"янським запозиченням з давньонімецької мови (Фасм. ІУ, 235), у давньоруській мала значення "хатина, дім", "келія". На означення дому, хати це слово вживалося й у пам"ятках староукраїнської мови ХУ (ССМ П, 507) і наступних століть: было поусты(х) до сорокъ хижъ (ХУШ ст. Карт. Тимч.). У давніх писемних джерелах слово хижа засвідчене і як назва невеликої убогої

хатини, халабуди: жидове...в(ъ) хижахъ...живучи, которыѣ называют(ъ)сѧ кучками (1637 Карт. Тимч.). Воно вказувало також на комору в якій зберігалися продукти чи хатні речі: на погреби хижа з двема прихижки (1561 АрхЮЗР 8/УI, 98); пограбили...с хижи є(р)мякъ (1595 ЛНБ 5, П, 4048, 89-90 зв.).

Словосполучення мучная хижа, можливо, означало у ХУШ ст. (Карт. Тимч.) "приміщення для зберігання чи продажу муки". У досліджуваному матеріалі документується й словосполучення судовая хижа (ХУШ ст. Карт. Тимч.), котре використовувалося на означення судового приміщення.

Більшість пам"яток, у яких зустрічається слово хижа, написана на Закарпатті. У сучасних закарпатських говірках воно є нейтральною назвою хати, в той час як на іншій мовній території ним позначається маленьке бідне житло або комора. Як правило, лексема хижа виступає тут з емоційним відтінком зневажливості (АУМ П, к. 278 і коментар до неї; СПГ, 224; СПолт. Г., 98).

Праслов"янська за походженням лексема хоромы (хоромъ, хоромина, хорома) у давньоруський період означала "дім, будівля"; "кімната, горниця" (Срезн. Ш, 1396-1397); "щільний комплекс житлових і господарських будівель" (Ророе, 82).

У пам"ятках староукраїнської мови, за даними картотек, слово хороми вперше фіксується під 1531 р. у значеннях "будівлі", "надвірні споруди": А который человѣкъ живши у готовомъ дому а живучи ничого хоромъ не прибавить...тогды тотъ человѣкъ маетъ...тотъ дворъ оставить (1531 АЮЗР I, 79). Лексема хороми у ХУI - ХУШ ст. вживалася на означення жилого дому: не могъ с хоро(м) сирѣ(ч) з(ъ) домоу выйти (1509-1633 Остр.л., 130). Слова хоромина, хоромцы могли означати "невеликий дім, хатина": три мужѣ стали пере(д) хороминою въ которо(й) є(с)ми бы(л) (ХУI ст. КА, 59); светлочька на по(д)клете на противко кганокъ ши(н)делы крыто и то тежъ старые хоро(м)цы (1552 ОЛЗ, 156зв.).

Лексема хоромина використовувалася також на означення нежилої будівлі, зокрема комори: Кгды бы оу чл҃вка неподозреного за за(м)ко(мъ) лице было на(и)дено, а до тое хоромины было бы окно до которого могло бы тое лицо бы(т) оукинено и не прихоронено, тогды таковы(и) чл҃вкъ... имаеть... о(т)прися(г)нутися (1566 ВЛС, 105). Могла вона вказувати і на малу культову споруду, каплицю: запалилъ хороминоу зо всими болваны. А Аранъ...вскочилъ в(ъ) божницоу и хотѣлъ ретова(т) оныхъ болвановъ (сер. ХУП ст. Хрон., 20).

У сучасній українській мові слово хороми вживається зі значеннями "великий розкішний дім", "просторе приміщення", "сіни", "хлів"

(СУМ ХІ, 128; СПГ, 225). Відоме воно в російській, білоруській, а також у західно- і південнослов"янських мовах.

На означення великого кам"яного чи цегляного будинку у пам"ятках староукраїнської мови використовувалося слово каменица, рідше камяница. Вперше воно засвідчено в пам"ятках під 1531 р.: справованье... каменицы Виленской...записую сыну моему (АрхЮЗР 7/I, 30). Цим словом позначалася також кам"яна будівля палацового типу: миnали мармоуровыи свѣтлыи каменицѣ, бо вышнихъ шоукали (бл. 1619 Аз. В., 300).

Лексема каменица (камяница) у пам"ятках староукраїнської мови була широковживаною. Вона фіксується не лише західноукраїнськими писемними джерелами, як на це вказували окремі дослідники [88, 7], а й пам"ятками східноукраїнськими та північними. У сучасній українській мові слово кам"яниця (рідко камениця) вживається у значеннях "кам"яна будівля", "мурований будинок" і поширене переважно на заході української мовної території (див. [117, 41]; АУМ П, коментар, 278). На сьогодні слово каменица перебуває в активному фонді всіх західнослов"янських мов, побутує воно й у сучасній білоруській мові зі значенням "будинок з каменя" (УБС, 292).

Найдавніша фіксація лексеми наметъ у Картотеці Тимченка належить до 1567 р. У пам"ятках досліджуваного періоду це слово використовувалося на означення легкого, переносного житла кочовиків: Оучинишъ тежъ и кроужо(в) золотыхъ которыми опонъ заслонье зтягнены бы(т) маю(т) жебы наметъ былъ одинъ (сер. ХУП ст. Хрон., 103). Словом наметъ позначалися також військове шатро, палатка: Хмелницкий въ обозѣ своемъ... розбилъ свои, а найбарзѣй... зърядники намети ляцскии (ХУШ ст. Карт. Тимч.). Ця ж лексема (частіше в множинній формі) вказувала на військовий табір: Данъ универсалъ въ наметахъ нашихъ за Тясменицою(!) (1686 Карт. Тимч.), а словосполучення стояти (станути) наметами (наметомъ) мало значення "стояти табором", "розбити табір", "перейти на табірне життя": Самъ ханъ зо всѣми ордами... ставулъ наметами по степу (ХУП ст. Карт. Тимч.). 1583 р. датується перша фіксація відомого і по сьогоднішній день вислову розбивати (розбити) наметъ: Староста...примушалъ ихъ...наметы разбивати (1583 АрхЮЗР 8/У, 236). У староукраїнському перекладі однієї з новел Бокаччо слово наметъ вжито у значеннях "закуток, сховок", "відокремлена кімнатка": Где и наметъ Зигисмунди... нарочно для потѣхъ собственныхъ держимій. Въ томъ наметѣ при ліоху желѣзніе двери, И стална была засовъ (ХУІ-ХУП ст. Карт. Тимч.).

Слово колиба зі значеннями "хатина", "курінь" вжите в Учительному євангелії бойківського походження, написаному в ХУІ ст. [88, 9]:

але са вда(л) на поущоу и постави(л) собѣ та(м) колибу (УЄ 29519, 153). До карпатських говорів ще в давньоруський час воно потрапило з румунської мови, яка, в свою чергу, запозичила його з грецької (Br., 246; Hol., 248). "Словарь церковнославянского и русского языка" подає його з позначкою церк. і тлумачить як "курінь, шатро" (СЦРЯ П, 189). Словники П.Беринди, Є.Славинецького, "Синоніма словенороссская" фіксують лексему колиба (і демінутив колибка) у старослов"янській частині відповідних словникових статей, хоча не виключено, що це один із багатьох українізмів, якими пересипані ці пам"ятки /83, 241/: Колиба: Кучка з(ъ) форосту (ЛБ, 65); casa, колиба, куща (ЛС, 113); Будка - куща, колиба, сѣнь, скинія, селеніе (Синон., 100); casula, колибка (ЛС, 113); Коморка, колибка (Синон., 122).

Слово колиба відоме у багатьох слов"янських і неслов"янських мовах: болг. колиба, с.-х. колиба, рум. colibă, молд. колибэ "хатина", "халупа", "курінь"; пол. koleba, ч. koliba, слц. koliba "курінь", "курінь пастуха".

На означення пастушого куреня для захисту від дощу, а також постійного приміщення для проживання і господарювання пастухів під час літнього випасу худоби слово колиба вживається фактично в усіх говорах українських Карпат (Карт. ГГ; Гр. П, 268; /15, 107-109, 112; 23, 26/; АУМ П, коментар 278; ЗКДА). Виступає воно й у значенні "зимове житло лісорубів" (Гр. П, 268; Карт. ГГ; /15, 18/). Буковинські матеріали засвідчують лексему колиба у таких значеннях: "повітка", "комора", зневажливо "стара маленька хата", "тимчасове накриття", "будка собаки", "вигнута частина печі" (МСБГ 4, 68-69); "горище" /23, 26/. Як пейоративна назва хати слово колиба використовується у закарпатських говірках (АУМ П, коментар 278).

Основна частина назв житлових споруд успадкована українською мовою з праслов"янської і давньоруської епох (домъ, изба, господа, хороми та ін.). Засвоєння з інших мов, зокрема польської, румунської і німецької, є незначним (будинокъ, мешканє, колиба).

Переважна більшість проаналізованих слів збереглася дотепер і активно функціонує в сучасній українській мові, літературній або її діалектах, лише окремі з них вийшли з ужитку.

Деякі лексеми в процесі історичного розвитку мови звузили семантику (дім, будинок, мешканє та ін.), у ряду інших слів окремі старі значення занепали, а натомість з"явилися нові (хороми).

Назви осіб за професією та родом діяльності

Найменування осіб за професією та родом діяльності, як свідчить Картотека, становлять одну з найбагатших тематичних груп іменників. У даному підрозділі розглядаються лише складні назви, зафіксовані у пам"ятках зазначеного періоду.

Серед них виділено такі підгрупи: I) назви осіб, зайнятих у виробництві: добродеревецъ, древодѣлецъ, каме(н)носѣчецъ; 2) назви військових: мечоносецъ, щитоносецъ; 3) назви, пов"язані із сільським господарством: земледѣлатель, свинопасъ; 4) назви, що належать до побутової сфери: водовозъ, виночє(р)патєл(ь), хлѣбопечецъ; 5) назви осіб, які займаються освітою, наукою, мистецтвом: баснописецъ, звѣздочетецъ; 6) назви, пов"язані з церковними обрядами та забобонами: псалмографъ, чарнокнижникъ.

Лексеми першої підгрупи пов"язані зі сферою виробництва. В описах замків на означення будівельників використовувалося слово добродеревецъ: Робятъ замокъ и мостъ передъ замкомъ добродеревъцы (I552 ОЧерк. З., 4зв.). Поряд із цією лексемою у пам"ятках ХУІ - першої половини ХУП ст. виступав її синонім - древодѣлецъ, який засвідчений в Учительному євангелії (I пол. ХУП ст. УЄ 29515, 379) (пор. д.-руськ. дрѣводѣльнъ та дрѣводѣла - Срезн. I, 736). На означення людини, яка виготовляла речі з золота або займалася позолоченням чогось, використовувалося слово златодѣлецъ: адамасъ єстъ камєнь а трєбую(т) єго златодѣлци к своимъ роу(ко)дѣлїамъ (ХУІ ст. Травн., I86).

Активно вживаним у досліджуваний період було слово кожемяка, що означало майстра, який виробляв сирицю: Добре, нехай буде хлоп, кожемяка, сѣделник и швец, але воспомянѣте, як брат вам ровный во всем єст (I598 Виш. Кн., I00). Очевидно, слово побутувало вже у давньоруській мові, хоч і не засвідчене пам"ятками. У наш час кожемяка функціонує в усіх східнослов"янських мовах (пор. укр. кожум"яка, рос. кожемяка, білор. кожам"яка) з певним стилістичним забарвленням.

У писемних пам"ятках досліджуваного періоду слово коновалъ зрідка трапляється як власна назва: ста(с) конова(л) (I609 ЦДІАК П, I, 5, II). Як апелятив у значенні "лікар-самоук, що займався каструванням і лікуванням коней" воно мусило існувати в мові раніше, хоча виступає у пам"ятках пізнішого часу: Коновалъ едно тылько дѣло исправляетъ, же то конямъ и шкапамъ оправу даваетъ (ХУП-ХУШ ст. Карт. Тимч.). У сучасній українській мові це слово вживається у двох значеннях - прямому та переносному - "поганий лікар, неук у медицині" (СУМ IУ, 26I). Такі ж значення має слово коновал в сучасній російській мові (Уш. I, I439).

Прозорим щодо значення є утворення пивоварь: Пивова(р) маєть быти нанать отъ вра(д)ника коу роботе пива (1552 ОЛЗ, 183). У пам"ятках староукраїнської мови слово пивоварь зафіксоване також у функції особової назви, що свідчить про його поширення в досліджуваний період: у Демка Пивовара... взято... намето(к) пя(т) (1584 АЖМУ, 108). Поширеними були в цей час слова-синоніми рыболовъ та рыболовецъ, успадковані з давньоруської мови: А отъ рыболововъ приходитъ...й копъ гроше(и) (1552 ОЛЗ, 177). Ці лексеми могли вживатися й у переносному значенні - "ловець душ": а о(т)то(л) оуже мърkоуй, якъ то ловчоую або щасливоую сѣткоу тые римскіє риболове маю(т) (1598-1599 Апокр., 172зв.); мой даскал...рыболовци в человѣколовци претворяет (1599-1600 Виш. Кн., 44). Обидва слова дійшли до наших днів і побутують в усіх східнослов"янських мовах.

До аналізованої підгрупи назв відносяться і такі синоніми, як сребродѣлца (1627 Дух. б., 232) та сребросѣчецъ (ЛС, 91), що належали до функціонально обмежених і вживалися на означення особи, яка виготовляла срібні речі або покривала що-небудь сріблом. У сучасних східнослов"янських мовах лексеми сребродѣлца і сребросѣчецъ не збереглися. У цьому значенні їх витіснили з ужитку укр. сріблар, рос. серебрильщик, серебряник, білор. сярэбранік.

На означення особи, яка виготовляла речі з вовни способом валяння, вживалося слово шаповалъ: шапова(л) на опо(н)чи взя(л) мыла тры броусы (1579 Карт. Тимч.). Крім того, це слово було поширене і як власна назва: по(и)мано... калєника де(д)цевича шаповала (1575 ЖКК I, 59-60). Лексема шаповалъ побутує в сучасних східнослов"янських мовах (пор. укр. і рос. шаповал, білор. шапавал) у двох значеннях: "повстяр" і "той, хто виготовляє повстяні шапки" (Гр. IУ, 485; СУМ XI, 409; Даль IУ, 621; ССРЛЯ ХУП, 1269-1270; БРС, 1020).

У даній підгрупі можна виділити ряд лексем, засвідчених лише у лексикографічних працях П.Беринди, Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського. Ці автори, перекладаючи іншомовні слова, часто вдавалися до кальок /83, 236/, що творилися за церковнослов"янськими чи народнорозмовними моделями, або ж використовували церковнослов"янську лексику. Траплялися випадки, зокрема у Є.Славинецького, коли композита поєднувала моделі двох мов /83, 237/. До таких спорадичних найменувань належать слова камє(н)носѣчецъ, кожерѣзатель, перотказє(л), ризошвецъ (ЛС 250, 319, 255). Сюди можна зарахувати і створений І.Вишенським неологізм сѣтоткатель, що є синонімом до рыболовъ: То ли и Христа дурным и непожиточне до Иерусалима пришедшаго наречете, который, видѣвши архиерее и пастырѣ безплодные... простых сѣтоткателей рыболовов вложил, послѣди же и кожемяк в тое

достоинство увлекал (1598 Виш. Кн., 103). У перекладній частині словника П.Беринди вміщені слова кожерѣзатєль та шкоурокрачь, що, очевидно, означали особу, яка виготовляла речі з шкіри (ЛБ, 140).

Незначну кількість складних найменувань цієї групи становлять назви військових: мечоносєцъ, ратищеносєцъ, сєкироносєцъ, щитоносєцъ.

Кількісно обмеженою є також тематична підгрупа "назви осіб, що працювали в сільському господарстві, займалися скотарством": зємлєдѣлатєль, зє(м)лєдѣлєцъ, качкопа(с), козопа(с), свинопасъ, скотопа(с). Словотвірні синоніми землєдѣлатєль та зємлєдѣлєцъ (стсл. землєдѣлєцъ – Миклошич, 250-251) вживалися у пам"ятках староукраїнської мови на означення хлібороба. У давньоруській мові з цим значенням використовувалося слово землєдѣля (Срезн. I, 971-972). Слід відзначити, що у пам"ятках писемності української мови названі лексеми зустрічаються часто, причому в різножанрових текстах: зємлєдѣлатєлѣ оумножоую(т) стоги (I пол. ХУП ст. УЄ 29515, 280зв.); и потрєбоує(т) мно(г)хъ... зємлєдѣцє(в) (!) (1599 Розм. пап., 2); зє(м)лєдѣлєцъ (ЛБ, 76). У сучасній українській мові, як і в білоруській, аналізовані слова не збереглися, тут існують відповідно лексеми землероб, земляроб. Зате активно побутує назва земледелец у сучасній російській літературній мові, де відомі ще варіанти земледелатель і земледел (Даль I, 680).

Складні назви качкопа(с), козопа(с), свинопасъ, скотопа(с), крім слова свинопасъ, належать до спорадично вживаних лексем, зафіксованих у перекладній частині "Лексикона" Є.Славинецького. Названі слова є прозорими у семантичному плані і могли утворитися за аналогією до слова свинопасъ, яке успадковане зі старослов"янської мови (Миклошич, 748-749): пошо(л) х҃с о(т) ни(х). а остави(л) и(м) свинопасовъ (I пол. ХУП ст. УЄ 29515, 170зв.). Крім прямого, слово могло уживатися в переносному значенні: Таковыми соуть...лихварѣ, драпѣжниковє...и иншїѣ...злочинцы, которыѣ сѧ в болотѣ...валѧютъ, всѣхъ тыхъ свинопасами Писмо Б҃жєє называєт (1637 УЄ Кал., 27). У сучасних східнослов"янських мовах лексема свинопас (рос. свинопас, білор. свінапас) побутує як архаїчна (СУМ IX, 71; ССРЛЯ ХШ, 369-370; РБС, 612).

Слова, що стосуються побуту, торгівлі та обслуговування, за винятком лексеми водовозъ, є кальками латинських назв: pincerna, виночє(р)патєл(ъ) (ЛС, 316); aquator, водоносє(ц), во(д)никъ (там же, 89); Гробокопáтєлъ. Sepulchri, fossor (ЛК, 441); libellio, onis, книгопродавєцъ (ЛС, 254); pigmentari(us), мироварє(ц) (там же, 316); poari(us), овощникъ, овощопродавє(ц) (там же, 321); pi-

stor, хлѣбопече(ц), хлѣботворецъ (там же, 317); nastocopi, хлѣботворе(ц), колачъ (там же, 277). Назва виноче(р)пател(ь) уживалася на означення особи, яка відала напоями, під час бенкету розносила і подавала їх. Із невідомих причин автор створив цю назву, не взявши до уваги давньоруські виночьрпьць, виночьрпчия (Срезн. I, 262). Композита виноче(р)пател(ь) не прищепилася у мові, тоді як давньоруські назви були відомі у російській мові (Даль I, 206). У сучасних східнослов"янських мовах використовуються слова виночерпій, виночерпий, вінача́рп, які допомагають відтворити історичний колорит епохи.

На означення особи, яка носила воду, "Лексикон" Є.Славинецького фіксує складне слово водоносе(ц) (д.-руськ. водоносьць - Срезн. I, 279-280). У сучасних мовах воно не збереглося, у цьому ж значенні побутує лексема водонос (ССРЛЯ П, 513-514; СУМ I, 721; БРС, 131), яка вживалася ще в старослов"янській (Миклошич, 78-79).

Засвідчене в ХУП ст. слово гробокопатель (ЛК, 441) фіксується у словнику Б.Грінченка, де виступає синонімом до гробокоп (Гр. I, 329). Як синоніми подаються ці слова й у "Словнику української мови" (СУМ П, 173), однак сфера їх функціонування у мові порівняно з лексемою гробокопач є обмеженою, про що свідчить позначка рідко. У сучасній російській мові у цьому ж значенні вживається слово могильщик (ССРЛЯ УІ, 1125-1126), у білоруській - далакоп (РБС, 105).

На означення продавця книг в аналізованих пам"ятках, як і в сучасній російській мові, є слово книгопродавець (ЛС, 254). У білоруській мові у цьому значенні вживається словосполучення продавец кніг (УБС, 300), аналогічна конструкція функціонує в сучасній українській мові (РУС I, 558).

Перекладаючи лат. pigmentari(us), Є.Славинецький (ЛС, 316) використовує давньоруську назву мироварьць (Срезн. П, 145-146). Зі сферою торгівлі пов"язана лексема овощопродаве(ц), вміщена у цій же лексикографічній праці як синонім до слова овощникъ (ЛС, 321).

Синонімічними є складні назви хлѣбопече(ц) та хлѣботворе(ц), які вживалися на означення пекаря у "Лексиконі" Є.Славинецького і виступали дослівними відповідниками лат. pistor та nastocopi (ЛС, 317, 277). В.Даль фіксує утворення хлѣбопечецъ у значенні "кто мѣситъ, ставитъ и печетъ хлѣбъ, хлѣбникъ" (Даль ІУ, 553). Воно збереглося й у сучасній російській літературній мові (ССРЛЯ ХУП, 183-184).

Лексема водовозъ, крім прямого значення - "той, хто возить воду", могла набувати ще певного стилістичного забарвлення - відтінку іронії, зневаги: Албо мнимаеш, иж ты от... водовозов... пекаров што о богословии навыкл? (п. 1596 Виш. Кн., 69).

Серед назв осіб за професією та родом діяльності виділяється підгрупа найменувань, які вказують на осіб, що займаються освітою, мистецтвом, наукою. Складне слово байкоповѣдачь уживалося на означення людей, що розказували і творили байки: Баснословъ: Байкоповѣдачь (ЛБ, 5). З цим значенням побутувала дана лексема й у старобілоруській мові (ГСБМ I, 179). До цієї ж підгрупи належить і слово баснописецъ, яке використовує у своїх творах І.Вишенський зі значенням "автор, укладач байок", але з іронічним забарвленням: Посмѣй же ся сам собѣ, баснописче, от сего слова взявши срамоту (1615-1616, Виш. Позн. мисл., 241). У сучасній українській мові не збереглося жодне з названих слів, замість них почала вживатися лексема байкар. Аналізовані слова на сьогодні продовжують функціонувати лише у російській та білоруській мовах (пор. рос. баснописец, білор. байкапісец).

Абсолютними синонімами у староукраїнській мові досліджуваного періоду виступають складні назви дѣеписецъ та дѣеписъ, які проникли з польської мови (пор. пол. dziejopis, dziejopisca - SW, I, 640) і вживалися на означення історика, хроніста: синодовый дѣеписецъ... нигде... не припоминаетъ, абы... противько имъ декретъ якій выйти мѣлъ (1598-1599 Апокр., 51); тотъ же самъ дѣеписъ в роздѣле осмомъ... припоминаетъ (там же, 54). У сучасній українській мові жодне з вищеназваних слів не збереглося. До рідкісних слів належить і складна назва дѣтооучитель (ЛБ, 28), вживана на означення вчителя або взагалі того, хто навчає дітей.

До підгрупи осіб, що займалися мистецтвом, можна віднести слово живописе(ц)ъ, яким називали у той час художника, маляра, іконописця: Так и црко(в)...многіє ремесники маєтъ але хотай и наибо(л)ше живописцо(в), або малѧро(в) (1599 Кл. Остр., 201); Живописъ: Малѧръ, живописе(ц) (ЛБ, 37). Це слово успадковане з давньоруської мови (пор. живописьць - Срезн. І, 865-866), куди проникло зі старослов"янської. У сучасній українській літературній мові слово живописець функціонує поряд із словом художник, однак має стилістично обмежену сферу функціонування. Вживається слово живописец і в сучасній російській (живописец) та білоруській (жывапісец) мовах.

На означення особи, яка знала, вивчала астрономію, займалася ворожбою на зорях, у староукраїнській мові даного періоду вживалося три композити: звѣздозорца, звѣздословъ, звѣздочетецъ: ѕвѣздословъ, или астрологъ: Практыкаръ, также: ѕвѣздозорца, ѕвѣздаръ (ЛБ, 38); астрологъ звѣздословъ (ЛА, 177); о той звѣздѣ значатъ звѣздочетци (сер. XVII ст. Луц., 542). Два з них - звѣздозьрьць, звѣздочьтьць успадковані з давньоруської мови (Срезн. І, 965-966). У сучасній

українській мові їх витіснили терміни грецького походження астролог та астроном.

До згаданої підгрупи належать і слова книгописецъ та книготворецъ, якими називали того, хто писав книги: libra(r)iolus, книжни(й), книгописецъ (ЛС, 254); Лечъ Бг Єп(с)па своего Правовѣрнаго Міхаила и по смрти прославлає(т)...оного овечки. Пастырми посвятилъ. Оучителми и книготворцами, поставилъ (1623 МІКСВ, 83). Обидва слова належали до рідковживаних найменувань. Крім того, лексема книготворецъ - оказіональне утворення з виразним стилістичним забарвленням: вона надає текстові разом з іншими словами піднесеного звучання. У сучасних східнослов"янських мовах ці слова не вживаються.

Із давньоруської мови староукраїнська успадкувала складну назву лѣтописецъ (Срезн. П, 77-78): Сказаніє вькратцѣ о(т) лѣтописца, сирѣчъ о(т) кроиники (1588 Сур., 47зв.). У такому ж значенні це слово збереглося в усіх східнослов"янських мовах (пор. укр. літописець - СУМ ІУ, 531, рос. летописец - РУС І, 623, білор. летапісец - РБС, 233).

Давньоруським за походженням є слово пѣснотворецъ (Срезн. П, 1787-1788), яким іменували того, хто складав і виконував пісні (1627 Тр., 9). У сучасній російській та українській мовах воно збереглося як застаріле, книжне та поетичне (пор. рос. песнотворец - РУС П, 447, укр. піснетворець - СУМ УІ, 543) і використовується з певною стилістичною метою.

До аналізованої підгрупи назв осіб належать і слова-синоніми стихописецъ (сатиричний) та стихотворецъ, зафіксовані у словнику Є.Славинецького як відповідники до латинських слів satyric(us) та poeta (ЛС, 319, 362) зі значенням "автор віршованих поетичних творів, поет". Можливо, що слово стихописецъ могло мати ще додатковий відтінок - "поет-сатирик". Воно збереглося як застаріле в сучасній російській літературній мові (ССРЛЯ ХІУ, 895-896), в українській та білоруській з цим значенням вживаються слова віршотворець і вершатворац, віршописець (РУС Ш, 392; РБС, 662), що теж стали архаїчними.

У пам"ятках писемності української мови ХУІ - першої половини ХУП ст. засвідчені назви осіб, що брали участь у церковних обрядах, релігійних культах. Це синоніми псалмографъ та псалмопѣвецъ, вживані на означення автора псалмів: Прето не на захо(д), але на всхо(д) яко на якій вѣзероункъ...взирати ведлоугъ пса(л)мопѣвца Д(д)ва... спѣвайте Боу (1619 Аз. В., 286); псалмографъ Царъ Двдъ призналъ, мало што мнѣйшимъ члка о(т) Аггла (1640 Тр., 6 зв.ненум.). Ці слова потрапили в староукраїнську мову з давньоруської (Срезн. П,

1719-1720), куди перейшли зі старослов"янської (Миклошич, 682-683). У зв"язку зі зникненням реалії слова псалмографъ і псалмопѣвецъ вийшли з ужитку. Із тієї ж причини перестало вживатися слово свѣщеносецъ, яке потрапило в староукраїнську мову в ХУІ – першій половині ХУП ст. із старослов"янської (Миклошич, 752-753), де означало церковний чин: А остатьній межи тыми меншими степенъ єстъ свѣщеносцовъ: тыхъ повинность єстъ при болшихъ слоугахъ цр҃ковныхъ... слоужать (1645 О тайн., 131).

До цієї тематичної підгрупи можна віднести слова чарнокнижникъ та чародѣй, вживані на означення осіб, що займалися ворожінням, чаклунством і под.: Злыи бо... люде и чародѣе преоуспѣють на горшее пре(л)щаеми и в прелесть вводячи (1619 Аз. В., 316); отступникъ... обачитъ тамъ многыхъ папежовъ... и чарнокнижниковъ (1621 Коп. Пал., 924-925).

Слово чародѣй потрапило в староукраїнську мову через посередництво давньоруської зі старослов"янської (Срезн. Ш, 1471-1472; Миклошич, 916-917). Як застаріле трапляється воно й у сучасних східнослов"янських мовах (пор. рос. чародей, укр. чародій, білор. чарадзей). Лексему чарнокнижникъ фіксують польські словники (див. czarnoksiężnik – SW, I, 372), слово збереглося в усіх сучасних східнослов"янських мовах (пор. рос. чернокнижник, укр. чорнокнижник, білор. чарнакніжнік).

Історична доля проаналізованих слів не однакова. Одні з них дійшли до нашого часу й активно використовуються в українській та інших східнослов"янських мовах (живописець, коновал, літописець, кожум"яка і под.), інші стали архаїзмами і вживаються в художній та науковій літературі з метою відтворення історичного колориту епохи.

Назви прикрас

Назви прикрас – одна з архаїчних груп лексики, про що свідчать археологічні розкопки, писемні пам"ятки. Поряд з суто естетичною прикраси виконували інші функції: були амулетами, застібками для одягу та взуття, шпильками для волосся.

Пам"ятки давньоруської мови зберегли назви, що вказують на предмети, якими люди прикрашали руки, вуха, шию, одяг. Досліджувана лексико-семантична група в староукраїнській мові, базуючись на основі давньоруської мови, увібрала народні мовні елементи та збагатилася за рахунок іншомовних запозичень.

Назви прикрас до цього часу не були предметом спеціальних до-

сліджень в українській лексикології. Нашим завданням є здійснити лексикографічний аналіз деяких найменувань.

Загальне поняття "прикраса" в українських пам"ятках писемності передається словами клейнотъ, оздоба, окраса. Слово клейнотъ вживалося на означення дорогоцінностей, виготовлених з коштовного каміння або благородних металів. Воно проникло у східнослов"янські мови з німецької через посередництво польської (пор. пол. klejnot, стп. klenot, klinot, нім. Kleinod, свн. Klejnot) (див. Фасм. П, 246; Булыка, 156). Картотека до Словника української мови ХУІ - першої половини ХУП ст. подає першу фіксацію цього слова у вказаному значенні з 1522 р. У пам"ятках старобілоруської мови ця лексема документується в кінці ХУ ст. (Булыка, 156), у староросійських джерелах - у ХУП ст. (Срезн. І, 1217). Слово клейнотъ у староукраїнських писемних пам"ятках було полісемічним. Воно відоме ще в таких значеннях, як "герб": То(т) клєйнотъ нєвыслóвный да(н) є(ст) за Гєрбъ домоу Плєтєнєцки(х) (1618 Візер., 14); "військова регалія": Золотарі...войсковые дѣлають клейноты (ХУШ ст. Клим. Зин., 208); "символ влади": Крушитъ смертъ...гєрбы и клейноты монарховъ (ХУП ст. Карт. Тимч.), і вживалося в переносному значенні як щось дороге, цінне: за найдорожшій васъ клейнотъ маємо (1616 ЧИОНЛ ХУШ/3, 5). У пам"ятках ХУІ - ХУШ ст. часто фіксується у значенні "прикраса" і демінутив клейнотикъ: узял єсми у Их Милости...два клейнотики за дєсѧт коп грошей (1550 AS УІ, 5).

На сьогодні слово клейнот збереглося в українських діалектах (УРС П, 339), а в літературній мові використовується його варіант клейнод, причому з вказівкою заст., з певною стилістичною метою. У множинній формі слово клейноди вживається на означення влади, регалії (СУМ ІУ, 178) для відтворення колориту минулого. В інших східнослов"янських мовах слово клейнот не збереглося.

Слово оздоба проникло, мабуть, із західнослов"янських мов (пор. пол. ozdoba, ч. ozdoba, слц. ozdoba): Видєнієм же наслаждаєтсѧ красоты женской; и оздобоу шатъ свѣтлыхъ, и о(т) камєній многоцѣнъныхъ (1618 Зерц., 21). Широко це слово використовується в сучасній українській мові (СУМ У, 651).

Один раз у досліджуваних матеріалах у значенні "ювелірна прикраса" зустрічається лексема окраса: Цорки...Ізраилєвы, плачтє надъ Саоуломъ, который...давалъ окрасы золотыи на шаты ваши (1625 Коп. Ом., 165). В інших контекстах цей іменник означає прикрасу взагалі: Онъ...цєрьквы зо всѣми окрасами ихъ о(т) фоунъдаторовъ лако(м)ствомъ о(т)нимаючи шкоды чинитъ (1595 ЦДІАЛ 129, 239, Ізв.).

Прикраси для рук. Оздоби для рук прикрашають зап"ястя і пальці.

Перші з них налічують назви, які виражаються поняттям "браслет". До них належать браселикъ, запястє, манеля, обручъ.

Назва браселикъ у дослідженому матеріалі засвідчена лише один раз 1571 р.: мєщанє ра(д)ци оубєри жоны моєє тка(н)ки браселики пє(р)ловыє...побрали (ЖКК І, 33). В Історичному словнику української мови за редакцією проф. Є.Тимченка слово браселикъ тлумачиться як "обручка", тобто прикраса зап"ястя руки. На означення браслета виступає іменник обручка в словнику Б.Грінченка (Ш, 26). Слово браселикъ французького походження (пор. bracelet). В українську мову воно швидше за все потрапило через посередництво польської (пор. стп. braselet, bracelet). На українському мовному грунті внаслідок морфемного ускладнення основи у слові відбулися фонетичні зміни. Звуковий комплекс -ик у названій лексемі не сприймається як демінутивний суфікс -ик-. Слово браслет у значенні "прикраса з коштовного і гарного матеріалу, яку носять на зап"ясті руки" з"явилося в російській та інших східнослов"янських мовах у ХУШ ст. і є прямим запозиченням з французької (Фасм. І, 207).

Назва прикраси зап"ястя походить від спільнослов"янської назви частини кисті руки, яка прилягає до передпліччя. У "Матеріалах..." І.Срезневського зафіксовано іменник запѧстие (І, 942) в основному значенні. Писемними пам"ятками української мови лексема зап"ястя як назва прикраси фіксується з кінця ХУІ ст.: землянка г(с)дрская...пограбила...запя(ст)є перловоє (1584 АЖМУ, 79). Слово запястє, як і браселикъ, часто вживається з означенням перловый, що дає підставу говорити про матеріал, з якого переважно виготовляли ці речі. Найчастіше назва запястє виступає в досліджуваних пам"ятках в основному значенні: ті(л)ко на роуцє лєво(й) оу запя(ст)я бли(з)на зна(к) (1581 ЖКК П, 104). Це найменування у значенні "браслет" збереглося лише в сучасній українській, російській, білоруській та словенській мовах.

У значенні "прикраса на руці" використовується слово обручъ, яке успадковане українською мовою від давньоруської. Українські тексти фіксують його з середини ХУІ ст.: Копачи...могилы роскопываютъ, и ищоучи тамъ оброучєй а пє(р)стєнєй мощи погрєбєныхъ выкидываютъ (1552 ОКан. З., 26). Слово утворилося від праслов"янського кореня (* roc) за допомогою префікса об- та словотворчого суфікса -j- (Шанск., 116) і було поширене на всій мовній території слов"ян.

У писемних українських пам"ятках слово обручъ виступає як полісемічне. Крім значення "браслет", воно вживається у значеннях "предмет у формі обода, круга" (ХУП ст. Карт. Тимч.), "кайдани" (ХУШ ст. Карт. Тимч.). Пам"ятки староукраїнської мови засвідчують вживання

слова обручъ і в значенні "прикраса, яку носять на голові": В Аку-
льси былъ мармуровый болванъ маючи на головѣ своей обручъ мѣдены
(ХУП ст. Карт. Тимч.). Крім вищеназваних значень, лексема обручъ
вживалася як назва міри землі: Даемъ кгрунту на пашню...который
обручъ онои землѣ такъ се въ собѣ маетъ (1585 АЗР, 297).

У сучасних слов"янських мовах у зв"язку з багатозначністю сло-
во обруч цілком втратило свою вмотивованість і використовується лише на означення зігнутого кільцем предмета, який облягає що-небудь, обода (пор. білор. обруч, рос. обруч, укр. обруч, пол. obręcz, ч. obruc, болг. обръч, с.-х. обруч, словен. obroc).

В сучасній українській літературній мові лексема обруч у значенні металевої, дерев"яної та ін. прикраси у вигляді кільця, яку носять на голові, руках або ногах (СУМ У, 573), вживається лише з певним стилістичним забарвленням.

На означення ювелірної оздоби для плеча та руки у вигляді браслета використовувалось слово манеля, що проникло в пам"ятки української мови з італійської через посередництво польської (пор. пол. manela, іт. maniglia). На такий самий шлях запозичення слова манеля у старобілоруській та старосійській мовах вказують О.Булика (Булыка, 137) і ССРЛЯ (т. IX, 27). Вперше лексема манеля фіксується в опрацьованих нами українських пам"ятках 1578 р.: мане(л)лтрои (ЖКК I, 130). Один раз у пам"ятці з Лівобережної України під 1673 р. це слово засвідчене у чоловічому роді: З своего депозиту позналъ у Каневѣ у...нѣмчина щиро злотий манель (1673 Карт. Тимч.). Поруч із назвою манеля писемні джерела ХУП-ХУШ ст. фіксують демінутив манелѣчка: манелѣчка злотая (1637 АрхЮЗР I/X, 155).

Крім прямого значення "браслет", слово манеля, як і обручъ, вживалося й у переносному - "ланцюг", "кайдани" (ХУП ст. Карт.Тимч.). Слово збереглося лише у південно-західних говорах, причому у формі множини, використовуючись, як і в сучасній польській літературній мові, у значеннях "манатки", "пожитки".

Первісна функція персня - бути розпізнавальним знаком. Персні-печатки були свідченням автентичності власника і використовувались для клеймування. Численні приклади з історії вказують на те, що перстень спочатку був ознакою влади. Своєрідним символом служать, без сумніву, і весільні обручки. Але поряд з перснем-знаком, символом, вже в давнину появляються персні-прикраси.

Персні у східних слов"ян були поширенішою оздобою, ніж браслети, тому закономірно, що на означення цієї прикраси пам"ятки фіксують більше різноманітних найменувань. У давньоруській мові виявлені такі назви: жуковина, кольце, пьрстень. У староукраїнській зафіксо-

вано лексеми: жиковина, обручик, обручка, перстень, сыкгнетъ. З-поміж цих назв найбільше поширення мало слово перстень, яке походженням сягає праслов"янської епохи й утворилося від поєднання кореня *perst (палець) і суфікса-n (пор. рос. перстень, білор. пярсценак, пол. pierścień, ч. prsten, слц. prsten, болг. пръстен, макед. прстен, с.-х. прстен, словен. prstan).

Першу згадку про слово перстень у давньоруській мові у значенні "прикраса для пальця руки" знаходимо в Сінайському патерику з XI ст. /64, 247/. Крім того, слово перстень, як вказують дослідники, мало у давньоруських пам"ятках ще конкретизоване значення - "перстень з печаткою" (там же), фіксується також значення "металевий обід, кільце" (там же). У пам"ятках української писемності лексема у значенні "кільце з дорогого металу, що його носять на пальці як прикрасу" засвідчена початком ХУІ ст.: Онъ дѣлилъ его зъ нимъ: золотомъ і перстени золотыми (1527 Карт. Тимч.). Поряд із золотими та срібними перснями, які носила знать, писемні пам"ятки фіксують перстень олованый (1665 Карт. Тимч.); перстень желѣзны(й) (ХУП ст. Карт. Тимч.). У ХУІ-ХУП ст. слово перстень широко використовувалось у спеціалізованій функції персня-печатки: перстенѣ на па(л)ця(х) носити смѣемо, которими бы(с)мо печатовали, тое, що мѣти в хованю хочемо (сер. ХУП ст. Кас., 40зв.). Досить часто виступала лексема перстень у пам"ятках досліджуваного періоду у значенні "обручка як атрибут вінчального обряду": Взелъ сщенникъ перстене о(т) стыя трапезы, подаетъ златый оубо жениху, сребреный же невѣстѣ (ХУП ст. Карт. Тимч.). Зрідка слово перстень засвідчувалось у значенні "обруч, металевий обід": А оучинишъ емоу короу(н)коу золотоую в коло й два перстни золотыи под короною по каждомъ бокоу (сер. ХУП ст. Хрон., 107зв.).

У сучасній українській літературній мові слово перстень вживається на означення прикраси, яку носять на пальці, а також шлюбної обручки. Крім того, у діалектах воно збереглося в переносному значенні - "коло, кільце" (СУМ УІ, 333).

Пам"ятки староукраїнської мови ХУІ - ХУШ ст. фіксують демінутивні утворення від слова перстень, а саме перстенокъ (перстеньок) (ЖКК П, 254) і перстенецъ (1527 Карт. Тимч.).

На означення персня з гербом та ініціалами власника, який одночасно служив і печаткою, українські пам"ятки фіксували лексему сыкгнетъ. Як коштовна родинна реліквія, що передавалася у спадщину, сыкгнетъ одночасно служив привілеєм можновладців та української шляхти. Слово сыкгнетъ - латинського походження (Br., 528).

Варто відмітити, що слово сикгнетъ, як і інші запозичення, при

адаптації на українському грунті виступає у різних фонетичних та графічних варіантах (секгнеть, сыкгнеть, сикгнеть, сыкнеть, сыкнит). У таких самих варіантах це слово відоме й у пам"ятках білоруської мови (Булыка, 315). Пам"яткам давньоруської та старороційської мов слово сыкгнеть невідоме.

За даними Картотеки до Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. слово сыкгнеть вперше в українських пам"ятках фіксується 1539 р. (AS IV, 209). Однак є всі підстави вважати, що лексема сыкгнеть в староукраїнській мові вживалась раніше, ніж засвідчена пам"ятками. Підтвердженням цього може служити похідний прикметник сыкгнетный, зафіксований в 1507 р.: А... печать нашу сыкгнетную казали есмо привѣсити къ сему нашому листу (1507 АЗР II, 12).

У сучасній українській літературній мові слово сыкгнеть не збереглося.

Один раз у досліджуваних пам"ятках зафіксований іменник жиковина, успадкований з давньоруської мови[5], де він вживається на означення персня з каменем або різьбленою вставкою (Срезн. I, 874, 883). У пам"ятках української мови назва жиковина позначає перстень з дорогоцінним каменем: алма(з) болши силоу имѣеть єгда вдєла(н) єсть в жиковиноу златоую или в срєбрєноу или в инѣ метали (XVI ст. Травн., 486 зв.). Походження слова неясне. М.Фасмер допускає як сумнівний його зв"язок із лексемою жук (Фасм. II, 64). Слово жуковина фіксує Б.Грінченко у "Словарі української мови", але без визначення семантики (Гр. I, 492). Назва жуковина у значенні "перстень" широко розповсюджена у бойківському говорі [85, II, 16] та на білоруському Поліссі (Лекс. Полес., 286). Слово жи(у)ковина як найменування персня засвідчене у старописемних пам"ятках російської мови (СРЯ V, 109, 124) та її діалектах (Даль, I, 541, 547).

У значенні "перстень" у писемних пам"ятках староукраїнської мови використовувався іменник обручикъ, утворений від спільнослов"янського обручь. Демінутивне значення в слові обручикъ відсутнє і воно сприймається як нейтральне з новим значенням: Узял... сыкгнет золотый, в нем было золотых чирвоных шест; перстенокъ обручик золотый (1585 Арх ЮЗР 8/III, 445). У "Лексиконі" Є.Славинецького слова обручикъ і перстень є лексичними синонімами (ЛС, 84).

Крім лексеми обручикъ, у староукраїнських текстах зустрічається його морфологічний варіант обручка у двох значеннях: 1) "кільце, обвід": Поясъ яко обручка (1565 Карт. Тимч.); 2) різновид персня

---

[5] У давньоруській мові слово жиковина виступало у фонетичному варіанті жуковина.

без камінця: оброу(ч)ка околи(с)тая (1637 Інв. Усп., 18 зв.).

У староукраїнських текстах чітко розрізняються перстень та обручка: Перстеней п"ять, обручка золотая (1753 Карт. Тимч.). Разом з тим пам"ятки не дають достатнього матеріалу для визначення семантики слова обручка як символу шлюбу, хоч, як вказують дослідники, вже у давньоруській мові побутувало словосполучення обручительный пърстень [64, 247].

Прикраси для шиї. На Україні широко використовувалися нашийні та нагрудні прикраси. Свідченням цього є археологічні знахідки, твори старого українського малярства, писемні пам"ятки, у яких є слова, вживані на означення реалій, пов"язаних з нашийними та нагрудними прикрасами.

Слова гривна і ожерельє українська мова успадкувала з давньоруської. Найдавнішим видом прикрас на Русі були гривни - нашийні обручі із золота, срібла, міді. Гривни до ХП ст. носили переважно чоловіки як нагороду воїна, ознаку князя. В ХП - ХІУ ст. гривни відомі як жіночі прикраси. Етимологи вказують на походження назви гривна від слова griva (шия, потилиця) (ЕСУМ І, 593; Фасм. І, 458).

Вже у найраніших давньоруських пам"ятках слово гривна відоме у значенні "оздоба для шиї" (Срезн.І,588).Г.Лукіна першу фіксацію цього слова знаходить у ХП ст. [64, 253]. Крім вказаного значення, слово гривна у давньоруській мові означало підвіску на іконі, міру ваги, грошову одиницю (Срезн. І, 588-591).

В українській мові слово гривна використовувалося насамперед на означення грошової одиниці та одиниці ваги (див. ССМ І, 262). Староукраїнською мовою з давньоруської було успадковане й значення "підвіска на іконі": Образ великого Спаса...каменей на немъ петнадцать, гривна золотая КМПМП І (дод.),1554).Цікаво, що в аналогічному значенні писемні пам"ятки української мови значно раніше фіксують демінутив гривенька: застали есмо...иконы з вѣньцы В гривеньцє золоты(х) (ССМ І, 262).

Починаючи з другої половини ХУП ст. в українських писемних джерелах слово гривна використовується у значенні "прикраса": Видѣный правѣ былъ чинъ послушныхъ гривною злотою и короною приоздобленый (Тимч. І, 607).

У сучасній українській мові слово гривна як назва прикраси належить до пасивного фонду.

У пам"ятках староукраїнської мови у фонетичних варіантах зустрічається спільнослов"янське утворення ожереле (ожерельє, ожерѣле, ожиреллє). Дослідники вважають це слово похідним від жерело (горло), діал. огорлие (Фасм. Ш, 125). З різними відтінками значень відоме

воно й у інших слов"янських мовах (пор. стсл. ожерелie, д.-руськ. ожерелие, рос. ожерелье, с.-х. ождриjелиjе у значенні "комір", словен. ozrelje у значенні "груди і шия корови").

У давньоруських пам"ятках слово ожерелие означало прикрасу типу коміра-наплічника, який одягали через голову. Ожерелие прикрашало груди, плечі і верх спини /102, I, 27/. Крім цього, І.Срезневський в "Материалах..." (П, 630) та П.Савваїтов /98, 91/ вказують на те, що ожерелями називали також опліччя риз та стихарів у вищого духовенства. У пам"ятках староукраїнської мови слово ожереле виступає у значенні "прикраса царського одягу та одягу вищого духовенства, оздоблена золотом та перлами": и разказа(л) принести ожерелѣ, которыи на плеча(х) и персе(х) носилъ (1623 МІКСВ, 70).

Іменник ожереле фіксує лише "Малорусско-німецький словар" Є.Желехівського та С.Недільського (Желех., 562).

Широковживаною як у пам"ятках давньоруської, так і в пам"ятках української мови була лексема спільноіндоєвропейського походження мониcто, що прийшла в давньоукраїнську мову з латинської через посередництво старослов"янської (пор. стсл. монисто, лат. monile - Фасм. П, 650). Монистом у Київській Русі називали дуже поширену жіночу прикрасу, яку одягали на шию. Перша фіксація слова у давньоруській літературі сягає XII ст.

В українських писемних текстах лексема манисто/монисто вперше фіксується в перекладі невідомого автора "Пісні пісень": красны соутъ ягодки лица твоего, яко горьлинка шiа твоя яко златое монисто (поч. XVI ст. Песн. п., 50). Монисто виготовляли з дорогоцінного каміння, золотих та срібних бляшок, перлинок, перенизували хрестиками, монетами.

У значенні прикраси шиї слово монисто було поширене на всій мовній території України. На поширеність лексеми монисто у живому мовленні вказує і те, що П.Беринда використовує її для пояснення старослов"янського оутварь (ЛБ, 141). Про широке вживання найменування монисто у староукраїнській мові можуть свідчити й похідні утворення, зокрема демінутив монистечко (1708 ДНРМ, 32).

У сучасній українській літературній мові закріпився варіант намисто, який виник внаслідок метатези і вперше фіксується в пам"ятках на початку XVII ст.: лише коралевого намиста з шиѣ з жони з его знято (1620 Карт. Тимч.); намиста восьмнадцат низок (1747 Карт.Тимч.).

За свідченням пам"яток, уже в XVI ст. на Україні відомі були як прикраси намиста з коралів: который чолкъ на манисте кравки носит того колдованiе и иное всѧкое ведо(м)ство не име(т) (XVI ст. Травн., 508). Деякі дослідники вказують на можливе східне походження слова корал (Фасм. П, 322; Br., 256). В українську мову, як і в білоруську,

слово корали проникло через посередництво польської з німецької, а в останню - з італійської (пор. пол. koral, koralik, нім. Koralle, іт. coralle - Булыка, 171).

Коралове намисто, незважаючи на високу ціну, було улюбленою прикрасою українських жінок різних суспільних верств, у тому числі селянок. У пам"ятках неодноразово фіксуються словосполучення манисто коралiове (1689 Карт. Тимч.), коралеве намисто (1620 Карт.Тимч.). Для намиста зі справжніх коралів характерним є означення добре: Мониста доброго коралевого лотовъ двадцат два (1720 ДНРМ, 118).

Згодом, у результаті метонімічних заміщень, слово коралі (у множинній формі) почало позначати поняття "намисто з коралів": Монисто: ...перла, коралѣ (ЛБ, 65); Коралей зъ пугвицами шестми низка една (ХУШ ст. Карт. Тимч.). Лексема коралі в процесі історичного розвитку мови розширила семантику, внаслідок чого почала виступати синонімом до слова намисто.

Поширеними на Україні, та й у всіх слов"ян були шийні ланцюги - прикраси у вигляді з"єднаних металевих ланок. В епоху Київської Русі така оздоба носила назву чепь (Срезн. Ш, 1499).

У пам"ятках української мови ХУШ ст. у значенні "прикраса" тричі, в тому числі двічі в одній пам"ятці, зафіксовано демінутив цепка (Карт. Тимч.), який, очевидно, є запозиченням з російської мови, де слово як просторічне використовується і зараз (ССРЛЯ ХУІ, 649).

Як назви прикраси у староукраїнській мові виступають слово ланцугъ і його фонетичний варіант ланцухъ: ланъцуховъ, клейнотовъ... даю, дарую...сыну моему (1531 АрхЮЗР 7/1, 30). Назва ланцухъ проникла у пам"ятки української мови з німецької (нім. Lancug - Br., 306) через посередництво польської (пор. пол. łańcuch). Слово ланцугъ та його фонетичний варіант ланцухъ фіксують і старобілоруські писемні пам"ятки, куди вони, як вказує О.Н.Булика, проникли з німецької через польську мову [21, 185].

Наявний матеріал дозволяє говорити і про форму ланцюгів, і про матеріал, з якого їх виготовляли: ла(н)цух ко(л)чаты(й) (1578 ЖКК I, 129), тобто зроблений з окремих кілець; ла(н)цоухъ золоты(и) па(н)цероваты(и) (там же, 149), виготовлений на кшталт панцира. Ланцюги, крім того, що самі були прикрасою, ще служили для підвішування медальйонів, хрестиків і т. ін.: пани...Велгорская...шкатулу его, въ которой...ланцухи золотые, одинъ съ крыжикомъ...а ланцухъ позолочистый серебреный такъже съ крыжикомъ до себе взяла и пограбила (1593 АрхЮЗР I/I, 361).

Староукраїнські пам"ятки широко фіксують слово ланцугъ у пер-

винному значенні - "ряд металевих кілець, послідовно зв"язаних одне з одним" (1552 ОКЗ, 32). Крім вказаних, слово ланцугъ у множинній формі мало значення "кайдани" (1630 ЗНТШ СХУП-СХУШ, 177).

На означення прикраси шиї у староукраїнських пам"ятках часто вживаються демінутив ланцужокъ (1539 *AS* ІУ, 208-209) та його фонетичний варіант ланцушокъ (1557 КМПМ І (дод.), 7). Сучасні словники української мови не засвідчують слів ланцюг, ланцюжок у значенні "прикраса шиї", хоч у живому мовленні такі найменування широковідомі.

Лексичним синонімом до іменника ланцугъ у пам"ятках досліджуваного періоду виступала назва ретязь (пор. стсл. ретязь, ст.білор. ретезь, стп. rzeciędz, пол. wrzeciądz, в луж. rjecaz, н.л. resaz). В українських пам"ятках слово це зустрічається з першої половини ХУІ ст. у трьох значеннях: 1) "ланцюг, на якому носять натільний хрест": /Хацко/ мѣлъ присегать въ школѣ на ретези (1540 Карт.Тимч.) (у даному випадку слово ретязь набуло метонімічного звучання); 2) "кайдани": бо часто поута(н) й ретяз(ь)ми вязанъ (1556-1561 ПЄ, 142 зв.-143); 3) "залізний засув": Съ тыхъ домовъ...скобли, ретязи защепки поотдирано (1597 АрхЮЗР І/УІ, 160).

Слово ретязь як прикраса засвідчується з першої половини ХУП ст.: ретязъ срѣбряный позлоцѣстый, болшей грѣвны (1638 АЮЗР Ш, 23); о(т)цъ оукраси(л) (девицоу)...камение(м) доро(ги)м, ретязи златими (1639 Карт. Тимч.). Крім того, у пам"ятках української мови засвідчено демінутив ретязикъ (1638 ВЮЗР Ш, 23). Слово ретязь у всіх значеннях стало сьогодні надбанням пасивного лексичного фонду української мови (СУМ УШ, 517). У гуцульських говорах воно відоме як металевий шийний ланцюг /126, І, 128/.

Внаслідок конкретизації назви абстрактної дії у віддієслівних іменниках ношєнє і завєшєнє виникає значення "жіноча прикраса для шиї". Зустрічаються ці назви оздоб і у польській мові (пор. пол. noszenie, zawiszenie). Слово ношєнє зі значенням "шийна прикраса" виявлено в писемних пам"ятках на початку ХУІ ст.: ношеней коштовных старосведских бѣлых голов - написати колко шацоунком кожда (1558 *AS* УІ, 213); найпервей дей взял...завешене золотое с каменем: с трема дияменты, а з двема рубинами (1573 АрхЮЗР 8/Ш, 244). Про поширеність лексеми ношєнє в староукраїнській мові свідчить велика кількість фіксацій у пам"ятках різних жанрів тогочасних лексикографічних видань (ЛЗ, 66; ЛБ, 136). Можна припустити, що ношєнє і завєшєнє означали не конкретну реалію, а виражали узагальнення, видове поняття якоїсь прикраси і те, що їх носили на шиї.

На ийною прикрасою, яка одночасно мала утилітарне значення, був

пектораль - годинник, який носили на ланцюжку на грудях. Пектораль - слово латинського походження, яке прийшло в українську мову через посередництво польської (пор. пол. pektoral, pektoralik, лат. pektoralis "грудний"). У пам"ятках української мови слово фіксується з другої половини ХУП ст.: а я тебе назовоу зеґаромъ, пектораломъ, который на персахъ носятъ (1665 Карт. Тимч.). У Літописі Величка у цьому ж значенні засвідчено демінутив пекторалихъ (ХУШ ст. Карт. Тимч.). З часом слово вийшло з ужитку.

Оригінальною жіночою прикрасою у вигляді медалі був на Україні дукатъ - один з виявів художньої творчості народних ювелірів. За спостереженням І.Г.Спаського, дукат являв собою досить великий медальйон, який носили на ланцюжку, підвішеному до нього за допомогою трьох ланцюжків, або на металевому срібному чи позолоченому "бантику"-брошці, прикріпленому до стрічки, шнурка чи ланцюжка /101, 16; 29/. На Україну лексема дукатъ прийшла через польське посередництво з німецької мови, а в останню - з італійської (пор. пол. dukat, свн. dukat, іт. ducato /46, 55/).

Слово дукатъ первісно означало старовинну золоту монету: пани...Велгорская...шкатулу его, въ которой,..золотые чирвоные портукгалы, дукаты...пограбила (1593 АрхЮЗР І/І, 361). У значенні грошової одиниці дукатъ відомий майже всім слов"янським мовам (пор. рос. дукат, укр. дукат, білор. дукат, пол. dukat, ч. dukat, слц. dukat, с.-х. dukat, макед. дукат, словен. dukat).

Як назва прикраси слово дукатъ зустрічається в староукраїнських пам"ятках лише у ХУШ ст.: Дукатъ щирозлотній зъ обручиками и ушкомъ золотимъ (1741 Карт. Тимч.); ланцюжокъ золотой и на ономъ дукатъ золотой же (1761 АрхЮЗР 3/Ш, 97).

На сьогодні дукат як реалія вийшов з ужитку, проте як назва відомий не тільки у діалектах, а й у літературній мові, де використовується для відтворення історико-етнографічних особливостей зображуваного. Відомою у досліджуваний період була прикраса, що мала вигляд медальйона з зображенням (фігурою) ягняти і носила назву агнусокъ чи ягнусокъ. У старопольській мові слово agnusek мало два значення: 1) "ягня з воску, освячене папою, яке нібито оберігало від лиха"; 2) "будь-яке боже ягня". Такі ж значення слова агнусокъ є і в українській мові (Тимч. І, 7): Срамлѣютсѧ на себѣ креста Хва носиты и в мѣсто того аґнуски якієсь з воском носѧтъ (ЗНТШ LIV, 30). Згодом у зв"язку з тим, що освячені агнуски могли належать лише особам вибраним, зароджується звичай називати агнусками (ягнусками) алебастрові, золоті, прикрашені дорогим камінням жіночі прикраси у вигляді медальйона (Gloger, І, 20).

І.Г.Спаський слово ягнусъ вважає лексичним синонімом до дукат, але на Україні менш поширеним [101, 37]. У "Словарі української мови" Б.Грінченка слово ягнусокъ тлумачиться як "велике намисто з дукатами" (Гр. ІУ, 535), але очевидно, що автор сумнівався в такому тлумаченні, бо зі знаком запитання порівнює його зі словом єднусъ, яке трактується як лексичний синонім до дукач (там же, 467). Слово єднус не є надбанням активного фонду сучасної української літературної мови.

До числа коштовних жіночих медальйонів у ХУП-ХУШ ст. належала прикраса, яку називали канакъ. Це слово турецького походження, означає будь-яку річ, що носять на шиї (пор. тур. kanak - Br.215). Найменування канакъ відоме й у старопольській мові (SW П, 228). Географія поширення цієї назви досить широка - Житомирщина, Київщина, Чернігівщина: которо(и) соумы готовоє было до сорокоу тисєчє(и) золоты(х) по(л)ски(х) при ты(м)...ла(н)цоухи клє(й)ноты канаки (Житомир, 1647 ЦДІАК П, І, 12, 72); Оулиссесъ... з дроугои стороны положилъ канаки, манелѣ (Київ, 1676 Карт. Тимч.).

Ця прикраса мала вигляд медальйона з зображенням або без нього і виготовлялася з дорогоцінного металу та коштовних каменів. Можна припустити, що слова дукатъ, агнусикъ і канакъ називали подібні або й однакові реалії.

Прикраси для вух. Вушні прикраси були споконвіку характерними для слов"ян. Значну кількість сережок різного типу зберегли для нас давні поховання та найстаріші зразки образотворчого мистецтва. У староукраїнській мові відомі такі найменування вушних прикрас: заушниця, колтокъ, наушниця, серга, сережка.

Матеріали пам"яток староукраїнської мови з першої половини ХУП ст. фіксують із значенням "сережка" найменування заушниця: Диви(ль) єси себѣ оуши часто, а приправлятъ єси заоушницѣ з перелъ и с каменія дорогого (1629 Діал.о см., 272). Лексема заушниця є похідним утворенням від назви частини тіла. У значенні "оздоба, що її підвішують до вух" слово заушниця відоме у старопольській, сучасній польській (zauszniса), старочеській (zausenica) та білоруській (завушніца) мовах. У сучасній українській літературній мові лексема завушниця не збереглася, зате широко побутує у діалектах - бойківських, поліських та ін. ([85]; СПГ, 76; СУМ Ш, 65). Поряд із словом заушниця південно-західним говорам української мови відоме і слово заушник у цьому ж значенні (Гр. П, 112).

Одночасно українські писемні пам"ятки фіксують його словотвірний варіант наушниця: оусерага, оусеразь, наоушница, серга, колтокъ (ЛБ, 140). Утворення наушниця як прикраса характерне для західносл

в"янських та південнослов"янських мов (пол. nausznica, ч. nausnica, слц. nausnica, с.-х. наушница).

У наведеному прикладі є і назва жіночої прикраси для вух – колтокъ. У давньоруській мові цієї назви не було. У "Материалах..." І.І.Срезневського вона вперше засвідчена тільки в ХУ ст. Археологи та мистецтвознавці давньоруськими колтами називають прикраси, які чіпляли до головного убору на ланцюжку перед вухами і які висіли, спускаючись на щоку [102, I, 124]. Назва походить від праслов"янського коло у значенні "круг", від основи якого у давньоруській мові утворилося слово кольце. Пізніше прикрасу у вигляді кільця за аналогією почали називати колтокъ.

Слово ковтки збереглося у діалектах сучасної української мови і виступає у формі pluralia tantum (СУМ ІУ, 206; Гр. П, 262; 126, I, 130). Одного походження зі словом ковтки є польська назва сережок kolczyki, яка також характерна для поліських (Лекс. Полесья, 293) і південно-західних говорів української мови (Гр. П, 323).

Серга в епоху Київської Русі була спочатку чоловічою прикрасою, яку носили в одному вусі [98, 126]. Як чоловіча прикраса фіксується слово серга у "Материалах..." І.І.Срезневського (Ш, 340). Ця ж традиція збереглася у запорізьких та російських козаків у ХУІ-ХУП ст. [69, 728]. Поряд з тим серги з давніх-давен відомі як жіночі вушні прикраси. Про етимологію слова існують різні міркування. Більшість дослідників схиляються до думки, що слово запозичене з тюркських мов (Фасм. Ш, 611; Преобр. П, 281; Шанск., 301).

В українській мові слово серга фіксується у різностильових пам"ятках ХУП-ХУШ ст. і поширюється на всій мовній території: оферуємо в дари... золота На...манели, перстни и серги (сер. ХУП ст. Хрон. 148зв.); на нем [ланцужку] сергъ двѣ (1675 Карт. Тимч.). Писемні джерела ХУШ ст. фіксують у цьому значенні і демінутив сережка (1744 СА, 218). У сучасній українській та російській літературній мовах вживається слово сережка, яке втратило значення зменшеності і сприймається як синонім до лексеми серга.

Крім відомостей про особисті прикраси людини, пам"ятки староукраїнської мови містять матеріали про оздоби одягу, що мали як естетичне, так і утилітарне значення. До цієї групи належать такі назви: гапликъ, есъ, запона, кгузъ, кнафель, кнебель, пряжка, пугвица, пунталь, фареть, чепряга[6]. Переважна більшість з них збереглася дотепер і активно функціонує в сучасній українській літературній мові.

[6] Ці назви будуть предметом спеціального дослідження в іншій монографії.

Основу досліджуваної семантичної групи лексики становлять слова спільнослов"янського походження (кгузъ, заушниця, ретязь, пряжка) та найменування, успадковані староукраїнською мовою з давньоруської (зап"ястє, монисто, обруч, перстень). Значну частину слів цієї семантичної групи складають запозичення. Характерною особливістю найменувань прикрас є те, що вони часто походять від назв частини тіла (гривна, заушниця, обручъ).

Історична перспектива аналізованих слів не однакова. Одні з них дійшли до нашого часу і широко використовуються в сучасній українській мові (гаплик, гривна, гудзик, дукат, зап"ястя, клейнод, коралі, ланцуг, намисто, обручка, перстень, пряжка, серга). Інші лексеми стали надбанням пасивного лексичного фонду мови або побутують у діалектах української мови (есик, жиковина, ковток, манелі, монисто, пугвица, чепряга). Частина найменувань зовсім вийшла з ужитку (агнусокъ, кнафель, пунталь, фаретъ).

Лексика на означення понять, пов"язаних з музичним мистецтвом

У ХУІ ст. починається новий етап розвитку українського музичного мистецтва. Закладаються основи музичної освіти і теоретичної думки на Україні. Починають виникати цехи музикантів: в Кам"янці-Подільському (1578), Львові (1580), містечку Степані на Волині (1614). Велику роль у становленні музичної справи відіграють братства: у їхніх школах викладали початки теорії композиції, навчали співу по нотах. У церковній музиці був узаконений партесний спів. Виникли нові музичні поняття: нотний запис "київське знамя"[7], своєрідний вид музично-поетичної творчості - канти. Розвиваються світські музичні жанри, удосконалюється військова музика, з"являються групи музичних інструментів для колективного виконання творів (троїста музика). Усе це сприяло розвиткові української музичної лексики ХУІ - першої половини ХУП ст.

У матеріалах Картотеки музична термінологічна лексика кількісно займає незначне місце (близько 100 назв). Її можна поділити на такі підгрупи: назви музичних інструментів; назви на означення музикантів та співаків; назви музичних жанрів, видів, творів і под.; назви дій, процесів, пов"язаних з виконанням музичних творів. У досліджуваному матеріалі зустрічаються назви струнних (арфа, гусли, лира, лютня, скрипка, скрипица, псалтырь, цитра, цитара, цимбали), духових (дуда, дудка, жоломѣйка, корнеты, мултянка, органы, пищалки

[7] "Київське знамя" - п"ятилінійна нотна система, що почала застосовуватись у Києві.

пищаль, прегудница, регалы, свирѣль, свистѣлка, сопль/сопѣль, сурма, труба, флетня, фуяра, цѣвница, шаламаи, шторт) та ударних (бубонъ, кимвалъ, тимпанъ) музичних інструментів.

Деякі з цих назв індоєвропейського, інші - спільнослов"янського чи східнослов"янського походження, ще інші виникли на українському мовному грунті. Окремі назви запозичені з інших мов. Наприклад, назви струнних інструментів арфа (Фасм. І, 30), лютня (Фасм.П, 540), цитра, цитара (Фасм. ІУ, 303) запозичені з німецької, лира (Фасм. П, 500) та псалтырь (Фасм. Ш, 396-397) - із грецької мови. На території України вони були відомі ще з давніх часів: арфа - приблизно з XI ст. (на одній із фресок Софійського собору в Києві зображено музиканта з арфою в руках), ліра з"явилась на Україні в XI [32, 47] або ХУП ст. [35, 15], лютня потрапила до нас із Західної Європи десь у ХУ-ХУІ ст.

Майже всі наведені вище лексеми вживаються у тогочасних лексикографічних працях: у "Лексиконі" П.Беринди - гарфа, цітра (с. 28), а в "Лексиконі..." Є.Славинецького - лира (с. 260). До речі, остання назва сплутувалась з назвою гусль, на що вказує переклад з латинської, зроблений Є.Славинецьким: lyra, a(e), лира, гу(с)дл(ъ) (ЛС, 260). Аналізовані слова виступали у творах різних жанрів на означення музичних інструментів, а інколи - навіть у переносному значенні з стилістичною метою: Тогды Дхъ.../новую пѣснь поетъ Бгу, в тимпанѣ тѣла, на цитари, албо на струнахъ дшъ розумных (1627 Дух. б., 371-372).

У ХУІ - першій половині ХУП ст. найбільш популярним серед народних музичних інструментів був струнно-щипковий - гуслі, який міг бути трьох різновидів: прямокутний, столоподібний або настільний з 55-56 струнами. Лексема гусли (гусль, гуслъ, гуслѣ) походить з праcл. gǫsli (Фасм. І, 477). У межах досліджуваного періоду це слово найраніше зафіксоване у "Лексисі" Л.Зизанія (ЛЗ, 40). В пам"ятках української мови лексема гусли виявляється часто в переносно-образному значенні: тыи гу(с)ли значе(т) духовныи пѣ(с)ни и веселыи (ХУІ ст. Каз., 608); Псалтыръ є(ст) оумъ, а гоусли языкъ (1621 Коп. Пал. лв., 29), а також входить до складу словосполучення Давыдовы гоусли "пісні, складені Давидом" (1607 Лік., 117). В сучасній українській мові існують два варіанти цієї назви: гусла і гуслі (СУМ П, 198). Ця лексема вживається також у бойківському та лемківському говорах (Карт. ГГ).

До народних музичних інструментів належать ще скрипка, скрипиця, цимбали. У різний час дані інструменти потрапили на Україну: скрипка - у XI ст., скрипиця - у XIУ, цимбали - приблизно у XIУ-ХУ ст.

[75, 107]. За даними Картотеки, найраніше, 1596 р., засвідчується пам"ятками слово скрипица (ЛЗ, 40), назва скрипка - 1621 р. (Коп. Пал. лв., 29), а лексема цимбали - сер. ХУП ст. (Хрон., 295 зв.). Слово скрипка (скрипица) - спільнослов"янського походження (Шанск., 306), цимбали - грецьке запозичення, яке прийшло через латинську мову в польську (Фасм. ІУ, 306) і найчастіше вживається у прямому значенні.

У Картотеці найбагатше представлені назви духових музичних інструментів. Частина з них відома з давньоруської доби: пищаль, прегудьница, свирѣль, соурна, сопль/сопѣль, труба, цѣвьница (Срезн. П, 945, 1627; Ш, 274, 626, 464, 1004-1005, 1447-1448). Деякі з цих духових дерев"яних інструментів використовували у військових оркестрах. У пам"ятці початку ХУП ст. читаємо: которые то при(н)ципалове...спо(л)не и є(д)ностанє...з хоро(г)вами з боубънами троубами и соурмами обачає(м) (!) неприятє(л)ски(м)...до за(м)коу припоу(с)тили (1609 ЦДІАК П, 1, 5, 5). Більшість вищенаведених слів праслов"янського походження, лише лексеми сурма і труба - іншомовні запозичення: сурма походить із тюркських мов (пор. тур., тат. surna "дудка", перс. surna "святкова флейта" - Фасм. Ш, 806-807), а назва труба запозичена з давньоверхньонімецької чи середньолатинської мови, де trumba "духова труба" (Фасм. ІУ, 108).

У писемних джерелах досліджуваного періоду слова пищаль, свирѣль, сопѣль, сурма датуються переважно ХУП ст.: Кгды же были в костелѣ...й заиграно в пищали (1509-1693 ОЛ, 132); Услышавши же руские князи и паны повеление царево, а наиболше писк, шум, вопль, лики, свирѣли (1600-1601 Виш. Кр. отв., 170); сви(р)нѧ сурма (ЛА, 190); Сопль: Сопѣль, пищалка (ЛБ, 119). Спорадично представлені у Картотеці лексеми прегудница (ЛБ, 92), цѣвница (ЛБ, 155). З аналізованих слів тільки слово труба має розгалужену семантику: воно означає музичний інструмент, уживається в переносному значенні та виступає у складі багатьох словосполучень з прозорою семантикою: трубы аггел(с)кїи (1585 УЄ, 5, 21 на полях), трубы военныи (сер. ХУП ст. Хрон., 422).

Проаналізовані слова цієї мікрогрупи перебувають в активному або пасивному складі української лексики, побутують у деяких говорах, зокрема гуцульському: свиріль, сурма, труба (Карт. ГТ); бойківському: пищавка, труба полониньцька [20, 47], гуцулска труба, рогова труба, вівчарска пищавка... [20, 48].

У ХУІ - першій половині ХУП ст. народні музиканти, співці дуже часто використовували різноманітні види дудок: жоломійку, пищалку, свистівку, флетню, фуяру, шаламай, шторт. Найдавнішими є спільносло-

в"янські назви дуда, дудка, пищалка, свистѣлка. Решта слів є іншомовними запозиченнями: флетня походить з гол. fluit "флейта" або з нім. Flöte (Фасм. IУ, I99); фуяра є запозиченням з рум. fluera, fluer "духовий музичний інструмент типу пастушої дудки" (S. I, 240); з латинської мови через польську прийшли лексеми шаламай (лат. calamus - Br.,540) і шторт (пор. іт. storta - Br., 555). Найраніші фіксації цих слів припадають на початок ХУП ст.: Впроваже(н)є в костелъ свѣтской моузыки...корчемных и скомороских доудгъ (Коп. Пал. лв., 29); решта назв музичних інструментів засвідчена в "Лексиконі" П.Беринди: жоломѣйка (с. II9), свистѣлка (с. I55), флєтня (с. 82), фуяра (с. II9), шаламаи (с. I55), штортъ (с. 92).

Більшість наведених слів зустрічається у сучасній літературній мові, хоча деякі реалії зникли з ужитку. У населення Карпат збереглися такі інструменти та їх назви: свистулька (свистівка, свистуля), жоломійка (жоломіга, ж(дж)оломейка, жалейка, жілейка), флояра (фрила, фрела, флоера, флойира, фреля, флуера, флояра, дідівська, довбушівка, довга флерка, флоера велика, флера довга), шаломія (шаламая, шоломійка, шаламейка) [I9, 2I6-223]. Крім того, замість назв флетня і жоломійка у музичній термінології вживаються слова флейта (СУМ X, 605-606) і жалійка "дудка з невеликим розтрубом" (СМТ, 55).

У матеріалах Картотеки засвідчені ще такі назви духових музичних інструментів: корнєты[8] (I637 УЄ Кал., 603-604), рєкгаль[9] (ЛБ, II9), мултянка[I0] (I62I Коп. Пал. лв., 29), орґанъ (I596 З.Каз., 64зв.). Усі наведені назви інструментів є запозиченими з різних мов: корнєты - з французької (пор. фр. cornet "ріжок" - Фасм. П, 300), мултянка - з польської (пор. пол. multanki, multyjanki - Br., 348), органъ - з грецької (Фасм. Ш, I49), рекгаль, очевидно, через посередництво польської мови - з німецької (пор. пол. regał, свн. regal).

У пам"ятках української мови ХУI - першої половини ХУП ст. лексеми корнєты, мултянка і рекгалѣ уживаються тільки на означення музичних інструментів, а слово органъ, маючи різні фонетико-графічні варіанти: орґаны (I627 Тр., 669), органы (I603 Пит., 77), може ви-

---

8 Як музичний інструмент корнет відомий у Європі з XI ст. Широкого застосування набув у ХУI - ХУШ ст.

9 Регаль (регал) у ХУI - ХУШ ст. - малий переносний орга́н з трубами, що виготовлявся у вигляді книги (МЭ, IУ, 578).

I0 Батьківщиною мултянки (вид пищалки) є Італія, пізніше вона потрапила у Польщу і на Україну. В сучасній мові лексема мултянка не збереглася.

ступати також у переносному значенні: Органъ...размишленіе доброе (1621 Коп. Пал. лв., 29); о(т)стави о(т) мене шоу(м) пѣсней твои(х) и пса(л)ма органъ твои(х) не оуслышоу (1599 Кл. Остр., 217).

Серед народних музичних інструментів найдавнішими є ударні. В українських писемних джерелах засвідчені такі назви: бубенъ, кимвалъ і тимпанъ. Перші відомості про бубон відносяться до XI ст. Назва бубенъ - праслов"янського походження (пор. прасл. bǫbъnъ). У Картотеці вона виступає у таких варіантах: найчастіше бубенъ (поч. ХУП ст. Крон., 24), рідше бубонъ (2 пол. ХУІ ст. ЛА, 191), боубна (сер. ХУП ст. Сем., 173). У сучасній українській мові вживається лише лексема бубон (СУМ І, 244-245), хоча в діалектах відомі ще варіанти бубон(т), бубен(т) [20, 47] та ін.

У пам"ятках української мови спорадично засвідчене слово кимвалъ. Ця лексема означає ударний музичний інструмент, який складається з двох металевих тарілок або чаш. За нашими матеріалами, вперше це слово вжите у 1621 р. (Коп. Пал. лв., 29). Відоме воно також у сучасній українській мові (СУМ ІУ, 149).

На означення ударного музичного інструмента вживалося також слово тимпанъ, яке походить з грецької мови (Фасм. ІУ, 59). У межах досліджуваного періоду найбільш рання фіксація його є в одному з творів І.Вишенського (1600-1601). У переносному значенні слово тимпанъ виступає у "Палінодії" З.Копистенського: Ти(м)панъ - то(л)къ, образ (1621 Коп. Пал. лв., 29). Лексема тимпан відома в усіх сучасних східнослов"янських мовах, а також у болгарській (болг. малък тъпан).

У матеріалах Картотеки виявлені слова, які називають окремі деталі інструментів: струна і фѣстула. Лексема струна походить з двн. stroum, strom "канат" (Фасм. Ш, 784) і поширена в усіх слов"янських мовах. У досліджуваних джерелах це слово зрідка вживається у прямому значенні - "гнучка, туго натягнена нитка в музичних інструментах": Где Моузы на цитарахъ строуны напинаютъ (1631 Євх., 303), однак частіше слово струна виступає у переносно-образному значенні: пса(л)ты(р) є(ст) оу(м)... а строуны па(л)цѣ (1599 Кл. Остр., 219).

На означення органного реґістра використовується слово фѣстула (з лат. fistula "труба, флейта" - Br., 122; пор. також. іт. fistula "високий тонкий голос" - Фасм. ІУ, 197): Сопль...фѣстула у орґано(в) або у реґаловъ (ЛБ, 119). У сучасній українській літературній мові це слово вживається в значеннях "одноствольна, багатоствольна флейта", "високий чоловічий голос" (СУМ Х, 602).

Окрему групу в музичній лексиці становлять назви музикантів: арфіста, бубенникъ, бубениста, гуслецъ, гуслникъ, дудакъ, дударъ,

дудникъ, корнетиста, органиста, пищалникъ, рекгалиста, скрипокъ, сурмачъ, трубачъ, трубитель, фрюярникъ, цітаріста, цитаріста, шамайникъ, штортиста, гудецъ, гудокъ, звяцател, прегудникъ, сопецъ, иньструментыста[11].

Більшість цих слів зафіксовано в тогочасних лексикографічних працях. У "Лексиконі" П.Беринди знаходимо такі лексеми: арфіста, гудецъ, цитаріста (с. 28), прегудникъ, дударь, штортиста (с.92), корнетиста (с. II9); у "Лексиконі..." Є.Славинецького вміщено слово бубє(н)никъ (с. 406), гу(с)лец(ъ), звяцатє(л) на струна(х) (с. I97), гу(с)лникъ (с. I25), сопецъ (с. 398), троубитє(л) (с. 404). Назви музикантів зустрічаються також у творах різних інших жанрів, інколи навіть з певним емоційним забарвленням. У "Книжце Иоана мниха Вишенского..." в одній із цитат знаходимо аж дев"ять назв музикантів: а(л)бо мнимаєш(ш) и(ж) ты што ро(з)су(д)ного о(т) доу(д)ки и скри(п)ки и фрюя(р)ника розобра(л). а(л)бо мнимаєш(ш) и(ж) ты о(т) троубача, су(р)м(а)ча, пища(л)ника, шамайника о(р)ганисты ре(к)галисты, иньстоуме(н)тисты, и боубенисты; што о дсѣ и дхвны(х) рѣча(х) коли слыша(л) (I596 Виш. Кн., 246). Ці назви автор уживає з іронією, з метою принизити опонента. Слід відзначити й те, що найбільш продуктивним суфіксом для творення назв музикантів був -ист(а), який і досі вживається у південно-західних говорах /20, 50-51/.

У досліджуваних пам"ятках окремі назви музикантів виступають у двох словотвірних варіантах, напр. бубенникъ/бубенистъ, гудєцъ/гудокъ, а на означення музиканта, що грав на дуді, існували аж три варіанти: дудникъ (I566 AS УП, 88-89), дударь (ЛБ, 92), дудакъ (ЛК, 445), з яких тільки два перші збереглися в сучасній українській мові (СУМ II, 43I, 432).

Цікавою лексемою є скрипокъ "музикант, який грає на скрипці". У пам"ятці I566 р. читаємо: и теж з...скрипковъ и с каждого гоудка и иных в месте мешкаючих...по осми грошей (AS УП, 88-89).

У наших джерелах засвідчені ще загальні агентивні назви музикантів: музыка (I63I Волк. Розм., 25 зв.), музикъ (бл. I6I9 О обр., I22), иньструментыста (I596 Виш. Кн., 246), гудецъ (ЛБ, 28), гудокъ (I566 AS УП, 88), звяцател (ЛС, I97), сопецъ (ЛС, 398). Щодо часу виникнення назв музикантів, то, очевидно, що ці слова творились у ХУ-ХУІ ст., коли почали виникати цехи музикантів. У давньоруських пам"ятках і староукраїнських джерелах XIУ-ХУ ст. назви музикантів

[11] Слово композиторъ засвідчене у Картотеці у значенні "творець": Композиторъ; або складачъ сихъ вѣршовъ; Кирилъ старий Транквилю(с) Ставровецкій, Проповѣдни(к) слова Бжого, и архімандритъ Чернѣго(в)скій (Перло, I).

представлені в обмеженій кількості. Пор., наприклад, гоудьць, сопьць і пищальникъ (Срезн. I, 608; II, 946; III, 464). У пам"ятках української мови XVI - першої половини XVII ст. таких назв понад 20. Найчастіше вживані такі назви: гудець, органиста, пищальникъ, трубачъ, сурмачъ, сопецъ.

До даної мікрогрупи належать також слова, які називають людей, що займаються співом: крылошанинъ, псалмиста/псалмистъ, псалмопѣвца/псалмопѣвецъ, пѣвецъ, пѣснотворецъ, опѣвакъ, спѣвачка і под. Більшість цих слів виявлено у пам"ятках конфесіонального жанру, однак часто вони використовуються у творах інших жанрів, напр.: пса(л)мопѣвца (1599 Отп. КО, 213), псалмиста (1619 Гр. Сл., 189), пѣвцы (1619 Аз.В., 255).

На означення зібрання співаків у тогочасній мові зустрічаються дві назви: спѣвалище і хоръ. Перша лексема засвідчена тільки в "Лексиконі..." Є.Славинецького (с. 289), і, очевидно, її можна вважати авторським неологізмом, утвореним за відповідними законами української мови. Слово хоръ досить часто вживається у матеріалах Картотеки. Найбільш рання фіксація - к. XVI ст. (УЄ, 31, 8зв.).

Умовно до цієї лексичної мікрогрупи віднесено дві лексеми: танцоводецъ (видѣти танцоводца змию прелести...не хощу - 1598 Виш.Кн., 91), танечница (запахи,..котрыє невѣстамъ танечницамъ, и вшетечницам пристоя(т) - 1642 Час. Слово, 268-268 зв.).

На велику популярність музики в той час вказує і наявність багатьох особових назв, до складу яких входили слова, що означали музичні інструменти або гравців на них. Особливо багато антропонімів, пов"язаних з музикою, засвідчено у Реєстрі запорізького війська: Лє(с)ко дудъка (с. 119), Иванъ Струна (с. 202), макси(м) скрыпька (с. 199зв.), якубъ сурмачъ (с. 330зв.), Анъдру(с) трубачъ (с. 204), Матвѣй добошъ (с. 201зв.) і Ю(с)ко кобза (с. 201зв.).

Третя підгрупа музичної лексики - назви на означення музичних жанрів, видів, творів - кількісно невелика. До неї належать іменники: антифонъ, акафистъ, кантъ, псалма/псальмъ, пѣсня, пѣснечка, веста та ряд прикметників: музицкий, муссикийский, нотованый, органный, трубный, пѣсниввый та ін.

Писемні джерела української мови засвідчують слово пѣснь/пѣсня і демінутиви: пѣсен(ь)ка, пѣснечка, пѣснь (1598 Виш. Кн., 92), пѣсня (1556-1561 ПЄ, 290), пѣсенка (1608-1609 Виш. Зач., 203), пѣснечка (1599 Кл. Остр., 225-226). Часто у досліджуваних пам"ятках вживається слово танецъ (із свн. tanz через пол. taniec - Фасм. IV, 18-19): танцы бѣсовскіи справуютъ (сер. XVII ст. Хрон., 20). Спорадично у переносному значенні в матеріалах Картотеки вживається лексема нота:

которое ноту есте ся изучили и нынѣ учите (1598 Виш. Кн., 92). Слово нота – латинського походження, в українську мову прийшло через посередництво німецької (пор. нім. Note, лат. nota "знак" – Фасм.Ш, 85). З давньоруської доби збереглася порівняно велика частина назв дій, пов"язаних із мистецтвом співу. Її складають лексеми з дієслівним коренем пѣ-: пѣти "співати", "правити літургію" (1577 AS УІ, 78), спѣвати (1591 Просф., 69), спѣване (ХУІ ст. УЄ, 29519, 8).

Найбільш загальне значення – "виконувати що-небудь на музичному інструменті" – передає слово грати/играти (1598 Виш. Кн., 254; 1625 Коп. Каз., 43) і под. У творах різноманітних жанрів виступають також лексеми бубнити (І пол. ХУП ст. Сл. о зб., 20), гудѣти/гоудѣти (1599 Ант., 811), свистѣти (ЛБ, 112), трубити (ХУІ ст. Каз., 616-617), ликовати "веселитися, співати, танцювати" (1631 Волк., 25 зв.), танцовати (1564 AS УІ, 245), плясати (1628 КМПМ І (дод.), 319), а також віддієслівні утворення: гранѧ/игранѧ, ликованїє/ликоствованїє, плясане, трубєнє, танцоване. Усі ці слова використовуються в пам"ятках у прямому значенні.

Таким чином, у ХУІ – першій половині ХУП ст. відбувається активне формування музичної термінології, яка увібрала певну кількість слів із давньоруської та церковнослов"янської мов. Частина назв була утворена на українському мовному грунті, інші запозичені з різних мов світу.

В цілому, музична термінолексика ХУІ – першої половини ХУП ст. є багатою за тематичним складом і різноманітною за походженням, вона становить цікаву сторінку української мови і вказує на високий рівень тогочасної української культури.

Назви ахроматичних кольорів

Білий, сірий і чорний кольори з фізичної точки зору – це так звані ахроматичні, тобто "некольорові", кольори, які "властиві тілам і середовищам з невибірковим відображенням або пропусканням" світла /3, 197/. Деякі мовознавці /52/ вважають недоцільним розділяти назви хроматичних і ахроматичних кольорів, оскільки при цьому береться до уваги лише їх фізична природа, а не лінгвістична сторона питання. Проте чорний, сірий і білий кольори переходять один в одний: світлі відтінки чорного є одночасно темними відтінками сірого, а світлі тони сірого – темними білого, що якоюсь мірою відбивається і на номінації їх відтінків. Наприклад, лексема сивий за одним із значень належить до мікросистеми білого кольору, за іншим – до сірого; назви кольорів воднистый, срѣбный лише умовно можна віднести до мікросис-

теми білого або сірого кольору. Це дає підстави розглядати всі назви ахроматичних кольорів разом.

Назва кольору бѣлый (бєлый, белый, белий, бел) належить до спільноєвропейського лексичного фонду і походить від індоєвропейського кореня *bhel-/*bhol-, спорідненого з *bha- "сяяти, блищати" (ЕСУМ I, 196). Значення слова бѣлый не зазнало змін. Уже в пам"ятках давньоруської мови воно вживалося в порівняннях, які прямо вказують на його семантику: вода...бѣла яко млеко; власи бѣли яко руна і под. [8, 24-25]. Такі самі порівняльні словосполучення часто зустрічаються в досліджуваних українських писемних пам"ятках: оубирь...бѣлый якъ снѣгъ. а волосы...єго якъ волна чистаꙗ (1607 Лік., 52). Ці порівняння перегукуються з визначенням, яке дано лексемі білий у Словнику української мови (СУМ I, 181).

У древніх пам"ятках лексема бѣлый у функції назви кольору належить до найбільш вживаних [8, 23-24]. У документах української мови XIУ-XУ ст. це слово як номінація кольору не зафіксоване, а вживається лише у складі власних назв (ССМ I, 95, 148-149). У писемних пам"ятках пізнішого періоду це слово має велике поширення і практично необмежену валентність. Найчастіше воно вживається для характеристики текстильних виробів: поло(т)на бело(г)о (1610 ЛНБ 5, Д 4052, 143зв.); коберцовъ...белых (1573 АрхЮЗР 8/Ш, 246); предметів навколишньої дійсності: камє(н) бѣлы(й) (XУI ст. Каз., 599); зубы бѣлы (там же, 620); ко(с)ти резаныє бєлыє (1578 ЖКК I, 118); масті тварин, найчастіше коней, і зрідка – оперення птахів: валаха бѣлого (1555 *AS* УI, 17); конїй бѣлыхъ (1607 Лік., 50); бѣлии овци (1627 Дух.б., 2); Кречє(т)...бѣлъ вве(с) (ЛБ, 56). Окремі випадки використання слова бѣлый свідчать про те, що в староукраїнській мові воно могло мати також значення "світлий, ясний", тобто означати відтінок світліший за звичайний. Це слово може означати забарвлення безкровного, зблідлого тіла: <тѣло> оучинило сꙗ вє(л)ми бѣло (XУI ст. УЄ Трост., 80); раси людей: кготовє...соу(т) бѣлого тѣла, волосы половыє (1582 Кр. Стр., 48); білявого волосся: волоса на голове, бороде и усах белые (1771 ГРУ, 546); нефарбованого дерева: столы...малеваныє, а дроугий стол бѣлый (1553 *AS* УI, 13); небесних тіл: Мцъ...где єсть бѣлый (XУП ст. Карт. Тимч.) та ін.

Як відзначають дослідники, "одним із поширених мотивів номінації дикоростучих трав"янистих рослин було забарвлення окремих їх частин" [49, 345]. Це підтверджується широким вживанням лексеми бѣлый у складі одиниць ботанічної номенклатури, напр.: горчица бѣлая (XУI ст. Травн., 188зв.); перє(с)тупъ бѣлы(й) (ЛС, 261) та ін.

Слово бѣлый в досліджуваних пам"ятках досить часто виступає у

лексикалізованих та стійких словосполученнях, вказуючи на певне термінологічне значення. Наприклад, словосполучення бѣлоє платя називало сукупність предметів одягу, виготовлених з нефарбованої, білої тканини. В "Історії української мови. Лексика і фразеологія" воно тлумачиться як "білизна (в тому числі постільна)" [49, 397]: пла(т)я белого...то єсть: кошу(л) хлопскихъ...просты(х) кошу(л)... убраня полоте(н)ны(х) (1584 АЖМУ, 105). У такому ж значенні, як платя бѣлоє, вживалося в староукраїнських пам"ятках словосполучення хусты бѣлыє (1610 ЛНБ 5, П, 4052, 148зв.). Дослідники вказують [49, 397], що словосполучення хусты билыє вживалося на західних землях України, а платя бѣлоє - на Лівобережжі, і то лише до кінця ХУП ст. Наш матеріал дає підстави стверджувати, що обидва словосполучення використовувалися в пам"ятках до середини ХУШ ст., а платя бѣлоє, крім Лівобережжя, зафіксоване у пам"ятках з Полісся, Поділля.

Словосполучення бѣлая рыба є збірним поняттям для всіх видів риб, крім осетрових, тобто "красної риби": Съ єзовъ...осетръ деся-ты(й) белоуга ка(ж)дая а бела рыба вся тому хто городить є(з) (1552 ООЗ-І, 48). Бѣлая мука, очевидно, позначає високий сорт пшеничного борошна: бѣлая моука боуде офѣра (сер. ХУП ст. Хрон., 115). Бѣлый хлѣбъ - це виріб із високоякісного пшеничного борошна: коупи...частю бѣлого и частю челядного хлѣба (ХУІ ст. Розм., 8). Лексема бѣлый може також вказувати на добру якість, високу чистоту солі: белоє соли...по триста головажє(к) (1552 ОКЗ, 34зв.). Світлий гатунок бджолиного меду позначався словосполученням медъ бѣлый: медоу тежъ офитость...а пре(д)нє доброго чистого белого (1552 ОБЗ, 141зв.). На позначення печі, не облицькованої кахлями, а біленої вапном, використовувалося словосполучення бѣлая печь (печъ): печи въ двохъ поливаныи, а третяя бѣлая (1573 АрхЮЗР 7/І, 239). У досліджуваних пам"ятках використовуються також словосполучення железо бѣлоє "бляха", пенезь бѣлый "дрібна срібна монета" та ін.

Словосполучення бѣла голова (або композита бѣлоголова), що називає особу жіночої статі, як правило, заміжню жінку, запозичене з польської мови (пор. białogłowa). Воно широко вживається в староукраїнських пам"ятках: панна яко и белая голова мужа маючая (1608 ЛБН 5, П, 4052, 53). У такому ж значенні засвідчена композита бѣложонка: Нехай бы бѣложонки нашые въ запинаныє...убралися козакинки (1589 Тимч. І, 171).

Пам"ятки староукраїнської мови, зокрема конфесіонального характеру, широко представляють використання слова бѣлый у символічному значенні. Воно звичайно вживається на означення кольору предметів, що є атрибутами небесних сил, святих, свідченням чистоти й

непорочності: два агги/оу одѣню бѣло(м) (к. ХУІ ст. УЄ, 3І, 76зв.); шаты бѣлыє несмертелности, и вѣчнои свѣтлости (1618 Зерц., 1464).

Спорадично у досліджуваних пам"ятках зустрічається назва кольору водинстый: Крышталь єсть воднистои фарбы (Тимч. І, 282); фело(н) Табиноу червонока(р)мазинового взороу воднистого (1643 Інв. Усп., 54зв.). Слід думати, що дана назва кольору вживалася на означення прозорих, безбарвних тіл. Ми умовно відносимо її до групи білого кольору, оскільки є певні вказівка на те, що прозорі предмети у староукраїнських пам"ятках і творах фольклору номінуються як білі, напр.: (перстенок) з дїаме(н)тико(м) бѣлымъ (бл. 1627 ПВКРДА І-2, 262); Як кришталь, біла (УНПП, 336).

Група білого кольору в давньоруській мові була представлена двома назвами: бѣлый і броный /8, 23/. В староукраїнській мові остання назва кольору не збереглася, таким чином, у пам"ятках є лише бѣлыи і умовно воднистыи. У сучасній українській літературній мові до цієї мікросистеми, крім слова білий, належать алебастровий, крейдяний, мармуровий, молочний, сніжний, сріблястий.

Писемні пам"ятки української мови ХІУ – ХУШ ст. засвідчують такі назви сірого кольору: сѣрый (сѣрий, сєры), шарый (шарий, шарій), сивый (сивий, сивій, сивъ), вилчастый (вильчатый, вильчастый), димчатый, мышастый (мышасътый), плєснивый (плєснавый, плєснювый, плєснивъ), попєлятий (попелястий, попєлистый, попєловый), шпаковатый (шпаковатъ).

А.Брюкнер виводить слово сѣрый з кореня *si-, що має значення "сіяти, блищати" (Br., 492). Проте М.Фасмер слушно зауважує, що така етимологія не пояснює появи š у західнослов"янському варіанті даної лексеми (пор. пол. szary), і тому виводить сѣрый з прасл. *xoiro- (Фасм. Ш, 610–611). Слово сѣрый означає колір, середній між білим та чорним, і є барвою попелу (СУМ ІХ, 229). У досліджуваних пам"ятках слово сѣрый не має великого поширення, значно частіше вживається його варіант – шарый, відомий в старобілоруській мові (шарый, шэры), який, очевидно, був запозичений із старочеської (šěry) або старопольської (szary).

Назва кольору сѣрый належить до тих небагатьох, які вже зафіксовані українськими пам"ятками ХУ ст., де вона вживалася на означення кольору одягу (кожух куний, сѣрою кувѣрою волоченъ – ССМ П, 412) і масті тварин (два возники серые.– Там же). У наступних століттях слово сѣрый, як правило, вживається на означення кольору тканин, одягу або забарвлення шерсті тварин чи пір"я птахів: сєрмягоу сєроую (1595 ЛНБ 5, П, 4048, 89); кони...шє(р)стью сєрого (1584 АЖМУ, 8); сєры(й) кречє(т) (1566 ВЛС, 99зв.). Лише в одній пам"ят-

ці виявлено використання даної лексеми при описі портрета людини: Таран...глазами сьр (1763 ГРУ, 321).

Лексема шарый переважно вживається на означення кольору тканин і одягу, напр.: сукна шаро(г)о (1584 АЖМУ, 122), і зовсім не використовується на означення масті тварин. Тільки спорадично зустрічаємо демінутив шаравый (шаравъ) на позначення сірого відтінку якогось основного забарвлення: саранчи...были шарави, для того и назвиско ихъ шаранча (ХУП ст. Карт. Тимч.). Слово шарый також позначає забарвлення інших реалій, напр.: губка я(к) дозрѣе шара (ХУШ ст. Карт. Тимч.).

В українській мові досліджуваного періоду широко побутує назва сивый. Дане слово є праслов"янським і, на думку М.Фасмера, споріднене з дрінд. çyāvás "темний" (Фасм. Ш, 617). Слово сивый у староукраїнській мові виступає у двох значеннях: 1) "білий із сріблястим відтінком" (про волосся, яке втратило забарвлення), 2)"світло- або темно-сірий" (пор. Срезн. Ш, 344). За першим із названих значень це слово слід би віднести до групи слів, що позначають білий колір, однак вживання його на означення сірого кольору у наших матеріалах кількісно значно переважає. Ми зараховуємо його до групи слів, що позначають сірий колір, хоча це певною мірою порушує встановлену у мовознавчій літературі традицію /14I, 15/.

На означення кольору волосся лексема сивый в українських писемних пам"ятках, за нашими даними, вперше зустрічається на початку ХУП ст.: старцо(в) сивы(х) стары(х) (1607 ЛНБ 5, П, 4052, 19); сивѣ волосы своѣ (ХУП ст. Карт. Тимч.). Зрідка у досліджуваний період дане слово виступало у ролі іменника: сивых ся...не встыда(й)мо (1618 З. Поуч., 171зв.). Значно частіше досліджувана лексема зустрічалась зі значенням "сірий". На означення масті коня вона вживалася вже в пам"ятках Київської Русі /8, 47/. У такій же функції ця лексема виступає, як правило, в українських пам"ятках, починаючи з другої половини ХУІ ст.: дрыга(нт)...си(в) (1567 ЦБ Лит., 16, 3, 90зв.); коня...ше(р)стью сивого (1587 ЛНБ, 5, П, 4046,65зв.). Іноді в контекстах поруч називаються сивый і бѣлый (коні), що вказує на розрізнення семантики цих слів і вживання слова сивый у значенні "сірий": проминял клячу сивую...на коня бѣлого (1638 АБМУ, 25). Одна з цитат засвідчує диференціацію значень слів сивый і сивенкый; останнє, можливо, означає більш світлий відтінок сірого кольору: коней, двохъ, сивого верхового и сивенкого, сюда припровадилъ (1725 Карт. Тимч.).

Часом слово сивый використовувалося на означення кольору одягу, зокрема хутряних предметів, пор.: шуби...сивой (1753 Карт. Тимч.);

Шапка зъ сивымъ баранкомъ (ХУШ ст. Карт. Тимч.). Дане слово спорадично використовується на означення забарвлення інших предметів навколишньої дійсності: Хороуговъ мѣли...сивоую (1669 Карт. Тимч.); вода сивая (ХУШ ст. Карт. Тимч.); небо сиво (ХУШ ст. Карт. Тимч.).

Лексема сивый у староукраїнських пам"ятках ХУШ ст. фіксується й у ролі постійного епітета: пташка...сивая, мой сивий оръле; мой сивий соколе; мой милой голубонко сивой (ХУШ ст. Карт. Тимч.). Особливо широко це слово з емоційно-пестливим навантаженням вживається у народній поетичній мові: Сивий коню; сиві очи; воли сиві (Закр., 35, 55, 78); сива зазуленька (ЕЗ XI, 51).

Пам"ятки староукраїнської мови засвідчують ряд умотивованих назв кольорів досліджуваної мікросистеми: мышастый (мышатый), вильчатый (вильчатый), плєснивый, шпаковатый (шпаковатъ), які, як правило, позначають масть коней, а також попелятый (попелястый, попелистый, попєловый), дымчатый, що використовуються на означення забарвлення тканин і одягу.

На означення чорного кольору у писемних пам"ятках давньої української мови вживалися дві лексеми: абстрактна назва кольору чорный (чоръный, чорній, чорєн, чърны, черний, черн) та умотивована - вороный. Слово чорный належить до найдавніших назв кольорів. Воно відноситься до індоєвропейської мовної спільності і пов"язане з дрінд. kr̥ṣnas "чорний" (Фасм. ІУ, 346). Слово чорный означає найтемніший з усіх кольорів, протилежний білому (СУМ XI, 352). В українських пам"ятках перша фіксація слова (виступає у складі топоніма) відноситься до 1322 р. (ССМ П, 547). Як назва кольору дане слово зафіксоване в ХУ ст.: кони чорный а ти(савый) (ХУ ст. ССМ П, 547). У цей же період воно вживається як компонент номенклатурної одиниці, де вказує не на колір, а на гатунок означуваного предмета: икру чорную (1446 ССМ П, 546), або в складі власних назв (ССМ П, 546). Один раз слово чорный у пам"ятці кінця ХІУ ст. виступає як компонент стійкого словосполучення чорныє люди "селяни, які мали власні земельні наділи і платили феодалові податки та чинш" (ССМ П, 547).

У пам"ятках пізнішого періоду ця лексема вживається на означення кольору тканин, взуття та різних предметів одягу: оксамитъ чорный (1593 АрхЮЗР І/І, 367); чобото(в)...чо(р)ны(х) (1605 ДМВН, 40); шлы(к) чо(р)ны(й) (1584 АЖМУ, 119). Можливо, що чорный у сполученні зі словом сорочка (кошуля) має значення "буденний, несвятковий", а то й "брудний": взяли сорочку чорную (1699 Карт.Тимч.); в чорной шоулѣ еи моужа (1689 Карт. Тимч.). У писемних джерелах ХУІ - ХУШ ст. досліджуване слово означає забарвлення шерсті тварин[12] або пір"я пта-

[12] Чорна масть коней в староукраїнських пам"ятках майже завжди позначається словом вороный.

хів, напр.: бобровъ...чорныхъ (1584 АЖМУ, 156); чорной курки (ХУШ ст., Карт. Тимч.); волов ше(р)стью чо(р)ны(х) (1605 ДМВН, 36); свиню чорную (1638 АБМУ, 25) і т.д.

Пам"ятки ХУШ ст. фіксують вж.вання лексеми чорный для змалювання портрета людей: волоса на головѣ, бородѣ черных (1571 ГРУ, 192); уси болшіе чорніе (1758 ГРУ, 257); Брыви и борода чорна (ХУШ ст. Тимч. I, 142); чорнѣ оченка (ХУШ ст. Карт. Тимч.).

Лексема чорный у досліджуваних пам"ятках означає забарвлення (чорне або наближене до нього) цілого ряду інших реалій навколишнього світу: каме(н) агатовъ собою чернъ естъ (ХУI ст. Травн., 487); черною нефтью (ХУI ст. Травн., 529); пива чоръного (1566 РИБ XXX, 398); орѣхи волоские, сухие и чорние (1593 АрхЮЗР I/I, 362). Даним словом позначалося і темне забарвлення житнього хліба на відміну від білого, пшеничного: А хлѣбъ не простый, не чорный (1676 Карт. Тимч.). На особливий вид деревини вказує словосполучення дерево чорное: еди(н) кр(с)тъ з дерева чо(р)ного (1579 ЦДІАЛ 1114).

Слово чорный зустрічається часто й у складі фітонімів. Назви рослин часто трапляються в "Лексиконі..." Є.Славинецького: осе(т) чо(р)ны(й) трава (с. 147); смагличка чо(р)ная (с. 272); чо(р)ны(й) опыхъ трава (с. 294) і под. Від прикметника чорный утворилася певна кількість композит, які є назвами рослин або їх сортів: черви черносливные (1781 Карт. Тимч.) та ін. У староукраїнській писемності це слово вживалося в описах легендарних, фантастичних подій, де воно, як правило, було символом чогось страшного, тривожного, напр.: коли отвори(л) печа(т) шо(с)тую а ото тресе(н)е землѣ великое сталосе а солнце было чо(р)но яко мѣ(х) волосены(й) (ХУI ст. Каз., 612).

Значення словосполучення чорна книга пояснює "Литовський статут": оуста(в)уемь бы повола(н)я злоде(й)ские...были до кни(г) вря(д)у ко(ж)дого записова(н)ны. которые книги яко передъ ты(м) та(к) и тепе(р) зовуть чорными книгами (1566 ВЛС, 104зв.).

Досліджуване слово неодноразово виступає як постійний епітет: чорная хмара (ХУШ ст. Карт. Тимч.), чорныи облоки (ХУШ ст. Карт. Тимч.), чорный кроукъ (1631 Волк. Розм., 29), чорна покора (там же), чорная кручина (ХУП ст. Карт. Тимч.).

Лексема вороный утворена від слова воронъ і має значення "чорний із синюватим полиском" (СУМ I, 740-741). Вживається в усіх слов"янських мовах (Фасм. I, 354), в тому числі давньоруській (СРЯ I, 34; Срезн. I, 313). Церковнослов"янський варіант враный у досліджуваних пам"ятках не зустрічається, хоча слово вранъ (назва птаха) зафіксоване. Давньоруське вороный (і воронъ) успадковане староукра-

інською мовою і використовується тільки на означення масті коней. Перша фіксація його відноситься до ХУ ст.: Коней роботныхъ четверо, а пятый походникъ вороный (1494 Тимч. I, 311). Від XУI ст. досліджувані пам"ятки досить часто фіксують прикметник вороный, а також його коротку форму воронъ: возники вороные (1578 ЖКК I, 133), ку(н) вороны(й) (ХУІ ст. Каз., 610-611), дрыкга(нт) воро(н) (1567 ЦБ Лит., 16, 3, 86).

Часто дане слово виступає в усній народній творчості як постійний епітет: конь вороный (Закр., II) і под.; вживається і демінутив вороненький: конику вороненький (там же). У сучасній українській літературній мові воно зустрічається й у значенні іменника на означення коня чорної масті: Копитами вдарте, вороні (СУМ I, 741).

Група слів, що позначають чорний колір, у сучасній українській літературній мові кількісно більша, ніж у досліджуваний період. Вона поповнилася такими умотивованими назвами, як агатовий, антрацитовий, вугляний (як правило, на означення кольору очей), смоляний, смолистий (про волосся).

Лексика на означення червоного кольору та його відтінків

Серед назв кольорів української та інших слов"янських мов особливе місце належить назвам червоного кольору та його відтінків. Вони складають найбільшу лексичну мікросистему. Уже пам"ятки писемності Київської Русі засвідчують ряд лексем даної групи: багряный, оброщеный, порфирянъ, прапрудный, редрый, румяный, рыжий, червленый, чермный (Срезн.). Досить багато ця гама представлена в старoросійській мові [8, 31], а в сучасних книгах із садівництва, написаних російською мовою, Н.Ф.Пелевіна виявила 80 назв червоного кольору і лише 15 - з групи слів на позначення синього і блакитного [87, 150].

У писемних пам"ятках української мови XIУ - ХУШ ст. на позначення червоного кольору та його відтінків уживалися, за нашими матеріалами, такі лексеми: багряный (багряный, багрянный, багрянний, багряний, багранный, багранъ, багрянъ, багровый), борщевый (барщевий, барщовый), бураковый, вишневый (вишневый, вишневий, вишъневий), кармазиновый (кармазыновый), коралный, кривавый (маковий, маковій), пурпуровый (пурпуровий), рожевий, рудый (рудий, рудій, рудь), румяный (руманый, румянъ), рыжий (рижий, рыжъ, рижъ), червоный (червоний, червоній, червонный, чирвоный, чирвоний, чырвоный, червеный, червленый, черъвленъный, червленый, черленый, чермный, червчатый, червчатъ, черчатый), шарлатний (шкарлатный, шарлатовый, шарлатовий).

Однак у різний час використання названих лексем у пам"ятках пи-

семності було не однакове. Це пояснюється не відсутністю у мові широкого кола досліджуваних лексем, а малою кількістю пам"яток, які дійшли до нашого часу, і їх жанрово-стильовою специфікою. Про це свідчать пам"ятки XIУ-XУ ст., де з групи назв червоного кольору зафіксована тільки лексема чръвеный з варіантами червлены, червлиныи, черленыи, черъленыи. При цьому прикметник чръвеныи лише раз вживається на означення кольору: дали есми трои двери от дамаскы съ чръвенои съ златом (ССМ П, 549). В інших випадках названі слова зафіксовані у складі назви грошової одиниці – золотыи (златыи) оугорьскии червлинии (черленныи, черъленыи) (ССМ П, 550) та в складі топонімів – Червленыи Кешеневъ, черленая доуброва (ССМ П, 549-550). Ці прикметники – первісні дієприкметникові форми, виразно пов"язані з етимоном черв/чръв і належать до спільнослов"янського лексичного фонду (Фасм. IУ, 334).

Семантика слова червоный в українській мові досліджуваного періоду, очевидно, була ідентична сучасній: червони(й) дощ якъ кровъ будетъ (сер. XУП ст. Луц., 543); сковорода...была роскалена якъ огонъ чирвона (XУП ст. Карт. Тимч.). Лексема червоный у наших матеріалах не відзначається високою валентністю. Вона вживається переважно на означення кольору тканин та одягу, напр.: черленая тафта (1502 Карт. Тимч.), шлыкъ...червоны(й) (1584 АЖМУ, 119) і т.д. Трапляються лише окремі випадки вживання слова червоный на означення кольору інших предметів: Протокоулъ...в червоно(й) скоурѣ (бл. 1627 ПВКРДА І-2, 254).

Аналізована назва кольору вживалася також на означення масті тварин, що швидше відповідає значенням слів рижий та бурий: Отганяє духа нечистаго...отъ червеной шерсти (поч. XУШ ст. Карт. Тимч.), ялowицоу...червоноую (І пол. XУП ст. УЄ, 29515, 294).

Слово червоный у досліджуваних пам"ятках конфесіонального характеру вживалося також в експресивних характеристиках, асоційованих з пеклом, для викликання почуття страху перед гнівом божим: Грѣхи вашѣ боудоу(т), яко чървець червоны(й) (1646 Перло, 133).

В давньоруській мові активно функціонувало слово багряный, яке було засвоєно староукраїнською мовою. Походження цієї лексеми проблематичне. На нашу думку, найвірогіднішою є етимологія, подана в ЕСУМ /І, 111/, де багряный виводиться з праcл. *bagti (bagnǫti) "горіти", хоча ймовірним є також припущення, що ця назва кольору, як запозичена східнослов"янськими мовами зі стсл. багъръ пов"язана з гр. φώγω "піджарюю" та двн. bahhan "пекти" (Шанск., І-2, 7-8).

Важко точно встановити, який саме відтінок червоного кольору позначався в українській мові досліджуваного періоду словом багряный.

Як зазначає Н.Б.Бахіліна [8, 33], у давньоруських пам"ятках, "здається, за вживанням назви кольорів багряный і червленый не розрізняються" (пор. ще Срезн. І, 38). У староукраїнській мові, слід думати, багряный був синонімічним до слів шарлатный, пурпуровый. Наприклад, Л.Зизаній уживає багровый і шарлатный як слова однакової семантики: ша(р)ла(т)ны(й) то єсть багровы(й) по(т) (ЛЗ, 68). У Словнику Є.Тимченка багряный тлумачиться лексемами шарлатний, пурпуровий, червоно-синій (Тимч. І, 48). На виразну різницю у значенні слів багряный і червоный в староукраїнській мові вказує контекст: цвѣти же иние ба(г)ровие: и иние че(р)вонне (1693 Карт. Тимч.), хоч однокореневий з прикметником багряный іменник багряница (гатунок тканини червоного кольору) мав синоніми червленица і пурпура (ЛС, 339). Синонімічними вважає їх П.Беринда, коли тлумачить слово обрьщаю: Червоно я(к) кровь, албо багряно чиню (ЛБ, 149).

Назва кольору багряный вказує на забарвлення рослин, їх квітів або плодів: Ирисова трава имѣє(т) цвѣтъ багрѧ(н) (Травн., 477); сливы...багрѧн(ы) (там же, 381).

В українській мові досліджуваного періоду слово багряный було досить поширеним, про що свідчать, зокрема, його словотвірні можливості (пор. багрѧностенъ, багоръ, багрѧница, багрянецъ, багрево та ін.); на сьогоднішньому етапі воно набрало книжного характеру і вживається в поетичній мові з відтінком урочистості.

З інших назв групи слів, що позначають червоний колір, в писемних пам"ятках староукраїнської мови поширені рыжий, рудий і румяный, які мають спільне походження, пов"язані зі словом руда, співвідносні з індоєвропейським коренем rudh і належать до спільнослов"янського фонду (Фасм. Ш, 513, 516, 527). Пор. ще у санскриті rudhira "червоний, кривавий, кров", ródhitas "червоний, червонуватий": рижий кінь - СРС, 546, 549). Ф.Н.Шемякін припускає, що "у своєму первісному значенні цей корінь мав предметний характер і стосувався полум"я, вогню, горіння" [125, 13].

Назва кольору рыжий у староукраїнській мові, як свідчить наявний у нас матеріал, означав виключно масть тварин жовтого чи бурого з червоним відтінком кольору [8, 108-109; 141, 28-29]: привели...корову рыжоую (сер. ХУП ст. Хрон., 139зв.); мерен рыжий (1771 ГРУ, 546). Однак у фольклорі слово рижий може також означати колір волося (Хто з рижою бородою, иди за водою - НУПШ, 167 і под.). У сучасній українській мові дане слово вживається в розмовно-побутовому стилі (СУМ УШ, 532).

Значення прикметника рудый дослідники визначають то як "криваво-червоний" (Фасм. Ш, 513), то як "смяглява-червоний" (Linde, 160),

а інколи як "темно-червоний" /І41, 29/. На нашу думку, в староукраїнській мові семантика цього слова була дещо іншою. Воно означало червоний колір з домішкою жовтого, коричневого чи бурого. Це слово часто вживалося на означення кольору волосся людей, яке швидше буває названих відтінків, а не криваво- чи темно-червоним: волоса на головѣ, бородѣ и усах рудявые (І75І ГРУ, І92). Здебільшого лексема рудый вживається на означення кольору тканини й одягу: Сподница...подбита крашениною рудою (І746 ДНРМ, 309). Спорадично у досліджуваних пам"ятках дане слово виступає також у сполученні з іншими іменниками: роуди(й) дощ (сер. ХУП ст. Луц., 543); слнце тягнеть к себѣ воду руду (там же). Широке використання його в усній народній творчості, слід думати, є вказівкою на давнє походження[13]: Чого вода така руда (Закр., І05); Погинуть, якъ рудыи мыши (Висл., 96). У пам"ятках давньоруської мови слово рудый не представлене /8, І09/, проте вживається як компонент складного прикметника рудожьлтый (Срезн. Ш, І88).

Назва кольору румяный відома у давньоруській мові. І.І.Срезневський визначає семантику цього слова як "алый, красный (о цвете лица)" (Срезн. Ш, І96). Досліджувані писемні пам"ятки української мови засвідчують даний прикметник звичайно при означенні шкіри обличчя: Панна...румяна (І699 Карт. Тимч.); Сиби(л)ла...плоти роумяної (поч. ХУП ст. Крон., 78). Дана лексема могла також означати відтінок шкуринки добре випеченого хліба: хлѣбъ...роумяный (І648 МІКСВ, 348) і рожевий колір інших реалій: Мѣетъ та вода барву...румяную (ХУШ ст. Карт. Тимч.).

Протягом усього досліджуваного періоду в пам"ятках фіксується слово кривавый, яке вживалося і в давньоруській мові на означення червоного кольору, кольору крові. У староукраїнських писемних пам"ятках воно переважно засвідчене у ролі відносного прикметника і використовується при описах тілесних ушкоджень – слідів побоїв, кривавих ран. Лише спорадично кривавый вживається як назва кольору: Купили сукна кривавого (І733 Карт. Тимч.); Кунтуш...кривавый, на пам"ятку отказую (І725 Карт. Тимч.). Лексема кривавий вживається на означення кольору і в сучасній українській мові (СУМ ІУ, 337).

Писемні пам"ятки староукраїнської мови засвідчують також запозичені назви групи слів на позначення червоного кольору. До них належать шарлатный, пурпуровый, кармазиновый, коралный, рожевий.

Прикметник шарлатный, як вважають дослідники, проник в українську мову через посередництво польської (szarlat) із свн. scarlât,

[13] За нашими спостереженнями, нові назви кольорів у фольклорі не засвідчені або вживаються вкрай рідко.

що походить від слат. scarlatum(/124, 547; Фасм. IУ, 410). Лексичне значення його збігається з семантикою слова багряный, оскільки шарлатный також вживається на означення кольору крові: Шарлатною кръвю...проквитаючи (1616 ЧИОНЛ ХХШ/3, 85).

Контекст староукраїнських пам"яток не завжди дає можливість розрізнити відносний прикметник шарлатный, який походить від назви дорогої тканини шарлат, та якісний - назву кольору: ко(л)пакъ ша(р)латны(й) (1585 ЖКК I, 271); в ша(р)латного цвѣтоу шаты оубравшися (1607 Лік., 36); фарбы...шарла(т)ней (ХУІ ст. Розм., 50). Лексема шарлатний у сучасній українській літературній мові не вживається, а її словотвірний варіант шарлатовий належить до пасивного фонду мови (СУМ XI, 414).

Назва кольору пурпуровый походить від гр. πορφυροῦς. М.Фасмер припускає, що східнослов"янськими мовами дане слово було запозичене через латинську (purpura) і німецьку (Purpur). А.Брюкнер (Br., 443) вважає, що мовою-посередником була польська. Не виключено, однак, що слово пурпуровый (а також шарлатный) могло засвоїтися безпосередньо з латинської мови (ЕСУМ I, 10).

У досліджуваних пам"ятках слово пурпуровый вперше фіксується у ХУП ст. Подібно до вживання лексеми шарлатный, контексти, в яких засвідчене слово пурпуровый, не дають можливості відрізнити, чи виступає воно як відносний, чи як якісний прикметник: кунтушъ пурпуровий (1688 Карт. Тимч.), пурпуровая шата (ХУП ст. Карт. Тимч.). Назва кольору пурпуровый у староукраїнських пам"ятках вживається рідко, тоді як у сучасній українській досить поширена.

Слово кармазинъ, від якого утворилася назва кольору кармазиновый, походить від др.інд. kṛmiṣ, що означає "черв"як" (пор. етимологію слова червоный), і є спорідненим з ар. qermazī, qirmizī "яскраво-червоний, багряний" (Фасм. П, 201). Посередниками запозичення цього слова східнослов"янськими мовами була італійська (carmesino) та польська (karmazyn) або німецька (Karmesin) мови (там же). Кармазин, за даними словників, є найменуванням тканини темно-червоного (Фасм. П, 201) чи інтенсивного червоного кольору (SWO, 478). У староукраїнській мові лексема кармазиновый означала той самий колір, що і слово червоный: Чръвлѣнь, чръвень: ...чирвѣнъ.кармазинова фа(р)ба с червцю (ЛБ, 156); катанъку...кармазыновую (1692 Карт. Тимч.); єдвабу кармазынового (1637 УЄ Кал., 692). Назва кольору кармазиновий із значенням "темно-червоний" входить до активного лексичного фонду сучасної української літературної мови (СУМ IУ, 108).

Назва кольору коралный походить від назви морських поліпів - коралів благородних, або червоних, і означає відтінок червоного ко-

льору, властивий цим поліпам. На думку А.Брюкнера (Br., 256), це слово, імовірно, є східного походження, запозичене польською мовою з грецької через лат. corallum.

Назва кольору коралный, коралевый в наших матеріалах зустрічається лише один раз: Дайте моу вырокъ з оустъ своихъ коралных (1642 Карт. Тимч.). Досліджуване слово засвідчене в староукраїнській писемності також як відносний прикметник на означення прикраси, виготовленої з коралів: манисто коралевое (1705 Карт. Тимч.).

Прикметник рожевий є похідним від іменника рожа. Даний іменник походить з іранської мови і через гр. ῥόδον, лат. rosa (або свн. rôse), ч. růže і пол. róża було засвоєне староукраїнською мовою (Фасм. Ш, 493). Лексема рожевий означає колір, відповідний забарвленню квітів дикої рожі, або шипшини, тобто світло-червоний. У досліджуваних пам"ятках як назва кольору слово рожевий фіксується тільки один раз: кафтанъ...рожеви(й) ду(к)левий (1733 ДНРМ, 266). У сучасній українській мові ця назва кольору належить до однієї з найбільш поширених.

У ХУІ – ХУШ ст. пам"ятки української мови засвідчують ряд прикметників, утворених від іменників, що позначають кольорову ознаку реалій, і називають різні відтінки червоного кольору. Це вмотивовані назви кольорів, які в зазначений період зустрічаються досить рідко.

До вмотивованих належить назва кольору борщевый (барщевий, барщовый), утворена від слова борщъ, яка означає специфічний темно-червоний із синюватим відтінком колір. Як правило, дане слово вказує на забарвлення одягу, зрідка – інших реалій: кобенякъ...барщовый (1602 АрхЮЗР 8/Ш, 493); пятдесят кахол борщевого цвъту (1795 Карт. Тимч.).

Прикметник бураковый означає темно-червоний колір з синюватим відтінком: сподницу... бураковую (1744 Карт. Тимч.); кунтушъ лудану буракового (ХУШ ст. Карт. Тимч.). Ця назва побутує в сучасній українській мові.

Слово вишневый називає темно-червоний колір, який характерний для ягід вишні: запаска штофу... вишневого (1746 ДМВН, 309).

До вмотивованих назв кольорів належить також маковий (маковій), тобто назва кольору червоної квітки маку (СУМ ІУ, 603), що вживається для характеристики забарвлення предметів одягу: кунтушъ... маковий (1744 ДНРМ, 305), кафтан маковій (1751 ГРУ, 205).

Зрідка у пам"ятках української мови зустрічаються назви алый і красный. Ці слова трапляються переважно у документах ХУП ст., писаних на території Лівобережної України. Їх функціонування було обмеженим.

Аналіз становлення групи слів на означення червоного кольору та його відтінків у староукраїнській мові показує, що частина назв кольорів сформувалася вже в доісторичну епоху. У ХУІ - ХУШ ст. ця група активно поповнювалася новими лексемами - як шляхом запозичення, так і шляхом творення нових слів. Їх абсолютна більшість збереглася у сучасній українській мові. Процес становлення мікросистеми назв червоного кольору триває. Окремі запозичення (бордовий, кумачевий), а також власне українські вмотивовані назви (малиновий, калиновий) збагачують цю групу лексики.

Семантичні групи демінутивної лексики

Демінутивна лексика є невід"ємною частиною словникового складу всіх слов"янських мов. За їх допомогою багатше і точніше передаються світосприймання, почуття людини, її емоції, внутрішній стан, а "без "людських емоцій"ніколи не бувало, нема і бути не може людського шукання істини" /1, 109/.

Явище демінутивації, яке, без сумніву, пов"язане з відповідними словотвірними процесами, не є, однак, виключно об"єктом дослідження дериватології. З уваги на різного роду семантичні зміни, що супроводжують демінутивацію, як і інші дериваційні процеси, ця категорія утворень привертає увагу лексикологів. Величезна кількість демінутивної лексики в межах різних частин мови, засвідчена у писемних пам"ятках української мови ХУІ - першої половині ХУП ст., її різноманітність у творах тих чи інших жанрів дає підстави виділити ряд лексико-семантичних груп та окремих семантичних підгруп. У цьому розділі будуть розглянуті лише демінутиви-іменники.

У давньоруській мові були відомі здрібнілі слова типу болотьце "невелике болото", возокъ "невеликий віз", камешекъ "невеликий камінь", кельица "невелика кімната", корабльць "невеликий корабель", котьльць "невеликий казан" (Срезн. І, 146, 283, І186, І203, І285, І303) та ін., хоча характер пам"яток давньоруської писемності не сприяв вживанню здрібнілих та пестливих слів.

Обмежену кількість демінутивів фіксує Словник староукраїнської мови ХІУ-ХУ ст. Це зумовлено характером його джерельної бази, яка охоплює переважно пам"ятки ділової мови: бродецъ, бродокъ, грошикъ, долинка, земьлица, льсокъ (ССМ І, І24, 266, 3І6, 394, 562). Про поширення їх у тогочасному вжитку можна судити з того, що багато власних назв походить від апелятивів-демінутивів, напр., антропоніми Котецъ, Мышка (ССМ І, 504, 626), Собачка (ССМ П, 365), топоніми Гайокъ (ССМ І, 237), Свинка (ССМ П, 322) та ін.

У Картотеці до Словника української мови ХУІ - першої половини ХУП ст. демінутиви охоплюють різні повнозначні частини мови. Однак найбільшу кількість становлять, звичайно, субстантивні демінутивні слова.

Природним середовищем виникнення і функціонування демінутивів завжди було усне спілкування людей, звідки ці утворення проникали у писемні джерела. Безсумнівно, що наявність "великої кількості демінутивів, які підтверджують поширення і вкорінення вихідних слів" /49, 282/ є свідченням дальшого розвитку лексичного складу української мови.

Матеріал Картотеки дає підстави виділити серед демінутивних назв такі найважливіші семантичні групи зі значенням реальної зменшеності:

І. Назви посуду та його частин: банечка (1583 АрхЮЗР І/І, 183), барилко (1577 AS УІ, 80), блюдечко (ЛК, 428), бочечка (1552 ОКан.З., 17), ваненка (1604 АрхЮЗР 8/Ш, 504), варешка (1597 АрхЮЗР І/УІ,137), ведерце (1555-1568 Гр. Мат., І), дежечка (1571 АрхЮЗР 8/УІ, 350), збаночокъ (1645 Уж., 40зв.), кадочка (1555-1568 Гр. Мат., І), кварт-ка (1578 ЖКК І, 150), коновка (1553 AS УІ, 13), коновонька (1607 ЦДІАЛ 129, 1125, 3), коновочка (1577 AS УІ, 76), ковъшикъ (1552 ОЧорн. З., 63), коробочка (1571 АрхЮЗР 8/УІ, 351), котелецъ (поч. ХУП ст. КЛ, 84), котелокъ (1571 АрхЮЗР 8/УІ, 350), котелъчыкъ (1637 ЦДІАЛ 129, 1124, 49), кубочокъ (1577 AS УІ, 75), кухликъ (там же, 13), лыжечка (бл. 1626 Кир. Н., 15), мисочка (1583 АрхЮЗР І/І, 183), накрышечка (1577 AS УІ, 76), пушечка (1637 Інв. Усп., 18), фасочька (1552 ОЖЗ, 117 зв.), чарочка (1578 ЖКК І, 119) та ін.

У Картотеці наявні вихідні форми більшості лексем вказаної групи: барило, блюдо, ванна, вареха (вароха), вѣдро, а також лексеми типу баня, дежа, миса, від яких утворилися похідні банка, дежка (дѣжка), миска без демінутивного значення, а потім від них демінутиви баночка, дежечка та ін.

У сучасній мові функціонує більшість відповідних лексем і їх демінутивів. У діалектному мовленні наявні збан "дзбан", збано́к /85/, варе́ха, вари́ха "ополоник", вари́шка "невеликий ополоник" (Карт. ГГ), пу́шка "ручний бідон на молоко" /85/, фа́ска "діжка", фа́сочка "діжечка" (Карт. ГГ). У пам"ятках досліджуваного періоду демінутив пушечка (пушечька) засвідчений із значенням "невелика банка з дорогоцінного металу", а вихідне слово пушка означало "металева або глиняна банка".

Не фіксує СУМ іменник кадь та похідні кадка, кадочка. Ця лексема була відома ще в давньоруській мові (кадь, кадъка - Срезн. І,

1172) й означала переважно "дерев"яний посуд, скріплений обручами", а також міру сипучих речовин. Фактичний матеріал свідчить, що лексема кадь у ХУІ – першій половині ХУП ст. вживалася на означення посудини, призначеної для зберігання продуктів харчування, рідин, а також як одиниця міри речовин. Демінутив ка́дочка означає невелику дерев"яну бочку. В сучасних діалектах є слова ка́душка "посудина, якою набирають воду з діжки" (СПГ, 88), ка́да "діжка для вина" /39, 44/. Немає сьогодні демінутивної назви цановка (цановка), яка у пам"ятках досліджуваного періоду має відповідники пановъ, паневь, панва "різновид металевого посуду, призначеного для варіння і смаження". Ця лексема була відома в давньоруській мові: пановь "сковорода" (Срезн. П, 875). "Словар" Б.Д.Грінченка вміщує слова панва зі значеннями "сковорода", "солеварна сковорода", панівка, одне із значень якої – "лист" (кухонне начиння) (Гр. Ш, 92).

Деякі демінутиви, вживані на означення посуду, як свідчать матеріали Картотеки, виступали і як назви метрологічних одиниць. Зокрема, лексема ведерце виконувала цю функцію, вживаючись паралельно із значенням "невелике відро".

У лексеми коновка переважало значення "невелика кварта", хоча вживалося це слово і зі значенням "невелике відро". Демінутиви коновонька, коновочка означали лише невелику посудину для рідини, тобто кварту певного типу.

Демінутив ковшикъ (ковъшикъ) у пам"ятках ХУІ – першої половини ХУП ст. означав невеликий посуд з ручкою для черпання і пиття рідини, а також посуд, яким насипали сипкі речовини (муку, сіль, зерно тощо). У сучасній мові значення демінутива не змінилося, однак семантика вихідного слова розширилася (пор., наприклад,ківш "велика металева посудина в різних механізмах для зачерпування, розливання" (СУМ ІУ, 158).

Сучасна мова зберегла і демінутив коробочка, однак семантика його змінилася. Пам"ятки досліджуваного періоду засвідчують цю лексему у значенні "невелика дерев"яна або солом"яна скринька для різних харчових продуктів".

Демінутив блюдце у сучасній мові втратив зменшувальне значення і вживається як нейтральне, його відповідником є блюдечко.

2. Назви одягу та його частин: бекейшка (1586 АрхЮЗР І/І, 231), газучка (1590 ЖКК П, 219), горностайокъ (1617 ЦДІАЛ 181, 2, 125, 2, І зв.), кабатикъ (сер. ХУП ст. Кас., 5 зв.), кафтаникъ (1584 АЖМУ, 120), кнафликъ (1579 ЦДІАЛ 129, 1114), кожушокъ (1578 ЖКК І, 122), кошулка (1571 ЛНБ, 5, ІІ, 4043, 79 зв.), плащикъ (1598 Отп. КО, 6), поясокъ (1579 ЦДІАЛ 1114), рантушокъ (1584 АЖМУ, 80), сермяжка (1598

Виш. Кн., 273), оуброусецъ (ЛБ, 136), хоусточка (поч. ХУП ст. Пчела, 38 зв.), шапочка (бл. 1627 ПВКРДА І-2, 266) та ін.: моє белоє кошули и кошу(л)ки ра(н)ту(ш)ки роубъки та(к)же...єго м(л)...має(т) розда(т)и (1576 ЖКК І, 77); И на (м)не само(м) взяли...кожоушокъ невелики(м) (1605 ЦДІАК П, І, 4, 7). Частина демінутивів вказаної групи має у Картотеці вихідні форми.

Сучасна українська літературна мова фіксує деякі з аналізованих демінутивів: бекешка, каптанець//каптанок, кожушок, плащик, шапочка. Частина з тих, які відсутні в літературній мові, наявна в говорах: кабáтик < кáбат//кабáт "жіноча блузка", "плаття", "коротка верхня одежа для жінок і чоловіків", "спідниця", "коротка до пояса полотнянка, форма сірака для чоловіків" (Карт. ГТ), кабáт "короткий каптан" [85, П, 1]; кафтáнок < кафтáн "пальто", "довгий жакет", "піджак", "кофта, блуза" (МСБГ ІУ, 27); кошýл'ка "сорочина", кошýлейка "сорочечка" < кошýл'а "сорочка" [85, П, 83]; обрýсик (обрýсок) "скатерка" < обрýс "скатерть" (Карт. ГТ). Вихідна форма демінутива досліджуваного періоду рантушокъ фіксується на Гуцульщині та Бойківщині: рантýх "біле тонке полотно" (Карт. ГТ), рантýх "фабричне полотно", "сувій домашнього полотна", застаріле "полотно на кичці" [85, ІУ, 4]. Демінутив рантушокъ у писемних пам"ятках ХУІ - першої половини ХУП ст. зафіксований лише у значенні "вид жіночого головного убору, мала хустка", у той час як вихідна форма - рантухъ (раньтухъ) - у досліджуваний період засвідчена значеннями "вид жіночого головного убору, велика хустка", "простирадло", "полотно". У бойківському говорі є демінутив у множинній формі рантýшечки "пелюшки" [85, ІУ, 4], а в наддністрянському - лексема рантýх як застаріле поняття - "деталь весільного одягу молодої: довгий шматок білого фабричного полотна, який складався по ширині вчетверо і служив своєрідним шарфом, що накидався поверх усього весільного одягу через шию так, щоб обидва кінці його спереду були на одному рівні із нижнім краєм спідниці або сукні" (в с. Стриганці Івано-Франківського району Івано-Франківської обл.).

Не збереглася в сучасній мові лексема газучка, яка проникла в українську мову досліджуваного періоду через польську (hazuka) і вживалася на означення довгого верхнього одягу з рукавами, подібного до плаща.

На відміну від сучасної мови лексема поясокъ мала лише демінутивне значення. Демінутив оуброусецъ не функціонує в сучасній літературній мові, але зустрічається в діалектному мовленні (Карт. ГТ). У пам"ятках ХУІ - першої половини ХУП ст. ця назва вживалася у значенні "невелика хустка". Лексеми оброусьцъ "невеликий рушник", оуб-

роусьць "невелика хустка" відомі ще з давньоруської мови (Срезн. П, 549; Ш, 1117, 1118) і наявні в інших слов"янських мовах. Лексема обрусъ у пам"ятках ХУІ - першої половини ХУП ст. мала значення "скатерть", "хустка", "шматок тканини", "полотно", в діалектному мовленні збереглося лише одне значення - "скатерть".

3. Назви інструментів, знарядь, пристроїв, зброї: кгротокъ (1552 Очерк. З., 31 зв.) < кгротъ "спис", "дріт", завѣска (1594-1595 ЦДІАЛ 129, 1123, 8), замочокъ (1634 ЦДІАЛ 129, 1133, 10), засчепочка (1571 АрхЮЗР 8/УІ, 351), ключикъ (1591 ЦДІАЛ 129, 139), кранецъ (1637 Інв. Усп., 8-10), обоушокъ (1587 ЛНБ 5, П, 4046, 63), пороховничка (1633 ЛНБ 5, П, 4060, 26 зв.), роушничка (1607-1645 РДВ, 5зв.), цвячокъ (1607 ЦДІАЛ 129, 1125, 5 зв.) та ін.

До більшості названих демінутивів пам"ятки ХУІ - першої половини ХУП ст. фіксують вихідні слова: завѣса, замокъ, засчепка, защепка, ключъ та ін.

Демінутив сєкирка частіше вживався у значенні "різновид невеликої холодної зброї" (пор. ще обоушокъ, рогатинка) і тільки раз зафіксований у значенні "маленька сокира". У сучасній мові збереглося лише останнє значення. Демінутивна назва цвячокъ < цвякъ засвідчена діалектним мовленням, напр. цвек, цвéчок (Карт. ГТ).

4. Назви меблів, предметів побуту, господарювання: воротьця (1592 ЦДІАЛ І, 131, 615), ворочокъ (1598 Виш. Кн., 109), клубочокъ (1546 AS ІУ, 474), мешечокъ (1578 ЖКК І, 98), оброусокъ (1631 ЦДІАЛ 129, 1130, 3), пасѣчка (1637 ПВКРДА 4-І, 611), попонка (1584 АЖМУ, 71), скрынечка (1554 КМПМ І (дод.), 7), стожокъ (1571 АрхЮЗР 8/УІ, 351), снопокъ (поч. ХУІ ст. Песн.п., 50), столикъ (1553 AS УІ, 13), торбочка (1605-1606 Перест., 36), оузелокъ (1637 Інв. Усп., 18зв.), шуфлядка (там же, 14), шуфлядочка (сер. ХУП ст. Кас., 39зв.) та ін.

Демінутив мешечокъ вживався лише в значенні "невеликий мішок", всіх інших значень його вихідного слова мѣшок ("калита", "гаманець", "ковальський міх") не зафіксовано. Демінутиви скрынка, скрынечка мають значення "невелика скриня" і паралельно - "шкатулка", "калитка для грошей".

До всіх перелічених демінутивів пам"ятки досліджуваного періоду засвідчують вихідні слова. Сучасна українська мова зберегла чимало з аналізованих лексем як у вихідній формі, так і в формі демінутива.

Деякі з аналізованих слів збереглися в діалектному мовленні: вóрок "трикутний мішечок для відціджування сиру" (Карт. ГТ), вóрок "мішок", "гаманець" [85 І, 115], óбрус "скатерть", обрусóк "невелика скатерть" (МСБГ УІ, 83), ручнúк "рушник" (Карт. ГТ), стóлок "не-

великий стільчик" (СПГ, 205), ýзол "вузол", ýзлик "вузлик" (СУМ X, 408), шуфляда "шухляда" (Карт. ГГ).

5. Назви засобів пересування: возокъ (1563 ЖКК II, 245), колебочка (1570 АрхЮЗР I/I, 26), колесничка (ЛС, 319), колесце (там же, 356), пудводка (1594 АрхЮЗР I/I, 397). До всіх названих демінутивів наявні вихідні слова. Останні відомі ще у давньоруській мові, за винятком полісемічного запозичення з польської – колебочка (пол. kolebka), яке могло означати у досліджуваний період "віз", "віз на ресорах", "фаетон". Лексеми колебка і колебочка вийшли з ужитку. Всі інші існують у сучасній українській мові.

6. Назви місцевостей, рельєфу, земельних угідь: байрачокъ (1600 ЧИОНЛ УШ/3, 14), болотце (1527AS Ш, 304), горбокъ (1606 ЛНБ, 103, 60/Іе, I, 47 зв.), городецъ (1552 AS Ш, 237), гребелка (1516 АрхЮЗР 8/ІУ, 30), гурка (1552 АрхЮЗР 4/I, 59), долинька (1552 ОВол. З., 196 зв.), дорожка (1527AS Ш, 304), землица (1582 Кр. Стр., 55), лоужокъ (1527 AS Ш, 304), нивка (1507 АрхЮЗР I/УI, 9), огородецъ (ХУI ст. УЄ, 29519, 92 зв.), озерце (1585 ЦНБ ДА/П-216, п.В.№ 6,3), возерцо (1552 ОЛЗ, 185 зв.), островокъ (1540 AS ІУ, 237), печерка (поч. ХУI ст. Песн.п., 51), полѣнка (1522 Cost.DS, 313), рѣчка (1505 АЛМ I/2, 158), ровокъ (1552 АрхЮЗР 4/I, 56), травничокъ (ЛС, 329).

Пам"ятки досліджуваного періоду фіксують вихідні форми демінутивів. Майже всі слова зберегли свою семантику до сьогодні. Однак у деяких помітні розходження між їх минулим і сучасним значеннями. Сучасна мова знає три значення слова травник (СУМ X, 221-222), серед них "гербарій". У такому значенні наявна лексема у пам"ятках ХУI – першої половини ХУП ст. Разом з тим у минулому було ще одне значення лексеми травникъ – "луг", "лука". Саме від нього походить демінутив травничокъ "лужок". До речі, у ХІУ-ХУ ст. у значенні "лука" вживалася множинна назви трави (ССМ II, 443).

7. Назви рослин, їх плодів та рослинних масивів: гайокъ (1541 AS ІУ, 282), деревце (1632 МІКСВ, 273), доубокъ (1594-1595 ЦДІАЛ 129, 1123, 7), квѣточка (ХУI ст. УЄ 29519, 36 зв.), колосокъ (1618 Візер., 16), лесокъ (1541 AS ІУ, 282), лисокъ (1637 ПВКРДА 4-I, 67), липка (1527 AS Ш, 304), лозка (1600 АрхЮЗР 7/I, 262), орешокъ (1577 AS УI, 78), рузочка (1556-1561 ПЄ, 401зв.), ягодка (сер. ХУП ст. Хрон., 131), вихідні форми яких вже аналізувалися [49, 321-383].

8. Назви живих істот (тварин, птахів і т.ін.): барвенка (ЛС, 274), близнятко, ближнятко (поч. ХУI ст. Песн. п., 52), вороб̆ликъ (ЛБ, 103), гусятко (1598 Отп. КО, 2зв.), жабка (сер. ХУ ст. Луц., 543), звѣрятко (ЛК, 448), качечка (ЛС, 82), козлатко (там же, 184),

карасокъ (1571 АрхЮЗР 8/УІ, 351), линокъ (там же), овчатко (к.ХУІ ст. УЄ/31, 89зв.), песикъ (ЛС, 115), потатко (ЛБ, 103), пташечка (1627 Дух.б., 357), пташокъ (1571 УЄ Вол., 74), пташка (1581 Є. Нег., 63в.), робачокъ (ЛБ, 42), самчыкъ (сер. ХУП ст. Хрон., 89), теличка (ЛБ, 159), третечокъ "молодий бик трирічного віку" (1578 ПВКРДА Ш, 51), телятко (поч. ХУІ ст. Песн. п., 52), червечокъ (ХУІ ст. Травн., 221зв.), які детально проаналізовані В.Л.Карповою /49, 321-383/.

Усі демінутивні назви у вихідній формі зафіксовані у пам"ятках досліджуваного періоду. Більшість лексем успадкована з давньоруської мови. Запозичено з польської мови тільки демінутив робачокъ, синонімічний до лексеми червечокъ (пор. пол. robaczek), і назву річкової риби барвенка < барвена (пол. barwena). Обидві лексеми в сучасній українській мові не збереглися.

Демінутиви аналізованої групи функціонують і в сучасній мові, хоча деякі вживаються лише у діалектному мовленні, наприклад, демінутиви вороблик, потатко (пот'е́тко, вороблейко - Карт. ГТ).

Можна ще назвати лексеми на означення недорослих тварин, птахів, які також часто зустрічаються у досліджуваних матеріалах. Напр.: волча (поч. ХУП ст. Крон., 30), вороба (там же, 161 зв.), голопупа (ЛБ, 103) та ін.

Широко представлені у пам"ятках ХУІ - першої половини ХУП ст. демінутиви таких аналізованих вище лексико-семантичних груп, як назви будівельних споруд, приміщень, прикрас тощо.

У Картотеці знаходимо значну кількість слів, у яких вказівка на реальну зменшеність предмета, істоти поєднується з емоційним забарвленням - пестливості, ласки, співчуття тощо. У деяких лексемах відзначається лише вказівка на пестливість без реальної зменшеності. Номінації такого типу утворюють різні тематичні групи, серед яких найбільша - загальні назви дітей, дорослих, іменники на означення родинних стосунків: бабусейка (бл. 1650 ШКН, 179), бабусенька (там же), бъдажко (1620 Лям. К., 23), братецъ (поч. ХУП ст. Песн. п., 56), братонько (1619 Гав., 20), дивонька (1571 П. про воєв., 416), дъвчинка (1591 Адел., 47), дътинка (ХУІ ст. УЄ, 29519, 517 зв.), дътки (1512 АрхЮЗР І/УІ, 17), дътоньки (ХУІ ст. НЄ,123), дъточки (ХУІ ст. УЄ, 29519, 36 зв.), дъдоусь (ХУІ ст. Розм.,16 зв.), дъдокъ (І пол. ХУП ст. Сем., 27), немовлатко (1598 Отп. КО, 2 зв.), овчарикъ (ХУІ ст. УЄ, 29519, 35), пастоушокъ (1598 Отп., КО, 2 зв.), сестричка (1620 Лям. К., 5), сиротка (1635 УЄ, 62, 43 зв.), сынокъ (ХУІ ст. Розм., 59), хлопчикъ (1598 Виш. Кн., 89), хлопатко (1591 Адел., 4). У Картотеці наявні вихідні форми даних демінутивів.

частина демінутивів вживається у літературній мові, деякі – в діалектному мовленні: бабусейка (АУМ П, к. 163), вихідне слово пеленя (Желех. П, 607), пеленик "дитина в пелюшках" /85/ та ін. Окремі демінутиви перейшли до пасивного лексичного фонду і вважаються застарілими: младеньчикъ "мала дитина" (пор. младенецъ, СУМ ІУ, 764) та ін.

Кількісно меншими є інші тематичні групи, а саме: назви страв – борщикъ (1598 Виш. Кн., 105), молочько (ЛС, 205), поливка (1598 Виш. Кн., 105), хлѣбецъ (ЛС, 302); інші назви: вѣршикъ (1636 Лям. о пр., 2зв.), вѣтрецъ (1598 Виш. Кн., 276), годынка (ЛБ, 156), косичка (1596 Виш. Кн., 299зв.), кутикъ (1599-1600 Виш., Кн., 214), колѣнко (1616 Бер. В., 375), пустынка (1508 ЦНБ ДА/П-216, 170), пѣсенка (1608-1609 Виш. Зач., 203), сребєрце (1624 ЦДІАЛ 129, 1127, 5), травица (1619 Гав., 19), чередойка (1612 П. про паст., 4). Напр.: тые хлопи з одное мисочки поливку албо борщик хлепчют (1598 Виш.Кн., 105); З того обозу ле(д)во хто ушолъ...и то в се(р)мя(ж)цѣ не в блавата(х) вышолъ (сер. ХУП ст. ЛЛ, 179).

Нерідко демінутиви аналізованого типу вживаються у переносному значенні, напр.: А корчик оливы, доуховного олѣйку знакъ есть (1637 УЄ Кал., 639); А милый мовилъ ко мнѣ: вѣстань, поспешись, пріетелко моя милая, голубичко моя красная (поч. ХУІ ст. Песн. п., 51); Postuy, postuy Holubonko rozmowlu z toboiu (сер. ХУП ст. Лір. п., 132).

Крім указаних вище позитивних емоційних відтінків, демінутиви можуть мати негативне забарвлення, а в творах полемічної літератури використовуватися як засіб іронії, сатири: пощоупа(и)теся ты(л)ко в лисоую голо(в)коу кое(н)же би(с)коупе (1598 Виш. Кн., 273зв.); О превротный геретику И якось то улапивъши одно словце, несправедливе смыслъ его выкладаешъ (1599 Ант., 747); Если бы якіи противныи выданьи похотѣлися указати писма, не дивоватися и не соблазнятися, гды нѣкоторыи заблуждаютъ и розумками своими ся уносятъ (1621 Коп. Пал., 1149-1150); того не машъ и не буде(т) што бъ они мѣли царики тата(р)скис побрата(в)шыся з на(ми) право(с)лавьную русь и вѣру нашу воєва(т) (Чигирин, 1649 ЦДАДА). Негативне емоційне забарвлення і сатиричний ефект часто виникають тоді, коли форманти демінутивності входять у суперечність з урочистим стилістичним звучанням слова (царъ), коли позитивне значення слова виявляється несумісним із вказівкою на малі розміри означуваного об"єкта (розумъ).

Л.Л.Гумецька звернула увагу на явище деетимологізації первісно демінутивних утворень /36, 84/. У період ХУІ – першої половини ХУП ст., як і в наступні часи, цей процес продовжувався /17, Ш, 345/.

Явище деетимологізації притаманне і сучасній українській мові [41, 124-157]. У досліджуваних матеріалах фіксується чимала кількість дедемінутивів, тобто слів, "матеріальна сторона яких співвідноситься з матеріальною стороною відповідного демінутива, а ідеальна містить недемінутивний зміст, значення" [103, 6]: на той завесе крестъ перловый,...на тойже завесце пукликовъ сребреных 79 (1593 АрхЮЗР І/І, 366); о(т) мене пити просишъ...ани збанка нѣ маешъ (поч.ХУП ст. Проп., 9зв.); пограбили...масла дє(ж)коу...сыро(в) велики(х)...которые ко(ш)товали копъ пяти (1605 ЦДІАК П, І, 4, 25); жабо(к) до око(н) цє(р)ковъны(х) 8 па(р) (1633 ЦДІАЛ 129, 1133, 3зв.).

Без відтінку здрібнілості у названий період вживалися також іменники на означення назв плодових дерев. Напр.: Якобы садоу розными обфитыми древами насажономоу, в которо(м) бы гроушки, яблока... и овоцъ была (1627 Дух. б., 13).

Чисельною групою лексем, де наявні цікаві демінутивні форми, були власні назви досліджуваного періоду - топоніми, гідроніми, антропоніми тощо. Звичайно, власні назви у формі демінутива "деетимологізувались" такою ж мірою, як і ті, що не мають формальних показників демінутивності, напр.: Олександръ дей король его милости предку нашому тое имѣнье Вишенки...на вѣчность далъ (1545 АрхЮЗР І/УІ, 39); два селища...поустыхъ на речце сосо(н)це (1552 ОВін. З., 139-139 зв.); о(з)на(и)мую...иже(м) взя(л) побору его к(р) м(л)...з села водичокъ з дымо(в) ді по г(р) (1582 ЛНБ 108, 46/1а, 3752, 9); Я...даю...сину моєму...именья...Липъки, Твердынъ (1593 ИКА (доп.), 95) та ін.

Найпоширенішою групою таких лексем були власні особові назви, оскільки у площині протиставлення "загальна назва - власна назва" омонімія прізвища й апелятива в українській мові є найбільш поширеною [61, 28]. Багатющий матеріал дає ряд досліджуваних пам"яток, як, наприклад, Реєстр запорізького війська 1649 р. (РЗВ): Захара бобрыкъ (с. 49); Михай Борьсчикъ (с. 358); Иванъ ботвы(н)ка (с. 423 зв.); заха(р)ка бохоникъ (с. 13); Иванъ боче(ч)ка (с. 444 зв.); Степанъ бражъка (с. 54); омеля(н) воликъ (с. 145); Корънѣ(й) голо(в)ка (с. 373зв.); Иванъ доубецъ (с. 96); олекса доудочъка (с. 142зв.); васи(л) дѣвочъка (с. 162зв.); Яковъ дѣже(ч)ка (с. 175); Михайло Жабъка (с. 124зв.); Ма(р)ко жи(л)ка (с. 161зв.); Гринецъ зозу(л)ка (с. 164); гри(ц)ко Капъкане(ц) (с. 393); васи(л) Капъканъчикъ (с. 155зв.); Федорашко Кашка (с. 182); Леско Кисли(ч)ка (с. 154); Петро Кишечъка (с. 205); ва(с)ко Коби(л)ка (с. 23); Ко(ст) Ковбасъка (с. 134); ста(с) конопе(л)ка (с. 358зв.); игнатъ Коно(в)ка (с. 73зв.); Федоръ Коръжикъ (с. 358) та багато інших.

Наявні найрізноманітніші за формою слова за втраченим у них первісним семантичним змістом співвідносяться практично з усіма попередньо розглянутими лексико-семантичними групами. Лексеми Борьсчикъ, воликъ, Голо(в)ка, Доубецъ, дѣвочька, дьже(ч)ка, Жабъка, жи(л)ка, Коби(л)ка, Коно(в)ка, Косточька, Кошоу(л)ка, Коу(л)ка, Кухликъ, липка, рѣпка, рыбъка, Секи(р)ка, Сиро(т)ка, снопокъ, шапочька мають відповідники в демінутивах апелятивної лексики Картотеки, таким чином, наявність цих прізвищевих назв урізноманітнює реєстр словника. Такі прізвищеві назви, як названі раніше топоніми, гідроніми, розширюють наші знання про лексику української мови ХУІ - першої половини ХУП ст., свідчать про те, що кількість демінутивів у ній, очевидно, була більшою.

Аналіз мови пам"яток дає змогу уточнити або віднести до більш раннього періоду дату виникнення чи початку функціонування демінутивних утворень. Так, цікаві дослідження проф. С.П.Бевзенка [9, 133] про утворення на -усь, -унь як найбільш поширені з усіх слов"янських мов в українській, але представлені пізнішими пам"ятками ХУП ст. - можна доповнити, оскільки в Картотеці наявний іменник на -усь уже в пам"ятці ХУІ ст.: якъ са мае(т) мо(и) дѣдоусь добре се маеть (ХУІ ст. Розм., 16зв.).

Значна частина демінутивних утворень, як, наприклад, лексеми барилко, борщикъ, бразкальце, кганочокъ[14], дашокъ, квѣточка, коминокъ, коновка, кошулка, кухликъ, обоушокъ, пеленчатко, потятко, рогатинка, стаенка та деякі інші, вперше фіксується в українських пам"ятках саме в досліджуваний період.

У пам"ятках ХУІ - першої половини ХУП ст. наявні демінутивні утворення як від власне українських основ, так і на грунті лексичних запозичень. Пор., напр.: байрачокъ, тур. bayir або buyrak "яр, порослий лісом" (ЕСУМ І, 117-118), бекейшка, уг. bekecs, bekes або пол. bekiesza "чоловічий верхній теплий одяг з брижами у стані, вид шуби" (ЕСУМ І, 164), фаска, фасочка, нім. Fass через пол. fasa, faska "невелика діжка" [49, 449].

Дослідження демінутивних утворень ХУІ - першої половини ХУП ст. свідчить про багатство української мови, постійний розвиток і вдосконалення її виражальних засобів та загальний поступ порівняно з попереднім етапом.

---

[14] На слова кганочокъ, стаенка у свій час звернув увагу І.М.Керницький [88, 8, 12].

Абстрактні назви

Поява абстрактних слів така ж давня, як і людська свідомість. На сам факт їх існування лінгвісти вказували ще в XIX ст. /114, 8/. У російському мовознавстві ці лексеми досліджувалися в різних аспектах /25; 50; 123/, а в українському ця категорія слів вивчалася як протиставлення словам категорії конкретності /22; 55/, при аналізі окремих тематичних груп української лексики (суспільно-політичної, економічної, юридичної), а також при дослідженні суфіксальних морфем, за допомогою яких утворюються абстрактні слова. Завдання цього підрозділу - дати загальну характеристику абстрактних іменників у пам"ятках досліджуваного періоду різного типу, опираючись на певне коло джерел і лексико-семантичні факти. У мові пам"яток таких абстрактних слів дуже багато, хоч у творах різноманітних жанрів вони можуть бути засвідчені нерівномірно.

Інтенсивність абстрактного в словах проявляється в неоднаковій мірі, але виявити її можна лише тоді, коли абстрактне втілене в окремому мовному знаку. Найбільший вияв абстрактного засвідчений тими українськими пам"ятками і наявними в Картотеці словами, які вказують на внутрішні почуття та душевний стан - радость, щасте, любовъ, страсть, жаль, жалость, жалоба, туга, скорбъ, гнѣвъ, горе, ярость: великое щастя... над тыми людми будет (1635-1636 АрхЮЗР I/УI, 711); З великою жало(ст)ю дошло нас вѣдати ижь... мѣсца стые Монастыра в нѣвечъ обє(р)нули (1648 ЦДІАЛ 1407, 61, 1, 1).

На другому місці за інтенсивністю вираження абстрактного значення можна поставити лексеми, що вказують на якість, властивість, ознаку, стан. Ця група особливо широко представлена у творах XIУ - ХУП ст.[15] Серед цих слів виділяються: а) іменники, які характеризують стан, поведінку, вигляд, фізичні властивості, психіку людини: мудрость, глупость, глоупство, хитрость, фальшивость, смелость; б) слова, які вказують на прикмети окремих речей, їх фізичні ознаки, стан, якість, вигляд (пор. аналогічні випадки в польській мові /130/): зеленость, ясность, свѣтлость, жирность, красота; в) слова, що називають часові та просторові поняття: близость, глоубокость, далекость, часъ, скорость, глубина, быстрина.

В окрему, особливо численну групу абстрактних іменників, які

---

[15] Активізація їх була настільки висока в цей період, що навіть впливала на поширення таких слів в інших східнослов"янських мовах, що відзначено в "Истории лексики русского литературного языка конца ХУП - начала XIX века" (М. : Наука, 1981, с. 44).

постійно могли поповнюватися за рахунок віддієслівних утворень, виділяються ті, що означають конкретну опредмечену дію. Сюди могли належати слова найрізноманітніших тематичних шарів, пов"язаних з дією, її результатами, вчинками суспільного життя та побуту. Це переважно абстрактні іменники, суфіксальні та безсуфіксальні, які особливо активізувалися в період ХУІ-ХУП ст. Практично від кожного дієслова міг утворитися відповідний віддієслівний іменник із значенням конкретної дії: покалеченье (1646 АрхЮЗР І/УІ, 800), помордованье (1554 AS, 164), уруганье (1621 Коп. Пал., 934). Серед цих слів виділяється група, що називає трудові процеси: збиранье (ЛБ, 168), отбиране (1605-1606 Перест., 35), сховане, солене, квашене, ношене, рубане (1600 АрхЮЗР І/УІ, 296-298). У меншій кількості в цей період в порівнянні з іншими групами виникають іменники зі значенням абстрактної дії та стану з суфіксом -ство: убійство (1605-1606 Перест., 28), теселство (ЛБ, 33). Однак в багатьох жанрах ця мікрогрупа широко представлена.

До абстрактних слів із сучасного погляду належать і ті, що виражають поняття релігійного світогляду, вияв людської фантазії, міфологічні назви, тобто ті, що існують лише в людській уяві.

Доцільно згадати також слова, які номінативним значенням можуть вказувати на щось конкретне, а в зумовлених контекстом обставинах визначати абстраговані поняття. Ними стають лексеми, що в алегоричному, образному, переносному чи метафоричному вживанні виражають абстрактні назви. У такому значенні можуть виступати слова голова "розум, розсудок" (ССМ І, 248), рука "порука", "почерк" (ССМ П, 306).

З лексико-семантичним аналізом абстрактних слів в пам"ятках ХІУ - ХУШ ст. пов"язуються і такі проблеми, як валентність, вияв абстрактного у фразеологічних одиницях, а також лексеми, що наближаються до абстрактних, які інколи називають напівабстрактними. До останніх належать збірні слова (дубье - ССМ, І, 330), так звані речові (матеріальні) іменники (глина, мука), а також іменники, що вказують на сукупність (полкъ) та значення кількості (десятокъ: стрел з сагайдака взяли два десятки - 1615 АБМУ, 9).

Аналізовані лексико-семантичні групи не вичерпують усього багатства абстрактних слів. Більшість цих слів успадкована українською мовою ХІУ - ХУШ ст. з давньоруської. З ними прийшли до української мови і словотворчі моделі, за допомогою яких творилися абстрактні назви в період розвитку української мови ранньої доби. Словотворчі елементи при визначенні семантики слова з абстрактною ознакою часто відіграють вирішальну роль, бо словотвір - це той розділ

мовознавчих досліджень, що лежить на межі граматики та лексикології. Лексикологія без словотворчого матеріалу може позбавитися логічної послідовності, внутрішньої єдності, цілісності. Словотворче оформлення слова кладеться в основу лексикологічного аналізу, бо саме деривативні елементи абстрактних слів дуже часто можуть вказувати на інтенсивність абстрактності в тому чи іншому слові.

Названі групи слів - різні за походженням. Слова, що вказують на почуття (слова першої групи), сягають праслов"янської доби. Лексеми типу пам"ять, власть також виникли в доісторичний період. Значна частина абстрактних слів із слов"янськими коренями походить із спільнослов"янського часу розвитку мови. До них належать лексеми з суфіксами -ость, -тво (-тва), -ьство: бѣлость (1645 Грам. Уж., 75 зв.), богатство (ЛБ, 37), молитва (Карт. Тимч.), клятва (1590 ЦДІАЛ 129, I, 119). Велика кількість віддієслівних іменників утворена вже на українському мовному грунті.

Певна частина лексем цієї мікросистеми була запозичена з інших індоєвропейських мов ще праслов"янськими діалектами, а згодом ці слова стали загальнослов"янськими. Таким словом є, наприклад, лесть "лицемірне, нещире вихваляння". Воно поширене в різних жанрах українських пам"яток. Однак найбільш різноманітне слововживання цієї лексеми - в творах книжного змісту: Лесть неправедных скоро погибает (XYI ст. Укр. п., 85). В актовій мові вона виступає здебільшого в словосполученні безъ лести "щиросердно" (ССМ I, 544). На думку М.Фасмера, ця лексема є давньогерманським запозиченням (Фасм. II, 487). Нормативним у сучасній українській літературній мові вважається її множинна форма з суфіксом -ощі (лестощі - СУМ, IУ, 479).

Шляхом запозичення через давньоруську в українську мову прийшла значна частина іменників із споріднених слов"янських мов, зокрема зі старослов"янської. Це переважно такі слова, до яких у давньоруський період розвитку мови ще не було відповідників у давньоруських говорах.

Мова українських писемних пам"яток успадкувала і ряд абстрактних слів, що прийшли у давньоруську з грецької та латинської мов[16].

[16] Запозичення з грецької мови тривали, по суті, протягом віків, однак можна визначити три найінтенсивніші етапи запозичення українською мовою абстрактних слів з грецької. Перший етап здійснювався в період східнослов"янської спільності російської, української та білоруської мов, зумовлений прийняттям християнства, зокрема залученням слів конфесіонального призначення та книжного стилю: апокалипсисъ "одкровення",ароматъ "запах", акафистъ "гімн, при виконанні якого не можна сидіти" (Срезн. I). Другий етап тривав з XYI до XYII ст., коли грецька мова поряд з латинською широко використовувалася в різних навчальних закладах тогочасної України: аріфметіка "галузь математики" (1636 Евх., 296), асма "хвороба астма" (XYI ст.

Низка українських слів, у тому числі абстрактних, виникла на основі існуючих у мові словотворчих типів під впливом перекладів іноземних книг, особливо грецьких, латинських, польських, старослов"янських, а також при перекладі іншомовних слів у лексикографічних працях. Потреба передати в перекладі семантичний обсяг абстрактного слова пожвавила поповнення слів категорії абстрактності за рахунок кальок. Наприклад, слово добродѣйство є калькою стсл. благодѣтелство (ЛБ, 8), сла(д)кослышаніє – лат. acroama (ЛС, 67), злотвореніє – лат. malefactum (ЛС, 262).

Однак не слід перебільшувати значення таких іншомовних впливів, бо подібні слова, в тому числі абстрактні, не завжди виникають як наслідок загальної мовної потреби, часто з"являючись як результат індивідуального словотворення, інколи зумовленого незнанням певного відповідника перекладачем у мові-рецепторі. Вони залишалися надбанням якогось одного жанру як спорадичні факти.

Якщо говорити про наявність абстрактних іменників у писемних пам"ятках української мови досліджуваного періоду, то слід зауважити, що ця категорія слів неоднаково представлена в різних жанрах і в різний час. Про абстрактну лексику ХІУ-ХУ ст. можна говорити лише на основі актової мови, оскільки інших українських пам"яток цієї доби не збереглося, якщо не рахувати Четії 1489 р., яка на противагу решті пам"яток цього часу є твором конфесіонального змісту. В актовій мові ХІУ-ХУ ст. (див. ССМ) зустрічається обмежене вживання абстрактних слів і лише таких семантичних мікрошарів, які стосуються або композиційної основи самих грамот або змісту викладеного. Серед них слова, що пов"язані з підтвердженням достовірності документів (утверждение, потверждение, крѣпость, твердость), оформленням документації (завишенье, притисьненье "підвішення або прикладання печатки"). З оформленням документів пов"язані і часові поняття, які визначають час описуваних у документах подій та датування грамот (животъ, здоровье / здравие).

Разом з тим в документах є слова, що виражають чуттєві та психічні поняття, ставлення одних осіб до інших (милость, любовь, братьство, приязнь, доброта, добродѣиство, милосердие, желание, произволение). На вияв неприхильного ставлення до людей вказують слова злость, незгода, сварь, кривда, обида, шкода, пакость, на норми людської поведінки – честь, ложь, правда, хитрость, лесть.

Травн., 138), апостазія "відступництво" (1599 Ант., 543). І нарешті, третій етап здійснювався в той час, коли грецькі слова ставали інтернаціональними термінами при розвитку різних галузей наук. Цей процес особливо інтенсивно відбувався на Україні після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Поряд із вищенаведеними групами в документах можна відзначити наявність абстрактних назв деяких суспільно-політичних понять, вживання яких продиктоване змістом відповідних грамот (голдоване, голдъ, слобода, воля, служба, пойманьє, нятство/ятство, смолва, докончанье, перемирье, миръ, мерзячка).

Із змістом пов"язані й ті абстрактні слова, що вказують на ділові справи, грошево-торговельні операції тощо (куплениe, выкупление, купля, торговля), або ті, що відносяться до органів адміністрації та судочинства (управлениє, власть, зряжение, приказание, повелѣние, судъ, присудъ, вырокъ, законъ, право, справа, справедливость, порука, свѣдоцътво, присяга, слюбъ, объцование, тяга).

Слова такого типу зустрічаються і в документах пізніших століть, хоча з часом їх кількість могла поповнюватися полонізмами або русизмами, бо трафарет грамот в основному залишався постійним. Крім того, у пам"ятках, зокрема ХУІ - першої половини ХУП ст., з"являється велика кількість латинських слів, особливо на Правобережній Україні, які найчастіше відносяться до такої тематичної групи, як юридична лексика. Разом з тим в актах пізніших часів представлена значна кількість слів, що відбивають опредмечені процеси дії, які в грамотах попередніх століть могли передаватися лише дієсловами: вкротце о том осведчене и протестацию до книг занесши, а...за данем знати о том, чинене зоставивши, о придане...возных до огляданя от них того замкненя, запечатованя, зграбеня и набоженства волного заборонения и мере отнятя и выбитя их з нее просили (1625 АрхЮЗР І/УІ, 557).

До юридичних документів примикають зводи законів, статутів, у яких найповніше відображені різноманітні типи абстрактних слів, особливо ті, що пов"язані зі змістом різних законодавчих статей або судочинством, як, наприклад, у Волинському литовському статуті: заслуга, везе(н)є, злодє(и)ство, заби(и)ство, высту(п)окъ, справе(д)ливость, оповедане, обосла(н)є, оувяза(н)є, по(и)ма(н)є, еха(н)є (1566 ВЛС, 2-58).

Дуже обмежено представлена абстрактна лексика у творах фольклорного жанру, книгах побутового змісту ("Розмови" із ХУІ ст.). Порівняно незначна кількість слів категорії абстрактності є в хроніках та літописах, де переважає конкретність характеристики.

Абстрактні слова різноманітних тематичних груп широко представлені у конфесіональних проповідницьких творах - учительних євангеліях. У цих творах, що, як правило, були перекладними, представлені слова всіх семантичних груп (бѣгъ, розоумъ, згода, клопотъ, розпачъ, потоужность, недоспане, сила, моцъ, любовъ, розпус-

та та ін. - 1536 Кал., 69-72), а в деяких випадках наводиться повна ампліфікація таких слів для розкриття потрібного змісту: доуховныѣ емоу...овоцы в даръ принести могли: Любовъ, Радость, Покой, Терпливост(ь), Добротливость, Скромност(ь), литость, ялмоужноу ("милостиня". - Ред.), Постъ и Справедливость (1536 Кал., 153). В полемічній літературі представлена абстрактна лексика більш книжного змісту. Подібного типу лексика відбита й у працях наукового характеру, де переважають книжні слова. Зате досить часто вживаються абстрактні назви в лексикографічних працях, серед яких найдосконалішою є "Лексикон" Памва Беринди.

П.Беринда тонко відчував відтінки абстрактних слів. Саме тому, мабуть, у нього словникові статті з абстрактними назвами багатші за реєстрові статті з конкретними словами, тобто церковнослов"янські абстрактні назви пропорційно мають значно більшу кількість відповідників в українській частині, ніж конкретні. Для цього у таких статтях, крім перекладного способу передачі значення, використовуються ще тлумачний і навіть енциклопедичний методи передачі значень слів. Аналіз показує, що в перекладній частині "Лексикона" яскраво виділяються два способи вираження абстрактних понять: монолексикальний і полілексикальний. За допомогою першого способу автор ніби намагався віднайти найточніший відповідник до церковнослов"янського слова і передавав його однією лексемою, при полілексикальному способі викладу часто подаються однорідні, близькі за значенням поняття. Іноколи ці семантично віддалені слова можуть бути виявом багатозначності церковнослов"янського оригіналу. Наприклад, слово стражба з лівої колонки Словника П.Беринди передається українськими відповідниками сторожа, темница, неволство, скара(н)є, осаже(н)є, осада, оборона, помочъ і т.ін. Як показали спорадичні підрахунки, приблизно 25 - 30 % лексичного складу реєстру окремих літер словника - це абстрактні або напівабстрактні слова.

Таким чином, проведений аналіз абстрактних слів у писемних пам"ятках української мови XIУ - ХУП ст. свідчить про велику кількість слів цієї категорії лексики. Одночасно він показує, що сфери поширення такої лексики не в однаковій мірі властиві всім жанрам творів і різним стилям мови, які існували вже в той час. Розвиток абстрактних слів, їх багатство вказують на високий інтелектуальний рівень авторів пам"яток. Значна кількість уживаних у той період абстрактних назв дійшла до нашого часу і стала надбанням сучасної української літературної мови.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКОЛОГІЇ

Лексикологічне та лексикографічне дослідження гуцульського говору

Дослідження гуцульського говору має досить давні традиції. Починаючи з 30-40-х років XIX ст. цей говір неодноразово привертав увагу багатьох дослідників, дивуючи їх незрівнянним лексико-семантичним багатством. Звичайно, праці про Гуцульщину різні за обсягом, глибиною і характером дослідження, грунтовністю і достовірністю зібраного матеріалу. Вони починалися з окремих етнографічних, етнологічних, фольклорних студій, серед яких особливої уваги заслуговують праці Я.Головацького, І.Франка, В.Гнатюка, В.Шухевича, О.Кольберга, Р.Кайндля та ін. (Гуцульщиною як історико-етнографічною одиницею дослідники почали цікавитись значно раніше[1]).

Першою лексикографічною спробою вивчення гуцульського говору є невеликий словничок - 108 гуцульських слів - І.Вагилевича, доданий до його статті про гуцулів, що була надрукована в 1838 р. [140]. До речі, саме І.Вагилевичеві належить перша спроба визначення етнографічно-діалектної межі Гуцульщини.

Цікавий лексичний матеріал з території Гуцульщини знаходимо в опублікованому Й.О.Дзендзелівським і З.Ганудель Словнику Я.Ф.Головацького [30, 351-612], який, за словами упорядників, є винятково цінним, одним із перших українських власне діалектних словників, що своїм розміром переверщує всі українські опубліковані й відомі рукописні праці такого типу [37, 329]. Словник Я.Головацького, укладений у 1857 - 1859 рр., є, як стверджує автор, словником південно-західних українських говорів. На жаль, він неповний - містить слова тільки на букви А-З. У його реєстрі чимало місця займають гуцульські діалектизми, чітко локалізовані самим автором відповідною ремаркою гуц., що розшифровується так: "Гуцулы, жители погоря Кар-

[1] Огляд історіографії Гуцульщини див. у працях: Б.В.Кобилянський. Діалект і літературна мова. - К. : Вид-во АН УРСР, 1960, с. 114-125; В.В.Грабовецький [31, 9, 21].

патского въ Коломыйскомъ, Буковинскомъ и Станиславскомъ округахъ въ Галиции и частью Мармороshовой столицы въ Венгріи", або ж скороченими назвами місцевостей чи округів - Верх. (тобто Верховина), Кол. (тобто Коломийський округ), Стан. (Станіславський округ) та ін. Серед них знаходимо ряд таких, що не фіксуються в пізніших записах (пор., напр., буйне́стерь (Гуц.) - острый сѣверный вѣтръ (вѣющій съ Нѣстра); буля́ндра (Гуц.) - тряпки, дрянь, старая утварь; глуха́ня (Верх.): 1) глубокій, крѣпкій сонъ; 2) нервная лихорадка та ін.) і мають неабияке значення для історичної діалектології.

Нагромадження певної кількості гуцульської лексики послідовно здійснюється впродовж другої половини XIX ст. Такими є, наприклад, "Матеріали до словаря, зобрани в Космачѣ окр. Коломыйского", П.Кобринського [54], словничок гуцульських слів і їх переклад польською мовою до брошури Я.Грегоровича "Przewodnik dla zwiedzających Czarnogórę" [131] та ін.

Надзвичайно багатий (на жаль, докладніше не паспортизований) гуцульський лексичний матеріал містить фундаментальна п"ятитомна етнографічна праця В.Шухевича "Гуцульщина", у кінці п"ятої частини якої подано словничок гуцульських слів,щоправда,далеко не всіх із тих,які наведені в самій монографії [126].Важливий внесок у вивчення лексики гуцульського говору вніс також І.Верхратський,що зібрав і систематизував багато гуцульських слів. Його діалектні словники [23; 24] досі справедливо вважаються одними з кращих дорадянських публікацій. Не втратили актуальності і гуцульські студії Я.Янова, який не тільки опублікував "Słowniczek huculski sprzed stulecia" [132], а й зібрав і лексикографічно опрацював значну кількість лексичного матеріалу з гуцульського говору. Цей матеріал готується до друку колективом варшавських діалектологів. Найбільш узагальненою працею про гуцульський говір є монографія Б.В.Кобилянського [53], у якій подається стислий огляд усього зробленого попередніми дослідниками і наводиться багатий лексичний матеріал, відповідним чином проаналізований і систематизований.

Важливими для нас є рукописні словники гуцульського говору, що зберігаються в архівах та бібліотеках. Один із них, "Малий словарець уживаних слів гуцульських, зібраних у Жаб"ю-Слупійці Володимира Коржинського", описаний у літературі [119]. Значно більшим за обсягом (близько 4000 слів) є укладений не пізніше 1898 р. рукописний "Словар гуцульскій, зібраний Мих(айлом) Мосорою". Цей словник, незважаючи на ряд недоліків - відсутність наголосів, брак відповідної паспортизації, не завжди вдале і вичерпне тлумачення слів, -

цікавий з огляду на поданий у ньому лексичний матеріал, частина якого ніде не зареєстрована /105, 19-21/.

Діалектний лексичний матеріал із Гуцульщини, зібраний у друкованих і рукописних джерелах, різний щодо часу фіксації, однак навіть найстаріші записи досі не втратили актуальності. Доказом цього може служити проведений в 1981 р. експеримент, метою якого була перевірка, наскільки слова, зафіксовані В.Коржинським у згаданому вище "Малому словарці...", збереглися в активному фонді сучасних мовців - мешканців с. Слупійки. Ретельна перевірка всіх слів, внесених до словничка, показала, що з-понад тисячі лексем, зареєстрованих В.Коржинським, нам не вдалося встановити лише декілька десятків, і то переважно тих, які позначали зниклі реалії й поняття, напр.: гро́ники "срібні гульдени", забухто́ваний "записаний у книжку (про борг)", ге́таж "челядник, який працює на тартаці", пани́ч у значенні "жандарм". Щоправда, певна частина слів, що їх і досі знають у селі, вийшла з активного вжитку, оскільки їх замінено іншими: проси́нец' "друга половина грудня", пу́шка "рушниця", ц'іса́рка "широка брукована дорога" та ін.

Подано загальний огляд тільки тих джерел, що стосуються лексикографічного вивчення гуцульського говору. Одночасно слід відзначити, що надзвичайно багатий лексичний матеріал зібрано в ряді лінгвогеографічних праць (загальномовних і регіональних), лексикологічних дослідженнях (як опублікованих, так і рукописних), зокрема дисертаціях, які почали активно розроблятися з 50-х років XX ст.

З огляду на особливості лексичного рівня мови гуцульський говір не є територіально однорідним. Умовно діалектну територію Гуцульщини можна поділити на три основні зони згідно з членуванням Гуцульщини як історичної та етнографічної одиниці. В сучасних історичних працях, наприклад, вживаються такі назви, як Закарпатська Гуцульщина, Галицька Гуцульщина і Буковинська Гуцульщина, що відповідає сучасному членуванню Гуцульщини в межах Закарпатської, Івано-Франківської і Чернівецької областей /31, 42-45/.

Гуцульський говір і сьогодні належить до активних діалектотворчих одиниць з чітко вираженими характерними рисами на всіх мовних рівнях, хоча він, безперечно, теж зазнає змін під впливом постійно зростаючих нівеляційних процесів.

Основний словниковий фонд гуцульського говору спільний з іншими говорами української мови та українською загальнонародною мовою взагалі. Специфічні риси говору зумовлені цілим рядом внутрішньомовних і позамовних факторів. Наприклад, у гуцульському говорі простежується надзвичайне багатство мовотворчих засобів, що є основою

дуже розгалуженої системи номінації в окремих галузях лексики. Досить значний шар лексики в гуцульському говорі становлять іншомовні запозичення як з інших слов"янських, так і з неслов"янських мов - румунської, угорської, німецької тощо, які на місцевому грунті часто адаптуються щодо фонетики, морфології і словотвору. Багатство і різноманітність окремих лексичних груп певною мірою пов"язані з відповідним напрямком господарства гуцулів. Найбільш розвиненою галуззю господарської діяльності гуцулів здавна було тваринництво, в першу чергу вівчарство. У зв"язку з цим у гуцульському говорі дуже багата і спеціалізована вівчарська лексика, яка й досі активно функціонує у говорах населення гірських районів, розташованих уздовж Карпатського хребта.

Особливо багата і різноманітна лексика, пов"язана з характерним для Гуцульщини полонинським тваринництвом. За даними В.В.Грабовецького, у першій половині XIX ст. на Гуцульщині було понад 100 полонин. І хоча вони відрізнялися одна від одної розміром, якістю трав і зручністю користування, однак активно використовувалися для випасу худоби [31, 116]. Багатство лексики, пов"язаної з полонинським тваринництвом, особливо чітко виявилося на території Гуцульщини під час збирання діалектних матеріалів для "Загальнокарпатського діалектологічного атласу", програма якого у значній мірі спеціально орієнтована на максимальне вивчення цього шару лексики [84]. Для прикладу наведемо кілька мікрогруп полонинської лексики з території гуцульського говору, зібраних нами на обстеженні населених пунктів Бабин, Нижній Березів, Річка Косівського району, Білоберезка і Гринява Верховинського району Івано-Франківської обл., Богдан, Розтоки Рахівського району Закарпатської обл.

Різноманітно представлені в гуцульському говорі, наприклад, зооніми (назви овець) типу: били́ц'а (били́ц'і), біле́ша, білу́на, білу́нка, білу́ша, біл'у́ша, би́рка, би́рочка, букула́йа, букула́йка, букуле́ша, бу́ча, бу́чка, бучі́йа, ва́кіша, вакі́шиста, ва́кішка, вакле́ша, голуба́с'а, гу́ска, гус'а, згарди́ста, згарду́шка, криворі́шка, корну́та, корну́т'а, ла́йа, лайі́ста, муре́ша (муре́ші), муреши́ста, мургу́дза, мургудзи́ста, нос'у́та, рога́н'а, рогу́л'а, сива́н'а, сиву́л'а, сороку́л'а, хвоста́н'а, чу́ла, чу́лка, чу́л'а, шу́т'а та ін.

Найменування такого типу є не власними назвами тварин, а переважно їх кличками за цілком конкретними ознаками - мастю, формою рогів, фізичними властивостями чи вадами тощо.

Ця мікрогрупа слів заслуговує також уваги із словотворчого погляду, особливо щодо суфіксальної структури однокореневих назв і пов"язаної з нею семантичної диференціації цих назв. Наприклад, при

типологічному зіставленні зоонімів з коренем біл- (*bel-), які є найчисленнішими, виявляється, що переважна більшість назв різних видів тварин має відмінну словотворчу будову: біла вівця – билиц'а, белиц'а, білінка, білеша, білуна, білунка, білуша, біл'уша; біла корова – білан'а, білуна, біл'ана, біл'ан'а; білий собака – білашко, біл'іта, білко, білкуш, білуц, білчик; біле порося – білан; біла кішка – білка; білий метелик – білун та ін.

Зовсім іншу суфіксальну будову мають назви, що стосуються людини і означають не тільки біляву дівчину чи жінку, а й "милу", "кохану": білениц'а, білота, біл'авина, біл'авинка, біл'авочка та ін.

Характерним прикладом деталізованої системи номінації у гуцульському говорі є назви осіб, зайнятих на полонинському випасі овець: баранар' "пастух баранів", ватаг "хто варить їсти"; веснар' "пастух весняного стада овець"; вівчар' "пастух овець"; відполуднар' "помічник старшого пастуха, що пасе після обіду", дополуднар' "пастух, що пасе тільки в першій половині дня", гон'іл'ник "помічник пастуха, що гонить вівці на доїння", йелоч'ер', йалохар' "пастух ялових овець", депутат "старший на полонині", спузар' "хто доглядає за вогнищем", стрункар' "помічник пастуха, що заганяє овець у струнку"; пастухи інших тварин: бовгар', вол'ар', гус'ар', козар', кон'ухар', стадар', тел'атник та ін.

Специфічними є назви полонинського дерев"яного посуду, частина якого має повсякденне застосування в побуті, типу берберниц'а, беривка, бриндз'анка, ґелета (ґел'ітка), д'ініц'а, кл'еговец (кл'агівниц'а), коновка, путера, путина, путн'а, судина, судник "дерев"яний посуд взагалі", терхіука та багато інших. Кожна з цих назв має безліч похідних утворень: від бербениця – бербен'а (бирбин'а, бирбин'е), бербен'атко (здрібніле), бербеничн'а, бербеничнота (збірне), бербеничник "шнур, що ним прив"язують бербениці", бербеничар' "майстер, що робить бербениці" та ін.

Багатство і специфічність вівчарської лексики в гуцульському говорі, звичайно, не вичерпуються наведеними мікрогрупами слів. Її своєрідність виявляється й у ряді інших тематичних груп, зокрема, пов"язаних із такими характерними для Гуцульщини народними промислами, як мисливство, рибальство, бджільництво, обробка вовни, шкіри, дерева, металу, солеварна промисловість, а в окремих районах ще лісорозробка, лісосплав та ін. Таким чином, лексико-семантична скарбниця гуцульського говору з огляду на цілу низку внутрішньомовних і позамовних моментів заслуговує ґрунтовного лексикологічного та лексикографічного опрацювання. Однак, незважаючи на тривалий ін-

терес до гуцульського говору і зібрану значну кількість лексичного матеріалу, досі немає спеціального діалектного гуцульського словника, хоча спроби створити його робилися як раніше, так і в наш час (див., наприклад, тези доповіді В.В.Манівчука /105, 268-269/).

Загальновизнаною є думка, що мова кожного народу може бути повністю висвітлена тільки з урахуванням трьох її складових компонентів – історії, сучасної літературної мови і діалектів, які є просторовим виявом функціонування національної мови. Саме тому історичний словник, різні типи словників сучасної літературної мови і діалектні словники підпорядковані одній меті. Сучасний період у слов"янському мовознавстві без перебільшення можна назвати періодом активного розвитку діалектної лексикографії. Особливо плідно розвивається вона в східнослов"янському мовознавстві, зокрема білоруському і російському. Українська діалектна лексикографія, незважаючи на давні традиції в цій галузі, на сьогодні не має помітних успіхів. Важливими завданнями українського мовознавства є створення якомога більшої кількості регіональних словників і організація на їх базі підготовчої роботи щодо укладання загальнонаціонального словника української мови.

До створення одного з таких регіональних словників української мови – Словника гуцульського говору – приступив колектив відділу історичної лексикографії Інституту суспільних наук у Львові.

Протягом багатьох років тут ведеться робота по збиранню діалектного матеріалу з гуцульського говору і його опрацюванню. У відділі укладено багатотисячну картотеку, що містить говірковий матеріал усієї території Гуцульщини, яка постійно поповнюється. В основі цієї картотеки лежить діалектний матеріал, що послідовно охоплює говори Верховинського і Косівського районів Івано-Франківської обл., зібраний знавцем гуцульського говору, учителем із с. Гринява Верховинського району В.Ф.Курильчуком, який протягом багатьох років плідно співпрацює з відділом історичної лексикографії інституту.

Разом із цим картотека гуцульського говору постійно поповнюється матеріалом, зібраним діалектологами відділу мовознавства Інституту суспільних наук при обстеженні говору Гуцульщини для "Атласу української мови", другий том якого укладений у Львові групою діалектологів Інституту суспільних наук, для "Карпатського діалектологічного атласу", "Загальнослов"янського лінгвістичного атласу", "Загальнокарпатського діалектологічного атласу". Проведено також кілька спеціальних експедицій на Гуцульщину. Крім того, у відділі ретельно опрацьовані всі давні джерела, друковані і рукописні, які розшукані в архівних фондах Львова, Києва і Ленінграда.

Осмислення і попереднє опрацювання матеріалу визначили характер Словника гуцульського говору як словника диференційного типу, тобто такого, що містить не всі слова, які виступають у гуцульському говорі, а характерні тільки для народнорозмовної мови, що не є нормативними в українській літературній мові. Однак диференційованість як основна теоретична засада Словника гуцульського говору сприймається в широкому розумінні слова. До Словника увійдуть не лише відмінності лексичного типу, тобто слова, не відомі літературній мові, а й слова, які різняться від загальнонародних значенням, структурою і формою. Це як специфічно гуцульські лексичні діалектизми типу денцівка "мала сопілка з денцем", гражда "спеціальний тип огорожі, переважно разом з будівлями", бесаги "подвійна торба, яку перекидають через плече", відрікати "відповідати", л'уба "кохання", мандибурка "картопля" та ін., так і діалектизми, властиві іншим українським говорам, зокрема карпатським - ватра "вогонь, продукти згоряння вогню" і відповідно - ряд утворень з цим коренем - ватрак, ватрал', ватерник, заватра, ватрище та ін., газда "господар, чоловік", марга, маржина "худоба, свійські тварини", дідиволос "хвощ" - або, ширше, всьому південно-західному діалектові - вуйко, вуйна "брат матері, дружина материного брата або чужа людина", когут "півень", коц'уба "кочерга" та ін., тобто слова, корені яких відсутні в літературній мові. До словника ввійдуть і словотвірні діалектизми - семантично тотожні з літературною мовою утворення, які мають спільний корінь з літературно-нормативними словами, але відрізняються від них афіксальною будовою, напр.: весела, весели́ц'а, веселуха "веселка", наймач "наймит", кішн'а "косовиця", жнін'е "жнива", пониско "унизу" та ін. Значну групу складатимуть семантичні діалектизми - слова, спільні з літературною мовою, які відрізняються у говорі лексичним значенням або відтінком значень: жолоб "ущелина в горах", горло "вузький прохід, через який проганяють овець для доїння", ручка "одиниця виміру при косінні, що означає покіс скошеної трави, захоплений помахом руки" або "міра сіна", кохати "виховувати, ростити (про дитину) або годувати (про тварину)", шолом "шапка", тиха хата "світлиця" та ін. Словник гуцульського говору за типом буде тлумачно-перекладним.

У тих випадках, коли важко підібрати літературний відповідник або його немає, застосовується пояснення тлумачного типу, в інших випадках - енциклопедичні чи близькі до них пояснення. Наприклад, при слові магол' не тільки вказується, що це частина ткацького верстата, а й наводиться тлумачення типу "поперечна дошка у ткацькому верстаті перед лядою, через яку проходить виткане полотно до ниж-

нього навою" та ін. Енциклопедичні пояснення вживаються до окремих етнографізмів - предметів матеріальної і духовної культури, народних обрядів і звичаїв тощо (жива́ ва́тра "вогонь, добутий тертям", куку́ц "вид обрядового печива" і под.). Однак у всіх випадках енциклопедичні пояснення будуть лаконічні, без зайвої деталізації (див. подібні тлумачення у "Турівському словнику білоруської мови", т. 3).

Реєстрові слова та їх значення у переважній більшості ілюструватимуться прикладами, взятими з живого гуцульського говору, фольклору тощо, з відповідною паспортизацією ілюстрацій за внутрішнім членуванням території гуцульського говору.

Систематизація і вивчення лексики та створення Словника гуцульського говору, як і створення ряду інших регіональних діалектних словників української мови і на їх базі загальномовного діалектного словника, обумовлені усвідомленням значення грунтовного вивчення діалектної багатогранності української мови, необхідної для дослідження тенденцій і закономірностей розвитку і функціонування сучасної української народнорозмовної мови, бо народ є не тільки її носієм, а й постійним творцем.

Назви лінійних мір у гуцульському говорі

Антропометричні назви мір - найдавніша група лексики народної метрології, окремі одиниці якої за час існування майже не зазнали змін у функціонально-семантичному плані. Ця порівняно невелика група слів являє собою надзвичайно цікавий матеріал не лише для мовознавців, а й для етнографів та істориків, оскільки дає можливість певною мірою відтворити побут, культуру і звичаї наших предків.

У багатьох народів, як відомо, в давнину за одиницю міри служили частини людського тіла, в першу чергу рука та її частини, назви яких з часом ставали назвами відповідних антропометричних одиниць (пор., наприклад, слов. локоть, долоня, палець (перст); англ. foot, гол. duim та ін.). Антропометричний спосіб вимірювання у різних народів виникав спонтанно, як правило, не запозичувався, і приблизно однакове кількісне значення еквівалентних термінолексем у різних мовах свідчить не про їх спільне походження, а про спільність людей як представників одного біологічного виду. В основі подібності всіх мір, як вказує акад. Б.О.Рибаков, "лежать елементарно прості рухи рук людини або частини тіла. Ледве вловимі відмінності в однойменних мірах відображають або деталі способів вимірювання, або ж антропологічні відмінності народів" [97, 67].

Вивченню лексики народної системи мір – метрології (і лексики на позначення антропометричних мір як її складової частини) – присвячено ряд праць вітчизняних мовознавців. Це праці В.О.Винника /26/, Й.О.Дзендзелівського /40/, Г.Я.Романової /95/ та ін., в яких більшою чи меншою мірою використано діалектні матеріали української та інших слов"янських мов.

В основі даного підрозділу лежать діалектні записи, зібрані автором за спеціально укладеним питальником під час експедицій у 1982-1983 рр. у Косівському районі Івано-Франківської обл. та Рахівському районі Закарпатської обл.[2] Додатково використано матеріали картотек Словника гуцульських говорів та Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.

Слово п"ядь походить із прасл. *pędь (Фасм. III, 423; пор. укр. пну, напинаю), означає лінійну міру, яка відповідає відстані між кінцями розтягнутих великого і вказівного (або великого і середнього) пальців руки і дорівнює приблизно 19 см (відповідно 21-22 см). Такий спосіб вимірювання був добре відомий не лише слов"янським, а й германським та угро-фінським народам /135, II, 118/. У деяких сучасних лексикографічних працях ця лексема тлумачиться як східнослов"янська міра довжини (СУМ VIII, 418), хоча дані інших слов"янських мов свідчать про те, що слово це – спільнослов"янського походження (пор. прасл. *pędь, стсл. пѧдь, укр. п"ядь, рос. пядь, білор. пядзя, пол. piędź, ч. píď, слц. piaď, с.-х. пе̑д, словен. pę̑d, болг. пе́дя, макед. пент', вл. piedź, нл. pěź). У сучасних слов"янських літературних мовах лексема п"ядь на позначення лінійної міри вживається рідко і, як правило, з певним стилістичним навантаженням (пор. СУМ VIII, 416; ССРЛЯ XI, 1815; MSJP, 556, та ін.). У наш час це слово найчастіше вживається у переносному значенні – на позначення дуже малої величини – і є компонентом стійкого сполучення типу "п"ядь землі", "боронити п"ядь землі". Цілком імовірно, що фразеологічна одиниця "боронити п"ядь землі" та її варіанти – продукт спільнослов"янської доби, про що свідчить наявність її в ряді слов"янських мов (пор., наприклад, рос. ни пяди не уступлю, пядени земли не отдам; укр. ні на п"ядь не відступати (відходити); пол. ani piędzi ziemi nie ustąpić, bronić każdej piędzi ziemi; слц. ani piaď (zeme) nedať (neodstúpiť); с.-х. ni pedalj (pedlja) zemlje).

Про наявність слова п"ядь у пам"ятках XIV ст. свідчить склад-

---

[2] Населені пункти, в яких провадився збір матеріалу, позначені у статті так: Баб. – Бабин, Верб. – Вербовець, Гор. – Город – Івано-Франківська обл.; В.Рож. – Великий Рожин, Кв. – Кваси, Розт. Розтоки – Закарпатська обл.

ний прикметник патипадное, зафіксований у пам"ятці, що датується 1386 р. Словник староукраїнської мови XIУ-XУ ст. подає не відчитане в оригіналі слово патип...є, значення якого автори Словника не розшифровують: даль есмь с҃тої бци гнидковича лукнѡ патип...є (!) (Прим. вид.) ї озера ї морино (ССМ П, 281)[3]. Можна припустити, що пошкоджене в тексті грамоти слово могло означати широко розповсюджений у XП - XУI ст. розмір лукна ("міра меду" - див. ССМ I, 558) на п"ять п"ядей, тобто у грамоті на місці невідчитаного патип...є могло бути написано патипадное[4].

На Гуцульщині лексема п"ядь, як і сажінь, - одна з найбільш розповсюджених назв народних метрологічних одиниць. У говорі існують два морфологічні варіанти цього слова - пієд' та пізніша лексема пієда́. Довжина цієї міри на Гуцульщині залежить як від величини руки того, хто вимірює, так і від способу вимірювання. На невизначеність розміру п"яді образно вказувалося в староукраїнській пам"ятці XУП ст.: але ведлоугъ посполитого прислова каждый своєю нехайся мѣритъ падю (1646 Жел. Сл., 2зв.). П"ядями на Гуцульщині міряли довжину або ширину дошки, шкіру на постоли чи кожухи тощо, визначали вагу свиней. Для цього свиню міряли п"ядями вздовж, а тоді обхоплювали руками впоперек під передніми ногами. Якщо свиня мала вздовж сім п"ядей і один сажень обхвату, то вона важила приблизно один центнер: пієдбу́ мо́жна свин'у́ мі́рити. Свин'а́ мо́же ма́ти пієк'-шіс'к' пієде́й. Така́ свин'а́ до́уга на с'ім піє́д - та ма́йе одну́ к'е́лу (Баб.). Цей спосіб визначення ваги зберігся й досі.

На Гуцульщині існують такі види п"яді, розмір яких залежить від способу вимірювання:

I. Лінійна міра, що дорівнює відстані між великим і вказівним пальцями (приблизно 19 см) і відповідає рос. пядь, пяда (Даль Ш, 552), білор. прастая пядзя, пол. діал. kroczek, kroczka, болг. чеперак, чопірік, с.-х. roguha, roguša, rogušica, čeperak, čipjrjk, словен. mala pêd, roguša [135, 119], стч. mala pid' [136, 29]. На Полтавщині така п"ядь називалася четвертъ [135, 119], мабуть, тому, що дорівнювала 1/4 аршина (пор. ще Гр. IУ, 460). У гуцульському говорі ця лінійна міра має такі назви: мала́ пієда́ (Розт.) [40, 88];

[3] Цитата в Словнику подана за книгою: Розов В. Українські грамоти. XIУ і перша половина XУ в. - К. : ВУАН, 1928, т. I, с. 33.

[4] Наше припущення частково підтверджує примітка В.Розова: "После второго п Симони ставит предположительно а. Следы, оставшиеся от стершейся здесь буквы, говорят как будто в пользу этого предположения. Однако я не решаюсь оставить а в тексте, настолько это чтение гипотетично" (Р., 33). Пор. ще: У Москалевичахъ съ сичевской земли идетъ пятипядное лукно... У Булгаковичокъ 2 лукнѣ чотырьпядных, а третее пятипядное [26, 92].

пієда: в мене тато був, небожчик - пієт' пієдіў відмірит і йе метер йек ўт'еў (Верб.); хрома пієд': хрома пієд' - то миж великим і вказівним пал'ц'ами, а пієда - то на ўс'і пал'ц'і (Баб.). Про гуцульську хрому або хромову п"ядь, що означала відстань між великим і вказівним пальцями, згадує К.Мошинський /135, 119/ (пор. ще болг. хрума, хрумица "лінійна міра, що дорівнює відстані від великого до вказівного пальців" - Геров У, 510). Ця назва міри існувала також у староукраїнській мові ХУІ ст.: дело спижаное польцевати пяди оудольжъ а тольсто на два пальцы, коуля на хромоую пядь (1552 ОВол. З., 193-193зв.); женс'ка пієд' (Кв.).

2. Лінійна міра, що дорівнює відстані між великим і середнім пальцями. У гуцульському говорі ця міра має такі назви: пієда (пієд'): пієда - то на ўс'і пал'ц'і (Баб.) - тобто при вимірюванні цим способом використовуються всі пальці руки (при вимірюванні великим і вказівним - середній, безіменний і мізинець притискаються до долоні). Слід відзначити, що в тих гуцульських говірках, де відстань від великого до середнього пальця називається пієда (пієд'), при поясненні значення цієї лінійної міри інформатори, як правило, вживають словосполучення пієда на ўс'і пал'ц'і: мужеска пієда (Кв.). Відомості про пряму залежність способу вимірювання від статі особи, яка вимірює, знаходимо у К.Мошинського: у деяких селах, за його спостереженнями, жінки, відмірюючи п"ядю, користувалися великим пальцем і середнім, а чоловіки - великим і вказівним /135, 118/: велика пієда (Розт.) /40, 88/. Подібна назва цієї міри - пядь добрая, де прикметник добрий означає "великий", засвідчена в Картотеці до Словника української мови ХУІ - першої половини ХУП ст.: дело спижаное вдолжь аї пяде(й) добрыхъ, коуля до него побольшъ я(й)ца коуречаго (1552 ОЧерк. З., 2зв.).

3. Лінійна міра, що дорівнювала відстані між великим і вказівним або середнім пальцями з додатком трьох фаланг вказівного або відповідно середнього пальця. (Подібним способом вимірюють рос. пядь с кувырком (Даль Ш, 552) і пол. piędź z przewrotem z przykładką /135 П, 118/). Як вважає Б.О.Рибаков, п"ядь такого розміру (27-31 см) була широко розповсюджена в Київській Русі, про що свідчать розмір цегли, формат книг і довжина ікон, які називались пядницы /97, 71/. У гуцульському говорі ця лінійна міра називається пієд' і хрома. Однак пол. piedź z przewrotem і рос. пядь с кувырком були дещо коротші від гуцульської пієді і хромоиї, бо перші мали довжину п"яді з додатком двох фаланг середнього чи вказівного пальця, тоді як гуцульська пієд' і хрома складалися з п"яді й трьох фаланг середнього чи вказівного пальця. На Закарпатті існують два види цьо-

го додатка до п"яді: міра довжиною в дві фаланги пальця називається малі чиколонки (до перших кичеленків), а в три фаланги - великі чиколонки (другі кичеленки) [40, 81].

Характерно, що в деяких гуцульських говірках унаслідок субстантивації прикметника хрóма утворився новий термін на позначення лінійної міри, що дорівнює довжині трьох фаланг середнього або вказівного пальця. Ця міра називається хрóма: Він змíриў його́ лáбу, а у його́ лáба мат' однý пíед' і однý хрóму (В.Рож.). У с. Кваси Рахівського району міра, що дорівнювала відстані від великого до середнього пальця з додатком трьох фаланг середнього, називається мýжеска пíедá і хрóма, бо з куска шкіри такої довжини шили постоли чоловікам, а міра, що дорівнювала відстані від великого до вказівного пальця і до якої додавалося три фаланги вказівного, називалась жéнс'ка пíед' і хрóма, оскільки з куска шкіри такої довжини шили постоли для жінок: на постолú ішлá мýжеска пíед' і хрóма, а на жонý - жéнс'ка пíед' і хрóма (Кв.); півторú пíедú: колúс йек тато бойалиси шо на постолú не вúстарчи, то купувáли шкíри на піўторú пíедú (Верб.). Інформатор при цьому відміряв півторú пíедú тим же способом, що і в рос. пядь с кувырком. Не виключено, що староукраїнська міра полторы пяди також свідчить про подібний спосіб вимірювання: скри(н)ка цуприсовая оузвы(ш)ки по(л)торы пади, вши(р) болшъ пяди (1578 ЖКК I, 158-161).

У сучасних українських і російських лексикографічних працях слово сажень тлумачиться як давня "східнослов"янська лінійна міра, яка вживалася до запровадження метричної системи" (СУМ IX, 15) або ще вужче - як "стара українська та російська" (УРЕ, XII, 482), або лише як "російська" (ССРЛЯ XIII, 53) одиниця довжини. Проте словники інших слов"янських мов вказують на те, що ця лексема належить до давнього спільнослов"янського лексичного фонду (пор. пол. sążeń, стп. sężeń, siżeń, sozej, стч. sažeň, с.-х. сѐжа̂њ, словен. sẹ́ženj, вл. sažeń, нл. sežań, sćěžań) і походить від прасл. *sęg, sęženь (Фасм. III, 545). Первісно прасл. *sęg означало, "простягнувши руку вперед, дотягнувшись до чогось, досягти" (пор. укр. сягати, сягнути "діставати", болг. сéгам, сéгна "витягую руку", с.-х. сѐгнути се, сѐгнем се "досягти чогось", словен. sẹ̑či, ṡežem "витягую руку, досягаю чогось" (Фасм. III, 825).

Назва цієї антропометричної одиниці міри виникла внаслідок трансформації за суміжністю назви дії в назву метрологічного терміна, пов"язаного з рукою: а онъ отповѣдаючи реклъ имъ єдинъ змежи дванадесѧтихъ который сѧгае(т) роукою съ мною до мисы (1556-1561 ПЄ, 185зв.) (пор. ще з пол. діал. sięgawka "рука"). Як відзначає Г.Я.Ро-

манова, в російській мові в ХУІ ст. поряд із метрологічним терміном сажень "міра довжини" існував віддієслівний іменник сяжение, який означав спосіб вимірювання і мав первинне дометрологічне значення "довжина розмаху рук дорослої людини": Вѣмы бо искус мѣри счетованиа к сьянию подробну, яко бо мужеско обою руку едино сяжение в долготу, и тако же впреки... Едина бо осмина...имат двадесят пят сяжении равно обое; аще же ту же осмину впреки хощеши вь едину сяжен, и в долготу будет шестсот сяжен /95, 41-42/.

Однією з найдавніших згадок про лексему сажень є напис на Тьмутороканському камені 1068 р.: по ледоу о(т) Тъмоутороканѧ до Кърчева І и Д сѧже(нъ) (Срезн. Ш, 908).

У Словнику староукраїнської мови ХІУ-ХУ ст. слово сажень відсутнє, хоча це не означає, що воно не функціонувало у мові того часу. Це пояснюється малою кількістю пам"яток, які дійшли до нашого часу, і їх стильовими особливостями. У Картотеці до Словника української мови ХУІ - першої половини ХУП ст. першу згадку про слово сажень знаходимо під 1513 р.: из дозволенємь господарѧ нашого дал єсми кнѧзю андрѣю...мѣсца своєго церковного городского оуподовьжь семи сажен (1513 AS Ш, 103).

На Гуцульщині ця міра часто вживається в побуті, а ще частіше її використовують лісоруби паралельно з лінійними одиницями метричної системи. На основі зібраного під час експедицій матеріалу вдалося виявити кілька значень лексеми сажень, що свідчать про різне функціональне навантаження цього слова:

1. Лінійна міра, що дорівнює відстані між кінцями пальців, розведених на висоті плечей рук, - приблизно 170 - 190 см: с'е́жін' - два ме́три без шти́ри цо́ли (Кв.). У наш час ця лінійна міра часто заокруглюється до 2 м: Мойе́ с'і́но ма́йе пйет' с'е́жін', то де́с'іт' ме́тріў обво́ду (Гор.).

2. Лінійна міра, що, як і лікоть, дорівнює приблизно 0,5 м. Лексема з таким значенням засвідчена нами в с. Бабин Косівського району. Однак дані писемних пам"яток як старопольської, так і давньоруської мови свідчать про те, що в давнину теж існувала назва лінійної міри з таким самим значенням. Наприклад, Словник старопольської мови подає старопольську назву сажень (*soszene, яка дорівнювала одному ліктеві: Quis autem vestrum cogitans potest adicere ad staturam suam cubitum unum gl. cubitum lokecz vel *soszene ("Хто ж бо з вас розумних може додати до свого зросту ще один лікоть"; глоса cubitum означає лікоть або сажень - ХУ ст. SS УШ, 140-141). Сплутування значень лексем лікоть і сажень спостерігаємо також у "Повести временных лет": И ре(ч) Гъ Бъ Ноеви: створи ковчегъ в дол-

готу локоть Т͠,а въ ширину П͠,а възвышие Л͠ локоть;ибо локтемъ саженъ зовутъ (Срезн.Ш,244). Б.О.Рибаков,аналізуючи сплутування цих назв у старoруських пам"ятках XI-XII ст., приходить до висновку, що довжина цього ліктя-сажня дорівнювала 108 см, тобто половині сажня довжиною 216 см: "Саме про цю міру, проміжну за способом вимірювання між сажнем і ліктем, говорили руські книжники, зауваживши плутанину, "ибо локтем сажень зовут" /97, 82/.

Г.Я.Романова висловлює думку про те, що первинним значенням лексеми сажень у давньоруській мові було "лінійна міра, що дорівнювала довжині витягнутої вперед руки або великому крокові" /95, 36-37/. Можливо, що в глибоку давнину на Гуцульщині теж існувала метрологічна система, яка включала в себе два види сажнів - архаїчний, що дорівнював довжині витягутої руки, і новіший - на розмах рук, причому більший сажень вживався частіше і швидко витіснив давніший, коротший сажень, залишки якого збереглися на Гуцульщині у вигляді лінійної міри, що дорівнює приблизно 0,5 м.

3. Прилад для вимірювання земельних площ. Значення цього слова виникло внаслідок розширення семантики метрологічної одиниці сажень. На Рахівщині такий прилад називають сягою: Зéмл'у мíрейут с'áгоў (Кв.).

4. Міра дров, що дорівнює двом або чотирьом кубічним метрам деревини.

Слово сажень у цьому значенні фіксує ряд словників (пор. СУМ IX, 15; Даль IУ, 129; ССРЛЯ ХШ, 53; SW У, 41 та ін.). Характерно, що від слова сажень у значенні "міра дров" засвідчено найбільше похідних: у знач. "поліно довжиною в один сяг" укр. діал. сягýвка, сяговúна /40, 84/, слц. siahovica /40, 84/; "дроворуб, що укладає дрова в сажні" укр. діал. сягáр /40, 84/, пол. sążniarz (SW IУ, 41); "зрізування і укладання дерева в сажні" пол. sążniarstwo - bicie sążni (SW УI, 41); "укладати в сажні дрова" ч. sáhovati /40, 84/.

5. Міра сіна, величина якої умовна. За одиницю вимірювання служила ширина розмаху розведених рук дорослого чоловіка. На висоті плечей по периметру стогу відмірювали потрібну кількість лінійних сажнів. Точкою відрахунку, як правило, служили вила, які застромляли у стіг. Тоді з вершини стогу через відмічені на висоті плечей точки провадили умовні лінії до його основи. За цими умовно відміченими лініями у напрямку до центру стогу гострою сокирою вирубували сегмент, котрий і мав потрібну кількість сажнів сіна. Висота стогу до уваги не бралася, тому, зрозуміло, величина і вага сажня сіна у різних за висотою стогах були неоднаковими: с'éжін' с'íна то внизý маў два мéтри, а вгорý íшоў на шпіц, а тогдú вúрубаў сокúроў і то браў. А висóк'е булó йіккé нибýд' (Гор.).

Як видно, назви мір антропометричного походження п"ядь і сажень були відомі ще в праслов"янську епоху і з певними фонетичними відмінностями існують і нині у всіх слов"янських мовах. У сучасній українській літературній мові ці слова не сприймаються мовцями як назви точних одиниць міри. У гуцульському говорі вони й тепер функціонують у давніх значеннях як назви лінійних мір. У зв"язку з прискоренням в останні десятиліття процесу нівеляції говорів української мови важливо виявити подібні лексеми та їх семантику, що може мати значення не лише для мовознавчих, а й для історичних, етнографічних і метрологічних студій.

Назви осіб за родом діяльності, пов"язаної з тваринництвом, у бойківському говорі

Діалектні слова, які відображають ту чи іншу сторону життя народу, мають багату й цікаву історію, адже лексичний склад говірок складався протягом століть і в ньому часто зберігаються нашарування давніх епох. Об"єкти, досліджувані історичною та діалектною лексикологією, перебувають у тісному взаємозв"язку і становлять інтерес не тільки для своєї, а й для суміжних, споріднених галузей науки.

В системі виробничої лексики бойківського говору помітне місце займають різні щодо походження, часу появи і структури назви осіб за певним родом занять[5].

Однією з найважливіших виробничих галузей у районі Карпатських гір є тваринництво, яке належить до давніх традиційних занять у цьому регіоні. Тут поступово склалася багата система відповідних мовних термінів. У зв"язку з цим питання пастушої термінології в карпатських говірках є однією із складових частин карпатської проблематики взагалі. Якщо пастуша лексика в говорах польських і чехословацьких Карпат вивчена досить детально й описана спеціалістами, то в українських говорах карпатського ареалу вона досліджена недостатньо. На закарпатському матеріалі окремі аспекти цієї проблеми розглядалися у працях Й.О.Дзендзелівського /38 та ін./. На матеріалах бойківського говору ця лексична група не була ще об"єктом лінгвістичних студій.

На основі лексико-семантичного аналізу бойківських назв осіб за родом діяльності, так чи інакше пов"язаної з тваринництвом, спробуємо простежити деякі закономірності, що виявляються у виробничій

---

[5] В основу цього підрозділу монографії покладені власні польові записи автора, словник М.Й.Онишкевича /85/ та інші матеріали.

лексиці сучасних говірок у порівнянні з давнішими періодами розвитку мови та сучасною українською літературною.

На означення того, хто пасе худобу, в сучасному бойківському говорі вживаються дві семантично тотожні лексеми – пасту́х, яка є загальнопоширеною, і па́стыр(ь), яка вживається в окремих верховинських говірках, суміжних із середньозакарпатськими. Ці лексеми є континуантами давніх слів спільнослов"янського походження. Обидва слова зафіксовані в "Матеріалах..." І.Срезневського (II, 886, 887), широко побутують вони і в українській мові найдавнішого періоду.

Пам"ятки староукраїнської мови фіксують слово пастоухъ зі значенням "той, хто пасе будь-яку худобу, – стадо, череду, отару і т. ін.": Иди(к) жалова(л)сѧ на постоуха (!) и(ж) да(л) ємоу овцю во ста(до) єго паствиті а опѧть овци засѧ нє мелъ о(т) пастоуха (ССМ II, 129); пастоуха...збили и свиней...занѧли (1558 AS УП, 39); Але послоу́хаймо да́лєи. и(ж) зна́тисѧ даль проста́ко(м) великымъ пастоу́хомъ. бо въвчарѣ су́ть лю́дє про́стіи (ХУІ ст. УЄ 29519, 173зв.); Па́стырь: Пастоухъ (ЛБ, 81).

Слово пастырь, крім значення "пастух", у якому воно в пам"ятках виступає рідше, має ще переносне значення – "вожак, проводир" – або ж уживається часто стосовно духовної особи: Тые вси села... маєтъ держати...Климентый, владыка луцкии...а за насъ...о добромъ посполитомъ...яко пастырь и отецъ нашъ...радити и советовати (ССМ II, 129); г҃ъ б҃ъ поста́ви(л) пасти́рє(м) на(д) овє(ч)ка́ми своими (ХУІ ст. УЄ 29519, 30зв.).

Як пасту́х, так і па́стир (останнє з відповідною обмежувальною ремаркою) функціонують і в сучасній українській літературній мові. Відомі вони також іншим слов"янським мовам (/48, 49/; Фасм. Ш, 215) та їх говорам (пор. білор. діал. па́стыр – МСНДМ, 77, 103, 433: пол. діал. pasterz – Pom.,№ 12).

Як синонім до пастух, зокрема зі значенням "той, хто пасе рогату худобу", вживається у ряді південнобойківських говірок слово скота́р(ь). Якщо його дериваційна база – слово скот, за припущенням М.Фасмера, у слов"янських мовах є давнім запозиченням із германських (Фасм. Ш, 655), то похідне від нього – скотар слід, очевидно, кваліфікувати як самобутнє східнослов"янське утворення. Засвідчене ще в давньоруській мові (Срезн. Ш, 385), це слово пізніше збереглося тільки в українській. Його не фіксує жоден із відомих нам словників сучасних слов"янських мов. У наших матеріалах слово *скотарь датується тільки ХУШ ст.: Скотари, пасучи свой скотъ...ненарочно пустили пожаръ (Карт. Тимч.). Пор. ще староукраїнський композит-синонім скотопасъ (ЛС, 338).

У центральній частині бойківських верховинських говірок спорадично вживається слово чередарь на означення пастуха рогатої худоби, яке більш поширене в середньозакарпатських говірках. У сучасній українській літературній мові відомий його словотвірний варіант чередник. Пор. ст. укр. *чередникъ, зафіксоване у складі власної назви: а (з) по(д)даных... ворона(и) чере(д)ни(к) (Житомир, 1609 ЦДІАК II, I, 5, II), а в пізніших пам"ятках - як апелятив (Карт. Тимч.).

Крім узагальнюючих назв пастуха, у лексичній системі бойківського говору є слова з частковим, конкретизуючим значенням. Так, того, хто доглядає овець, займається вівчарством, називають вівчар(ь). Це слово вживається на всій території досліджуваного говору. Маючи в основі давнє загальнослов"янське слово, що виводиться з індоєвропейського *ouis, похідна лексема вівчар, очевидно, також належить до давніх слов"янських утворень. Пор. рос. овчарь, білор. аўчар, болг. овчар, макед. овчар, с.-х. ȍвча̄р, словен. ovčar, слц. ovčiar, пол. owczarz. У "Матеріалах..." І.Срезневського зафіксовано тільки словотвірний варіант цього слова - овчоухъ. Пам"ятки староукраїнської мови XIУ-XУ ст. не засвідчують спеціальної лексеми, але фіксують словосполучення, яке уточнює назву людини за відповідним родом занять, - пастоухъ овечій (ССМ II, 73). Згідно з матеріалами Картотеки Є.Тимченка, слово вівчар відзначається пам"ятками XУШ ст., на що звертає увагу Й.О.Дзендзелівський [39, 118]. Картотека ж Словника української мови XУI - першої половини XУП ст. засвідчує це слово в більш ранніх джерелах, у тому числі тих, які походять із території Бойківщини: вѣвчарѣ сѫть люде простїи (XУI ст. УЄ 29519, 173зв.);Вовакаль: Домь звѧзова(н)ѧ, стрыже(н)ѧ где овчарѣ жїю(т) (ЛБ, 192). Пор. ще демінутивний дериват овчарикъ: дв(д)ъ бы(л) маленкїй овчари(к) (XУI ст. УЄ 29519, 35).

Слово ва́таг з відповідними варіантами ватáг, ватáх, ватажóк виступає в бойківських говірках із значенням "головний, старший чабан, який жене овець на полонину" або (в минулому) "власник овець, який згідно з чергою йшов на полонину" [15, 85], або ж "той, хто робить бринзу і видає її власникам овець" [85]. В інших говорах карпатського ареалу це слово також має різні семантичні множники (див. [11, № 147; 38, 119]; МСБГ I, 53; пор. ще рос. діал. ватáг у значенні "отаман" - СРНГ 4, 67). Староукраїнські писемні пам"ятки фіксують його з іншим значенням, наприклад,як "господар міста" (Картотека). У сучасну українську літературну мову слово ватаг із значенням "старший чабан" увійшло як нормативне. Воно, очевидно, запозичене з тюркських мов (ЕСУМ, 339). Щодо рум. vătav (з варіантами), то

Й.О.Дзендзелівський, посилаючись на румунських авторів, висловлює думку, що це україніізм /38, 119/.

Для означення того, хто доглядає чи пасе коней або торгує ними, у бойківському говорі віддавна вживаються назви конярь, кóнюх і конюхарь. Перша з них має досить вузьку локалізацію на Бойківщині, відома й у наддністрянському говорі, а також у польській, словацькій мовах (koniarz, koniar), друга в українській мові має загальнонародний характер, третя, яка становить результат своєрідної контамінації, що виявляється у формальному нарощенні додаткового агентивного суфікса на вже сформовану відіменникову назву особи за

-арь > конярь
родом заняття (конь < > конюхарь), займає помітний
-ух > конюх

ареал у південно-західній та південній частинах досліджуваного говору і вживається також у середньозакарпатських говірках (Німч., 86а) (пор. ще аналогічне с.-х. коњушар).

У пам"ятках давньоруської доби фіксується назва конюхъ (Срезн. І, 1277), яку успадкувала українська мова і зберегла від XIУ ст. до нашого часу /48, 14/. Слово конюх відоме й іншим слов"янським мовам (пор., напр., рос. і білор. конюх, пол. koniuch). Пор. значення слів кóнюх і коняр у сучасній українській літературній мові.

Сліди сивої давнини зберігає бойківське слово оралъ із значенням "пастух коней", яке досі в мовознавчих дослідженнях не згадувалось. В його основі лежить успадковане від праслов"янської мови слово орь < orь "жеребець" (ЕСУМ, 402), що вже в давньоруській мові фіксувалося дуже рідко /49, 78/. Збереглося воно в гуцульському говорі: вір, ворик /126, І, 211/.

Пастух, якого згідно зі звичаєвим правом наймала громада для пасіння волів, називався на Бойківщині воларь або воловарь. Ареал цих назв, які зафіксовані в переважній більшості бойківських говірок, поширюється на південь, на середньозакарпатські говірки, де слово воларь може функціонувати зі значенням "їздовий з упряжкою волів" (Німч., 61). Пор. ще слц. voliar "пастух волів" (SSJ У, 142).

У давніх писемних пам"ятках нотуються інші спільнокореневі слова зі значенням "пастух волів" - воловецъ, волопасъ: Воуколъ: Волопáсъ (ЛБ, 196); bubul/c/us, воловецъ, волопа(с) (ЛС, 105).

У поодиноких східнобойківських говірках записане ще слово гуляш, яке означає пастуха волів та корів на полонині /85/ (пор. мад. gulyás - МОК 235). Відоме воно і в окремих гуцульських говірках на Закарпатті /11, № 146/.

Слід іще назвати рідковживане слово ягничáн, що ним називався

вівчар, переважно молодий, який пас ягнят, відлучених від матері [85].

У пам"ятках староукраїнської мови XIУ - ХУП ст. не виявлено такого роду лексем. У пізніших джерелах на означення пастухів рогатої худоби або осіб, які її доглядають, засвідчені слова типу коровникъ, телятникъ, бичкаръ [49, 377].

Із значенням "пастух свиней" у системі бойківського говору поширені дві лексеми - свинарь і свинопас [85]. Ці слова з ремаркою "застаріле" подає Словник української мови (IX, 70, 71). Функціонували вони на Закарпатті, Наддністрянщині та інших діалектних територіях (Гр. 4, 106; Німч. 60). Ці лексеми виявлені в матеріалах до Словника староукраїнської мови у прямому і переносному слововживаннях, а також у складі власних особових назв: свє(т)ки... прокопъ свина(р)...ива(н) капуста (1592 ЦНБ ДА/П-216, п. Г, 110зв.); пошо(л) х҃с о(т) ни(х) а остави(л) и(м) свинопасовъ (І пол. ХУП ст. УЄ 29519, 170зв.); ксендзъ Анътоний Янишевский...//...противъко Грицькови свинопасови...Семенови козопасови...//...оферовалсе правъне чынити не занехати (1649 АрхЮЗР 3/ІУ, 154, 156, 157); subuleus, свинопа(с) (ЛС, 385). Пор. у сучасних споріднених мовах: рос. свинопас (ССРЛЯ 13, 370); білор. свінар, свінапас (БРС, 846); пол. świniarz, świnopas (SW У, 790); слц. sviňiar (SSJ ІУ, 371). Пор. ще ч. sviňák (SSJČ Ш, 634).

У бойківських говірках, як і в закарпатських, досить поширене слово ко́заръ "пастух кіз", успадковане зі староукраїнської мови, у якій його занотовано поряд із композитом козопасъ: caprari(us), коза(р), козопа(с) (ЛС, 111). Пор. ще укр. літ. коза́р, наддністр. козя́р, слц. kozar, пол. діал. kozarz.

В окремих бойківських говірках зафіксоване слово на означення пастуха гусей - гу́саръ [85] (пор. це слово в інших сучасних говорах і мовах - поліс. гуся́р - СПГ, 62; слц. husiar - SSJ I, 542, а також у давніх східнослов"янських джерелах - гу́саръ - СРЯ 4, 160; пор. ще ст.рус. гоусопаша - Срезн. I, 611).

Аналізовані діалектні лексеми характеризуються неоднаковим ступенем поширення і різною частотою вживання у сучасному бойківському говорі. Оскільки досліджуваний говір належить до систем, у яких превалюють інтердіалектні та наддіалектні (загальномовні) риси, то й на порівняно невеликій (біля 20 назв) групі аналізованих лексем можна простежити таке співвідношення, що більшість із них має загальнонародний характер уживання в українській мові (ватаг, вівчар, пастух, свинар та ін.), щоправда, діапазон смислової організації діалектного слова і відповідного нормативного не завжди збігається

(пор., наприклад, слова конюх, коняр, скотар). Лексеми типу воларь, конюхарь, чередарь мають аналоги й безпосередні паралелі в інших говорах та мовах карпатського регіону. До специфічно діалектних утворень, характерних тільки для бойківських говірок, можна зарахувати поодинокі локальні слова. Особливу увагу хочеться звернути на слово ораль, яке фіксує М.Й.Онишкевич услід за І.Вагилевичем, - слово, яке по суті ще не було в науковому обігу, однак з уваги на особливості походження й функціонування заслуговує на належне місце в історико-лексикологічних та етимологічних дослідженнях.

В аналізованому матеріалі виявлено як самобутні лексичні елементи, серед яких виділяються загальнослов"янські (вівчар, конюх, коняр, пастир, свинар та ін.), спільносхіднослов"янські (скотар), утворені на українському мовному грунті (чередар, ягничан), так і слова, запозичені з інших мов (ватаг, ґуляш).

Серед розглянутих слів більшість становлять назви осіб чоловічої статі. Паралельні утворення жіночого роду зафіксовано в говірках тільки від окремих слів (свинарка, скотарка).

Хоча гетерогенний характер бойківського говору як системи говіркових систем і передбачає варіативність лексичних елементів, в аналізованій групі лексем ця риса не є яскраво вираженою, принаймні не в такій мірі, як для деяких лексико-семантичних груп на означення різних конкретних реалій або для певних груп абстрактної лексики. Дублетність, або наявність абсолютних синонімів у межах однієї і тієї ж говірки, не характерна для досліджуваного говору. Виявлені дублети типу волар - воловар, конюх - конюхар - коняр - ораль, пастир - пастух, свинар - свинопас є компонентами різних говіркових систем.

Лексеми, пов"язані з процесом оранки, в південно-західних українських говірках

Землеробство у східних слов"ян було одним з провідних напрямків господарства. Про це свідчать і записи в літописах, і писемні пам"ятки ділових та правових документів, а також пам"ятки матеріальної культури [57, 41-42]. Із знарядь, використовуваних для обробітку землі, в писемних пам"ятках Київської Русі найчастіше згадуються рало і плуг. Ці слова виступають як одиниці оподаткування в"ятичів на користь київського князя.

На означення сільськогосподарських знарядь праці, пов"язаних із процесом оранки, у мові українських писемних пам"яток найчастіше вживалася лексема плуг. Це слово, а також інші, пов"язані з оранкою

землі, побутують і в сучасній українській мові та її говорах. Наша мета - проаналізувати лексеми такого типу в українській мові XIУ - ХУП ст. та виявити їх поширення в сучасних говорах і суміжних слов"янських мовах.

Слово плугъ вперше засвідчене в писемних пам"ятках української мови в 1471 р. у значенні міри землі, що дорівнювала розмірові ділянки, виораної за день плугом (ССМ П, 154). Як знаряддя праці ця лексема, без сумніву, існувала раніше, про що свідчать писемні пам"ятки давньоукраїнської мови /49, 147/, а також наявність словосполучення плоужное желизо, що вживалося зі значенням "леміш" у 1460 р. (ССМ П, 154). Сама ж фіксація слова плуг у прямому значенні засвідчена в Картотеці тільки в середині ХУІ ст.: Хто маєть сво(и) плоугъ тотъ спрягшися идетъ (1552 ОЛЗ, 185).

Паралельно з лексемою плугъ у досліджуваних пам"ятках вживаються синоніми рало, орало: Рало: Орало, плугъ (ЛБ, 107). Слова плугъ, рало, орало мають різні сфери вживання. Якщо плугъ виступає в номінативному значенні для конкретної вказівки на знаряддя праці поруч з образним вживанням, то слово рало виступає лише в текстах конфесіональної літератури, здебільшого в переносному значенні. Лексеми плугъ і рало означають тотожні, але різні за конструкцією і матеріалом, з якого виготовлені, реалії. Рало, як правило, було дерев"яним, плугъ,зокрема його частини, - із заліза:при томъ было(!) взято... два плуги из железн без волов (1560 AS УП, 60). До цієї семантичної групи належить також лексема соха, яка є синонімом до попередніх слів: Дроуги(и) пришє(д)ши на тоє поле...сохоу колєса бороноу зроуба(л) (1566 ВЛС, 82зв.). У писемних пам"ятках української мови ця лексема фіксується ще у значенні" "міра землі,що дорівнювала 2/5 десятини":установили платъ на свою землю... от сохи по дванадцати грошей (1541 AS IУ, 302).

Вивчення назв реалій в писемних пам"ятках минулого дозволяє уточнити історію та географію поширення відповідних лексем. До ХШ ст. на території Київської Русі були поширені рало та соха - примітивні знаряддя оранки з одним лемешем (ральником), який перевертав скиби землі. Приблизно з ХШ ст. лексема рало виходить з активного ужитку, виступаючи як архаїзм.

Як підтверджено археологічними розкопками, в південних районах східнослов"янської мовної території було дуже поширене удосконалене знаряддя оранки - плуг /114, 575/. У північних районах східнослов"янської території предмет цей зустрічався рідше. З ХШ ст. назва плугъ поширюється на всій мовній території східних слов"ян, охоплюючи і Карпати. Наявність назви плугъ у говорах карпатського ареалу

частково пояснюється тим, що природні умови обробітку землі вимагали тут більш досконалого знаряддя праці, яким на той час був плуг, порівняно з сохою чи ралом.

У писемних пам"ятках української мови XIУ - першої половини ХУП ст. назви частин плуга мало представлені. Так, наприклад, на означення лемеша виступають дві лексеми - лемешъ (1585 ЖКК I, 260), сошникъ (1566 ВЛС, 82зв.) та словосполучення плоужное железо (1460 ССМ П, 154), железо плуговое (1584 АЖМУ, 76).

Слово леміш уживається в сучасній українській літературній мові та говорах на всій мовній території. Однак у говірках карпатського ареалу, як свідчать діалектні матеріали до другого тому Атласу української мови, ще й досі виступають словосполучення: желíзо перéдне - на Бойківщині, південній Надсянщині, південній Буковині; желíзо дóвге - на західній та північній частинах Закарпаття; желéзо вýське - спорадично на північ від Ужгорода (АУМ П, № 304). У говорах української мови вживаються й інші лексеми на означення лемеша: желíзо - на західній та південно-західній частинах Закарпаття; сошник - на Брестщині, Поліссі (АУМ П, № 304). Останнє - сошник - також фіксує словник Є.Желехівського і С.Недільського (Желех., 89); нат - на верхній Наддністрянщині, західній Бойківщині, південній Надсянщині; бучкýр - спорадично на Закарпатті; плúта - у східній частині Закарпаття; постíў - на Гуцульщині, Буковині (АУМ П, № 304).

Для іншої частини плуга - гряділя - у писемних пам"ятках української мови немає чіткої назви. Враховуючи те, що в давнину майже всі частини плуга були дерев"яні, а передусім гряділь, можна гадати, що його називали також плуговое дерево, аналогічно як плужное железо: оралъ, мови(т), волами... з котрыхъ два волы забивши, а м́аса ихъ плоуговымъ деревомъ оуваривши, и людъ ними почествова́вши гор́ачость охоты своеѣ оказалъ (1637 УЄ Кал., 553). На основі поданої в "Лексиконі..." Є.Славинецького словникової статті bura (рукоятие, наса(д), плу(ж)но, лемешъ - ЛС, 106) можна припустити: якщо рукоятие означає "чепіги", то, мабуть, лексеми насад та плужно означають "гряділь". Слово насад виступає, як правило, на означення частини воза, але у возі та плузі є деталі, що мають спільні назви.

На означення гряділя як частини плуга при кінній або воловій упряжках у сучасних західних говірках[6] української мови вживаються такі назви: гряділь, дишель, віє, а на окремих мікротериторіях - ще й такі: продóлоб, придóл'іб, продóлит, продóло - у буковинських го-

[6] Західні говірки - умовна назва, яка об"єднує південно-західні та західну частини північних говорів української мови.

вірках; рогач - у західній частині середньополіських говорів; било, стебло - спорадично у середньополіських говірках (АУМ П, № 506).

Деякі з цих назв, як, наприклад, дишель, віє, означають реалії, що використовувалися також для запрягання коней або волів, щоб спрямувати плуг чи віз у потрібному напрямі. Ці назви й досі залишаються багатозначними у говорах Брестщини. Знаряддя, що позначалися цими словами, виконували одну функцію - вказувати напрям плуга. Ізоглоса наведених слів виходить далеко за межі української мовної території, охоплюючи словацькі, чеські та деякі польські говори. Це підтверджує припущення вчених про те, що в давнину згадані слова охоплювали значну частину слов"янської мовної території. Назва віє (оє) ще й досі залишилася багатозначною в деяких говорах слов"янської мовної території.

У західних говорах української мови на означення гряділя наявні такі назви: архаїчна - в'їйе, давня - гр'ад'іл, нові - дишел', придолоб, стебло, било. В окремих частинах території спорадично зустрічаються ще рудок, т'аж, рузвурник, дерево, колодиц'а (Закарпаття); пал'іца (Полісся); стрілка (Поділля); гребін' (Буковина, АУМ П, № 306). Ці назви вказують або на функцію, яку виконує предмет (продолоб - тобто те, що спереду, на лобі, рузвурник - те, що розвертає), або на його зовнішню ознаку (рогач, стебло, било, пал'іца, дерево, колодиц'а, гребін'). Назва рогач "держак" могла виникнути також на основі виконуваної дії. Вона вживається і в російських північно-західних говірках (АРНГСЗО І, № 176).

Лексема війе (войе, вуйе, вуїйе) - праслов"янського походження. Вона означає "дишло в ралі". У такому ж значенні це слово вживається у сербохорватській мові /І28, 64/. На даному етапі розвитку мови реалія виходить з ужитку і частота використання цієї лексеми у мові зменшується. На означення дишла у плузі використовується лексема гредель /І28, 64/. На противагу до ойе назва гредель охоплює компактний центральний і західний масиви слов"янської мовної території. З назвою плуг, яка, як відомо, німецького походження, прийшли з цього самого джерела назви частин плуга, в тому числі гряділь. У мовознавчій літературі є різні думки відносно походження цього слова. Е.Бернекер вважає його загальнослов"янським запозиченням з нім. grindel (Berneker, 349). На думку А.Брюкнера, це слов"янське слово, яке пов"язується з *gręda (Br., 156).

Назва гр'аділ' та її численні фонетичні та словотвірні варіанти (гл'ад'ір, гирд'іл, гразел', градил', градка, гр'адла, ридел', редал', рад'іж, грунзел' - АУМ П, № 306) як у говорах української мови, так і в інших слов"янських мовах однозначні (пор. рос.

грядиль, пол. grządziel, с.-х. гредељ, словен. gredel(j), вл. kredźel).

Лексема дишел' в говорах слов"янських мов багатозначна. Вона запозичена з німецької мови (пор. Deuschel, суч. Deischel - Br., 107). До української мови названа лексема ввійшла через посередництво польської (пор. пол. dyszel - SW I, 627).

У говорах української мови, як і в говорах інших слов"янських мов, лексеми війе, дишел', гр'аділ' характеризуються наявністю морфологічних варіантів, які належать до різного граматичного роду. Словам типу війе властива в"ялість парадигми. У чеській мові лексеми oj, oje прибрали форму жіночого роду (SSJČ II, 367), а в словацькій, зберігши середній рід, включилися у найбільш поширені моделі ojko, ojok, ojec, ojce, (SSJ II, 541). В інших слов"янських мовах ще й досі зберігається первісна родова форма цього слова: пол., с.-х. oje, нл. wojo. Подібне явище стосується й інших лексем: дишел', укр. діал. дишл'а (ж.р.); сучасне укр. літ. дишло (с.р.); рос. дышло (с.р.); гр'аділ', укр. діал. гр'адл'а (ж.р.).

У писемних пам"ятках української мови XIV - XVII ст. на означення чепіги виступає лише лексема рукоятие (ЛС, 106), яка вийшла з ужитку в сучасній українській мові. У цьому значенні вживається лише назва чепіги, а в говорах - ще ручки. Слово ручки (найчастіше у формі однини) є назвою частини інших знарядь праці (ножа, коси, молотка), а чепіги використовуються лише як назва частини плуга.

Цікава картина виникає, якщо простежити за поширенням назв цієї деталі плуга. У західноукраїнських говорах вона називається по-різному: у наддністрянських поширена назва чепіги, а у волинських, подільських - ручки. До речі, ручка як деталь коси в останній групі говірок називається кулькою або кулею, а там, де як назва частини плуга вживається слово чепіга, слово ручка виступає як назва частини коси. Інших лексем для цих назв не зафіксовано. Таким чином, можна виявити, як самі мовці диференціюють назви поняття з метою уникнути зайвої багатозначності. У західних говорах української мови у значенні "чепіги" виступають ще такі лексеми: роги, лапи, ручиці (АУМ II, № 307), хоча найчастіше вживається слово чепіги. Наведені назви за походженням пов"язуються з різними семантичними групами. Це залежить від того, якій ознаці при їх творенні надавали перевагу на тій чи іншій території: в одних випадках слова вказували на зовнішню форму (роги), в інших - на функцію виконання (ручки, ручиці, лапи). До останніх, мабуть, наближаються чепіги, якщо припустити, що це слово походить від дієслова чіпляти. В інших слов"янських мовах ця частина плуга також називається по-різному. Напр.:

у білор. чапяльнік, пол. czepigi, cepigi, rączki, слц., ч. ručka, držadlo. У поліських говірках назва ручки прибрала значення деталей чепіг, тобто тільки тієї частини, яку держать у руках (пор. пари чепіги/ручки, роги/ручки, лапи/ручки).

На основі назв цієї частини плуга можна виявити наявність українсько-польських лексичних паралелей. У південно-східній частині польської мовної території, подібно як у південно-західній частині української, поширене слово czepigi "чепіги". А в північно-східній частині польської мовної території, подібно як у північно-західній частині української, - rączki "ручки" (MAGP I, № 16).

На означення процесу обробітку землі в писемних пам"ятках, як і в сучасній українській мові та її діалектах, виступає дієслово орати (1453 ССМ П, 91). У досліджуваних матеріалах зустрічається слово плужити - похідне від плуг, яке в тогочасних пам"ятках виступає у переносному значенні - "поширювати", причому не в ділових документах, а в художніх творах та хроніках. На основі цього можна припустити, що в давній українській мові названі синоніми належали до різних стилістичних сфер вживання:мы о б҃а не дбаемъ только бъ злость плоужила (1581 Римша Хрон.,38);Мовлю я пожитокъ которы(и) д҃шы плоужитъ (1636 Лям.о пр.,3).Слово плужити фіксують ще лексикографічні праці XIX ст. в основному значенні - "орати" (Желех.,661). У Картотеці наявне й абстрактне слово оранє, що узагальнює вищеназваний процес дії: вшакож мает оурѧдникъ в днѣ робочие въораню подданым по(д)олговати (1567 AS УП, 120).

Слово плуг послужило основою для утворення назв виконавця відповідної дії. Поряд із віддієслівними дериватами орач, ратай у пам"ятках XIУ - XУI ст. зафіксовані похідні іменники плугатар, плугар: если и на нивѣ боудешъ... тебе орача оставѧтъ (1596 З.Каз., 78); иж в тое оборе згорило девет воловъ и сермаг ратаевъ панскихъ пят (1565 Карт. Тимч.); плуги побрали и тых плугаторов побили (1564 Карт. Тимч.). Слово плугарь є у давньоруській мові (Срезн. П, 971). У говорах карпатського ареалу найчастіше виступають назви, утворені від слова плуг. На Бойківщині, Гуцульщині, в українських говірках північної Молдавії вживаються слова плуга́тар, плуга́тор, плугати́р (АУМ П, № 312). На решті території ці слова виступають паралельно з ора́ч. Лексема плугар спорадично вживається на Закарпатті та Буковині. Мабуть, за аналогією до ора́ч в українських говірках виникла лексема плуга́ч.

У західних говорах УРСР виступають назви, утворені від слова орати: орач, оратай, ратай. Більш архаїчною слід вважати лексему оратай, яка поширена у північних районах Західного та західній ча-

стині Середнього Полісся, а також у говорах Брестщини та Підляшшя. Спорадично вона виступає у буковинських, південнонаддністрянських та подільських говірках. У поліських говірках ця назва представлена низкою вузьколокальних структур: го́ротай, гарата́й, ора́тай, ора́тій. Назва ора́ч - пізнішого походження. У західних говорах вона представлена різними словотвірними варіантами: ора́нник, ора́лник, гора́л'ник, гура́лник, ора́тн'ік, ора́тер, ора́тор (АУМ П, № 312).

Лексема оратай втрачає початковий голосний о- і виникає слово ратай. Назва ратай утворена, очевидно, від кореня орати (Br., 454, Фасм. Ш, 447) і виступає в інших слов"янських мовах: стсл. ратаи, болг. ратай, с.-х. ра̏тај, ратар, словен. rа̀taj, стч. rataj, ratej, слц., пол., вл. rataj (< *ortaj, лит. artojis). У писемних пам"ятках давньоруської мови слово ратай - багатозначне - "орач", "землероб", "селянин": Бѣ Каинъ ратаи (Срезн. Ш, 104). Починаючи з ХІУ ст. семантика цього слова набрала значення "володар", "економ". У сучасній мові лексема ратай вживається у значенні "орач" лише як застаріла і має дуже вузьку сферу поширення (СУМ УШ, 453-454).

У деяких західних говірках української мови досить рідко побутують такі назви: пахар (Полісся), јарівни́к, що пов"язане з ја́рувати, тобто "орати" або "виконувати весняні польові роботи" (Закарпаття, Бойківщина), ріл'ни́к, корнаш (вживаються спорадично). У деяких говорах відсутня лексема зі значенням "орач", а вживаються описові конструкції: в лемківських говірках - ґазда што о́ре, закарпатських - чолові́к што о́ре, наддністрянських - то́й шо о́ре (АУМ П, № 312).

Проаналізовані у писемних пам"ятках та українських говірках назви знарядь праці, призначені для оранки, представляють цікаві мовні факти, які свідчать, що наявні в пам"ятках слова існують у говірках української та інших слов"янських мов. Одночасно в говірках є слова, які могли існувати у давнину, хоча не засвідчені в писемних пам"ятках. Зіставлення історичних та говіркових матеріалів допомагає глибше вникнути в семантику слів, показати їх розвиток і може прислужитись як для поглиблення вивчення історичної лексикології, так і для розвитку історичної діалектології.

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АНТРОПОНІМІЇ

Праслов"янські елементи відкомпозитного походження в українській антропонімії XIУ - ХУП ст.

У сучасній антропонімічній літературі слов"янські автохтонні особові власні імена дослідники ділять на три типи: І) особові власні імена-композити; 2) особові власні імена відкомпозитного походження; 3) апелятивні особові власні імена /99, І36, І43, І45; І37, 35, 39, 41; 96, ІІ; І06, 63; ІІ5, ІІ3; 49, 592/.

Праслов"янська спадщина в сучасних слов"янських антропонімійних системах досить прозора, якщо йдеться про давні слов"янські особові імена-композити типу Володимир, Ярослав, Мстислав, Доброгост, Боримир, Творимир і под. На спільнослов"янський характер цих антропонімів указує вже сама їх сигніфікативна композитна структура та загальнослов"янське поширення, навіть якщо окремі з них в багатьох випадках мають затемнену семантику, викликану різними фонетико-морфологічними змінами типу Дреговит (< Драговитъ), Рослав (< Ро[сти]славъ), Преслав (< П[е]ре[ими]славъ), Буслав (< Б[ог]уславъ), Рацлав (< Рат[и]славъ).

Однак праслов"янська антропонімійна спадщина в сучасних слов"янських мовах - це не лише повні або здеформовані особові власні імена-композити, а й численні похідні від них антропонімійні форми. Наявність однакових генетично автохтонних імен цього другого типу в усіх слов"янських мовах дає підстави стверджувати факт, що вже в праслов"янський період у побуті слов"ян існувала широко вкорінена тенденція до скорочування особових власних імен-композит, яка корінням сягала ще праіндоєвропейського періоду. Думка ця в антропоніміці не нова. Її висловлювали дослідники слов"янських та інших індоєвропейських особових власних імен даного типу ще в минулому столітті /І29, 33-35; І33; 29, 443/. З сучасних дослідників-ономастів цю думку підтримали польські вчені Т.Мілевський /І34, 37/ та С.Роспонд /96, І3-І4/. Посилаючись на інших дослідників, цей момент

відзначив і відомий чеський ономаст Я.Свобода, підкресливши, що скорочування особових власних імен-композит "є явищем так само давнім, як і самі складні імена та принцип їх творення" і що вони є "складовою частиною індоєвропейської антропонімійної системи" /137, 105/.

Проте, відстоюючи думку про праіндоєвропейське походження чи виникнення тенденції до скорочування особових власних імен-композит і велику популярність цих скорочень ще в доісторичні часи, ми не схильні вважати, що власні імена-композити і похідні від них скорочення - це в усіх випадках хронологічно синхронні паралельні утворення.

Критичний огляд висловлювань різних авторів та власні спостереження над типологією давніх слов"янських антропонімів (особових власних імен-композит і відкомпозитних утворень) дають підстави твердити, що скорочені відкомпозитні гіпокористично-демінутивні форми - це продукт пізнішого творення. В спеціальній літературі переважають думки, згідно з якими скорочування власних імен-композит було викликане незручністю їх вживання через громіздкість і довготу /138, 75/. При висвітленні питання про антропоніми відкомпозитного походження значний інтерес становить вивчення шляхів і способів їх творення. Воно принесе неабияку користь для дослідження питань походження багатьох слов"янських ойконімів і етнонімів, етимології ряду антропонімів, а також історії окремих словотворчих формантів.

Так, лише в результаті недостатнього вивчення цього питання в науковій ономастичній літературі трапляються помилкові етимології ряду антропонімів, як у випадках: Будило -"той, хто будить; Путило -"той, хто спутав, зв"язав руки" та ін. /70, 340/; Боян - це "боєць, воїн, той, хто мужньо б"ється"; Добриня -"дуже добрий, хороший" /112, 7-8/ та ін.

Насправді ж у наведених випадках перед нами відкомпозитні антропонімійні деривати, утворені шляхом скорочення власних імен-композит - відповідно Будило < Будъ < Будивой чи Будиславъ; Путило - Путъ - Путиславъ; Боянъ - Бои - Боиславъ чи Добробой; Добрыня < Добръ - Доброгостъ чи Доброжитъ і под. Ці відкомпозитні скорочення відомі всім слов"янським мовам як власні особові імена вже з найдавніших часів (пор.: укр. Budiło - ОКЗР Ш, 86; рос. Будило - Туп., 123; білор. Будило - Бір., 200; болг. Будил - Ил., 91; с.-х. Büdilo- R Ш, 710; укр. Путило - Туп., 383; рос. Путило - Туп., 382; білор. Путило - Бір., 249; хорв. Putili - Leks., 54, та ін.).

В українській антропонімії власні імена-композити в кінці ХУ ст.

були вже рідкісними, зате утворені від них різні за будовою деривати протягом усього досліджуваного періоду були явищем масовим і загальнопоширеним. У зазначений період ця категорія антропонімів традиційно вживалася ще в ролі особових власних імен (замість церковнохристиянських) як в одночленній, так і в двочленній ідентифікації типу Галъ, Радъ, Лютикъ, Стойко, Судашъ, Путило, Зваричъ, Гнѣвошъ Ворона, Радко Передовичъ і под., а також у формі патронімів, таких, як Игнатъ Громенко, Добриковичъ, Софонко Ратков, Васько Рогович та ін. Однак у переважній більшості випадків знаходимо їх уже на другому плані ідентифікації, в ролі індивідуальних чи сімейно-родових імен-прізвиськ, як у випадках Яковъ Будило, Петро Божко, Мишко Добрыня, Прокоп Путило та ін. В такому "закостенілому" вигляді антропоніми цього типу дійшли до нашого часу і стали надбанням сучасної української антропонімії, переважно в складі сучасних українських прізвищ.

Якщо йдеться про самі типи скорочень, то з них серед зібраного нами матеріалу з українських писемних пам"яток XIУ - ХУП ст. виявлено такі: I) усічення постпозитивного та збереження в ролі особового власного імені препозитивного компонента імені-композити (типу Галъ < Галимиръ чи Галесынъ; Громъ < Громиславъ, Даль < Далеборъ чи Дальбогъ; Маль < Маловуй чи Малогой; Путъ < Путиславъ, Рогъ < Роговолодъ чи Рогдай і под.); 2) усічення препозитивного та збереження в ролі особового власного імені постпозитивного компонента імені-композити (типу Нѣгъ < Добронѣгъ чи Радонѣгъ; Славъ < < Ярославъ чи Мирославъ і под.)[1]; 3) скорочення шляхом часткового усічення постпозитивного компонента зі збереженням його початкового приголосного (типу Борисъ < Бориславъ; Воинъ < Воинѣгъ; Сулимъ < < Сулимиръ; Богунъ < Богунѣгъ і под.); 4) скорочення шляхом часткового усічення постпозитивного компонента зі збереженням його початкового приголосного та міжкомпонентного з"єднувального голосного (типу Добронь < Добронѣгъ; Люборъ < Любoрадъ; Радомъ < Радомыслъ і под.); 5) скорочення шляхом часткового усічення постпозитивного компонента зі збереженням його першого приголосного, що у відповідному фонетичному перетворенні став суфіксом (типу Богушъ < Богуславъ; Мирошъ < Мирославъ; Ярошъ < Ярославъ і под.); 6) скорочення шляхом усічення другого і кінцевої частини першого компонента іме-

[1] Слід, однак, зауважити, що в переважній більшості випадків важко встановити, чи те або інше відкомпозитне антропонімійне утворення виникло шляхом усічення у препозиції чи постпозиції, оскільки ті самі кореневі компоненти виступають в одних іменах у препозиції, в інших - у постпозиції (пор.: Любомиръ і Добролюбъ; Будимиръ і Добробудъ і под.).

ні-композити зі збереженням першого приголосного постпозитивного компонента (типу Рась < Радославъ); 7) скорочення шляхом усічення другого та фінальної частини першого компонента зі збереженням першого приголосного постпозитивного компонента, що у відповідному фонетичному перетворенні став суфіксом (типу Рахъ < Рась < Радославъ і под.).

Існували ще інші типи скорочень слов"янських особових власних імен-композит /І37, ІІ0-ІІІ/, однак у досліджуваних писемних пам"ятках вони не засвідчені, тому їх не називаємо. У досліджуваних писемних пам"ятках найбільш численно представлені різні суфіксальні форми від антропонімів перших двох типів скорочення[2].

Всебічно висвітлити та встановити справді праслов"янське походження українських відкомпозитних суфіксальних утворень можна лише шляхом глибокого порівняльного аналізу на широкому загальнослов"янському антропонімійному фоні. Вивчення процесів скорочення імен-композит таким методом дасть можливість виявити їх первісне багатство як спільнослов"янської спадщини праіндоєвропейського походження, дозволить прослідкувати шлях їхнього розвитку, встановити типовість принципів і моделей слов"янського іменного творення.

З метою глибше і наочніше проілюструвати це явище наведемо найхарактерніші приклади українських відкомпозитних антропонімів з відповідними паралелями з інших слов"янських мов, а також імена-композити, від яких ці форми розвинулися. Наявний у нашому розпорядженні матеріал згруповано у межах окремих кореневих мікрогнізд за відповідними відкомпозитними усіченнями:

Бож: укр. Божко (АрхЮЗР 3/П, 256; ОКЗР Ш, 36І), Божко Боровый (РЗВ, 290), Мартин Божко (АКЖМУ, 48), Іванъ Божок (ПК, 228), Фадѣйко Божушка (ПК, 358); пор. рос. Варламъ Божко (Туп., ІІ3), болг. Божан, Божикъ, Божко (Ил., 80-8І), пол. Bożej, Bożek, Bożko, Bożyk (SSNO I/2, 238-240), ч. Božek, Božata, Božik (Mikl., 35), серб. Božoje, Božilo (Mikl., 35) і комп.: болг. Божидар, Божимир (Ил., 80), пол. Boż(y)dar, Bożebor (SSNO I/2, 238-240), хорв. Boždar (Leks.,65).

Бор: укр. Борейко (АрхЮЗР І/УІ, 448; Туп., ІІ5), Бореша (АрхЮЗР 3/Щ, 406), Borsza (ОКЗР Ш, 3ІІ), Boruch (АрхЮЗР 6/І, ІЗІ), Борушко (АрхЮЗР І/ІУ, 568), Borsz Kusewicz (ОКЗР І, 63), Iwan Borai (ОКЗР І, І90), Chwedko Boreko (ОКЗР П, ІЗ0), Григорій Борко (АрхЮЗР І8/Ш, 266),

[2] Суфіксальні деривати від п"яти наступних із перелічених типів скорочень імен-композит в українських писемних пам"ятках представлені в незначній кількості. Це здебільшого утворення з суфіксами: -ко типу Бориско (<Борисъ), Ярошко (<Ярошъ), Рашко (<Рашъ); -икъ типу Богушикъ (<Богушъ), Расикъ (<Рась); -ило типу Воинило (<Воинъ).

Андрей Борута (РЗВ, 64); пор. рос. Остафей Борейко, Федор Борейша (Туп., II5), білор. Гаврило Борышко (Бір., I99), болг. Борик, Борил (Ил., 84), пол. Boryło, Borko (SSNO I/2, 225), с.-х. Borilo, Borko (R. Ш, 552-557) і комп.: д.-руськ. Борислав (Туп., II6), укр. топ. Борислав, болг. Боривой, Боримир (Ил., 84), пол. Borosław (SSNO I/2, 220).

Брат: укр. Bratan (ОКЗР I, 9), Братина (РЗВ, I68), Bratko (АрхЮЗР 7/П, 268), Братша (Гр. XIУ, 98), Bratko Jarossow (ОКЗР I, 44), Bratko Ormiankow (АрхЮЗР 7/П, 2I6), Мисько Братына (РЗВ, 6I), Елфимка Братинко (ПК, 353); пор. болг. Братай, Братан, Братко, Братуш (Ил., 87-88), пол. Bratek, Bratko (SSNO I/2, 243), ч. Bratroš (Sv., 259), Bratron, Bratrata, Btatruš (Mikl., 39), с.-х. Bratan, Bratilo, Bratko (R. П, 598-6I0) і комп.: болг. Бративой, Братимир, Братославъ (Ил., 88), пол. Bratomił (SSNO I/2, 244), ч. Bratomil (Sv., 7I).

Буд: укр. Budiło (ОКЗР Ш, 86), Budinka (ОКЗР УП, 8I), Budko (ОКЗР I, 302), Иванъ Будакъ (РЗВ, 246), Павел Будко (ПК, 289), Kalin Budok (АрхЮЗР 3/I, 5II); пор. рос. Будай (АЮБДР П, II9), Будила (Мир., 353), Будыха Микулинич, Буданко Андреев (Вес., 52), білор. Будко, Миколай Будило (Бір., 200), болг. Будко, Будил (Ил., 9I), пол. Budek, Budko (SSNO I/2, 272), с.-х. Budak, Budilo, Budina (R. Ш, 707-7I3); пор. укр. топ. Будомир і комп.: рос. Будиславъ (Туп., I23; Вес. 52), ч. Budimir, Budislav, Budivoj (Sv., 260), с.-х. Budislav, Budmil, Budmir (R. Ш, 7II-7I2).

Буй: укр. Buyan (ОКЗР Ш, 75), Буйко (АрхЮЗР 6/П, 69, 70), Naumiecz Buyan (ОКЗР Ш, 77), Иванъ Буйко (Туп., I24), Василій Буякъ (АрхЮЗР 7/Ш, 580); пор. рос. Буйко (Сел., I37), болг. Буйо (Ил., 92), пол. Bujak, Bujał (SSNO I/2, 278), ч. Bujan (Sv., 260), хорв. Bujak, Bujan, Bujko, (Leks., 80) і комп.: с.-х. Bujmir (Sv., 72), пол. Bujisłav (Sv., 72), ч. Bujesil (Sv., 260).

Гал: укр. Hałan (ОКЗР Ш, I39), Haliata (ОКЗР УП, 225), Галко (АСО, 206), Галан Стенка (ПК, I60), Lesko Halko (RZ, I68); пор. д.-руськ. Галюта (Туп., I57-I58), рос. Галаш, Галаня Дементьевъ, Галахъ Бычков (Вес., 77), болг. Галко, Галян (Ил., I25), пол. Galata, Gałusz (SSNO П/I, 74-78) і комп.: болг. Галимир (Ил., I24), серб. Galesin (Mikl., 49), пол. Halsław (SSNO П/2, 246).

Гнев: укр. Гневашъ (ОКЗ, 3I; Туп., I64), Гневошъ (АрхЮЗР I/УI, I44; ССМ I, 245; Туп., II6), Гнѣвошъ Гулевичъ (АрхЮЗР 2/I, I75), Гнѣвошъ Дмитрiевичъ (АрхЮЗР 7/I, 23I), Артем Гнѣвуш (АБМУ, 57); пор. рос. Гневашъ, Гневошъ (Туп., I64), білор. Гнѣвошъ Гринковичъ (Туп., I63), пол. Gniewosz, Gniewko, Gniewusz (SSNO П/I, I37-I38),

ч. Gnevša (Sv., 267), серб. Gněvota (Mikl., 51) і комп.: пол. Gniewomir (SSNO I/2, 136), ч. Hněvomir (Mikl., 51).

Гост: укр. Hosta (ОЛЗ, 176), Гостило (ССМ I, 257; Туп., 173), Hostko (ОКЗР Ш, 218), Гостало Иванович (АКЖМУ, 31); патр. Hostałowicz (< Гостало - ОКЗР П, 39); пор. д.-руськ. Гостило (Туп., 173), рос. Гостюня Никитин (Вес., 86), білор. Гостило (Бір., 208), болг. Гостил (Ил., 139), пол. Gostek, Gostko (SSNO П/I, 174), ч. Hostaš (Sv., 267), серб. Gostilo, Gostiša (Mikl., 53) і комп.: пол. Gostmił (SSNO П/I, 174), ч. Hostirad, Hostislav (Sv., 267), с.-х. Gostimir (Mar. I, 110) і ч. Dobrohost, Lubohost (Sv., 263, 279).

Гром: укр. Gromko (ОКЗР Ш, 134), Громика (Туп., 176), Григорій Громыка (РЗВ, 107); патр.: Громанович (< Громанъ - ОКЗ, 105), Громашенко (< Громашъ - ПК, 116); пор. рос. Левонъ Громко (Туп., 176), болг. Громко (Ил., 142), пол. Gromek (SSNO П/2, 207), хорв. Hromek, Hromik (Leks., 235) і комп.: пол. Gromisław (SSNO П/2, 207).

Дал: укр. Dalej (ОКЗР Ш, 33), Dalko (RZ, 177), Hryć Dalko (RZ, 180); пор. болг. Далей (Ил., 154-155), пол. Dalec, Dalej, Dalek, Dalik (SSNO I/3, 452-453), ч. Dalek, Daleš (Sv., 262) і комп.: луж. Dalbog (Sv., 74), пол. Dalebor, Dalegor, Dalemir (SSNO I/3, 451-452).

Добр: укр. Dobras (ОКЗР I, 9), Добрикъ (ПК, 261), Добрыло Зубаръ (Очерк. З., 592), Добрыша Мисюровичъ (Туп., 185), Максимъ Добриянъ (РЗВ, 84), Syenko Dobryło (ОКЗР Ш, 58), Мишка Добрыня (Туп., 185); патр. Dobrissewicz (< Добрись - ОКЗР Ш, 75); пор. д.-руськ. Добрило, Добрыня (Туп., 184), рос. Добрынка Андреевъ (Туп., 185), Добрыша Яковлевъ (Вес., 87), білор. Добриня Петрович (Бір., 210), болг. Добрик (Ил., 175), пол. Dobrasz, Dobrek (SSNO I/3, 485-494), ч. Dobroň, Dobruš (Sv., 263) і комп.: укр. топ. Добросин, Добротвір, Добромишль (< Добромисл), білор. Доброгост (Бір., 210), болг. Добромил, Доброслав (Ил., 175-176), ч. Dobrohost, Dobromil, Dobromir (Sv., 263), серб. Dobroboj, Dobromysl, Dobroslav (Mikl., 58).

Дом: укр. Domaj (ОКЗР П, 83), Домко (АКПГУ, 32), Domak Chwedorowicz (АрхЮЗР 2/I, 59); пор. рос. Домец, Олешка Домецъ (Туп., 188), болг. Домко (Ил., 179), пол. Domaj, Domak, Domek, Domko (SSNO I/3, 501-507), с.-х. Domša (R. УП, 620) і комп.: д.-руськ. Домославъ, Домажиръ (Туп., 187-188), ч. Domamir, Domamysl (Sv., 263), с.-х. Domagoj, Domaněg, Domarad (Mar., I, 118).

Жир: укр. Żyrko (ОКЗР П, 85), Żirota (ОКЗР П, 15); пор. д.-руськ. Жирохно, Жирята (Туп., 207), рос. Жирко, Жирошка (Вес., 115), болг. Жирко (Ил., 205), хорв. Ziraj, Ziroš (Leks., 760), ч. Zirota (Sv., 313), Žirich (Mikl., 64) і комп.: д.-руськ. Жирославъ (Туп., 206), пол. Żyrosław (SSNO У/I, 106), ч. Žiroslav (Sv., 313).

Жит: укр. Житай (АрхЮЗР 3/П, 602), Dmitro Żitko (ОКЗР Ш, 156); пор. білор. Степанъ Житко (Туп., 207), болг. Житко (Ил., 205), серб. Żiteje (Mikl., 64), хорв. Żitko (Leks., 760) і комп.: с.-х. Żitomir (Sv., 93), Žitigoj (Mar. П, 135), хорв. Žitomer (Leks., 760).

Люб: укр. Любко (ССМ I, 569), Любикъ (РЗВ, 328), Любушъ (АрхЮЗР I/IУ, 243), Lubsza (ОКЗР Ш, 380), Любасъ Максимовичъ (Туп., 292), Лесько Любикъ (РЗВ, 328), Иванецъ Любко (РЗВ, 311); пор. д.-руськ. Любко (Туп., 293), рос. Любим (Вес., 189), Любко Токарев (Туп., 293), болг. Любен, Любик, Любчо (Ил., 310), пол. Lubasz, Lubko, Lubik, Lubon, Lubosz (SSNO Ш/2, 281-289) і комп.: болг. Любислав, Любомилъ, Любозар (Ил., 310), пол. Lubomir (SSNO Ш/2, 288), ч. lub(o)host (Sv., 79).

Люд: укр. Ludko (ОКЗР Ш, 393), Iwasko Ludko (ОКЗР Ш, 275), болг. Людо (Ил., 310), пол. Ludek, Ludko (SSNO Ш/2, 292), ч. Ludek, Ludik (Mikl., 73) і комп.: болг. Людмил (Ил., 310), пол. Ludomir (SSNO Ш/2, 293), ч. Ludmil, Ludmir, Ludslav (Sv., 78).

Лют: укр. Лютикъ (АрхЮЗР 8/IУ, 20; ССМ I, 568), Лютикъ Климовъ (Туп., 293), Lutko Chominowicz (ОКЗР Ш, 209), Ондрюшка Лютикъ (ПК, 349), Petrus Lutko (АрхЮЗР 2/Ш, 297); пор. рос. Лютиха, Лютик Иванович (Вес., 189), пол. Lutek, Lutuj (SSNO Ш/2, 301), ч. Lutek, Lutik (Mikl., 74) і комп.: пол. Lutobor, Lutogniew, Lutoslaw (SSNO Ш/2, 300-301), луж. Lutobor (Sv., 78), ч. Lutomil, Lutomir, Lutomysl (Sv., 279), пол. Bolelut, Dobielut (SSNO Ш/I, 279).

Пут: укр. Путята (Туп., 383; РЗВ, 141), Путата (У Гр. ХУ, 40), Путило Вакуличъ (Туп., 383), Путята Шасный (ДМВН, 296), Hawriło Puthko (ЛЛС, 337); пор. рос. Путило Федоровъ (Туп., 382), Иван Путята (Вес., 260), білор. Мартин Путило, Станислав Путята (Бір., 249), пол. Putek, Putko (SSNO IУ/3, 401), ч. Putata (Sv., 83) і комп.: с.-х. Putislav (Mar. I, 126).

Рад: укр. Radecz (ОКЗР Ш, 365), Радечко (ПК, 229), Радко (АБМУ, 34; АрхЮЗР I/I, 20), Raducha (ОКЗР I, 115), Радко Мѣзинченко (АКПГУ, 63), Радул Олексѣенко (Хп., 142); пор. д.-руськ. Радиша, Радило (Туп., 388), рос. Радил (Вес., 265), білор. Радко Кривопуск (ОМЗ, 628), болг. Радеш, Радко, Радой, Радон, Радота (Ил., 416-417), пол. Radek, Radko, Radoń, Radeć, Radsza, Radak (SSNO IУ/3, 415-426), ч. Radak, Radota (Sv., 293), серб. Radoj, Radon, Radota, Radak (Mikl., 93) і комп.: д.-руськ. Радславъ (Туп., 388), укр. Радиславъ (РЗВ, 122), болг. Радивой, Радиславъ, Радимиръ (Ил., 416-417), серб. Radosin, Radomil, Radomysl, Radoslav (Mikl., 93), с.-х. Domarad, Milorad (Mar. П, 118, 137).

Соб: укр. Собко (АрхЮЗР I/IУ, 533; Туп., 422), Sobanko (ОКЗР П,

216), Sobosko (ОКЗР Ш, 14), Soboszka (ОКЗР Ш, 1), Soboszko (ОКЗР Ш, 14, 15), Sobko Nikolajewicz (ОКЗР П, 83), Pawło Sobut (ОКЗР П, 151); пор. рос. Собаня (Туп., 422), Собина (Вес., 294), пол. Sobania, Sobek, Sobko (SSNO У/I, 134–140), ч. Soben, Sobon (Sv., 300) і комп.: Sobiebor, Sobiemir, Sobiemysł, Sobiesław, Sobieżyr (SSNO У/I, 135–138), ч. Soběrad, Soběslav (Sv., 300), с.-х. Sobimisl (Маг. П, 140).

Стой: укр. Стоянъ (ССМ П, 321), Стойко (Туп., 429), Яцько Стойко, Семенъ Стоянъ (РЗВ, 261); пор. рос. Якуш Стойко (Вес., 301), болг. Стойко (Ил., 466), пол. Stojan, Stojko (SSNO У/2, 211), ч. Stojan (Sv., 301), серб. Stojak, Stojko, Stojša (Mikl., 103) і комп.: болг. Стоимир, Стойслав (Ил., 466), пол. Stojgniew, Stoj(i)mir, Stoj(i)sław (SSNO У/2, 209), с.-х. Stojdrag, Stojislav (Sv., 86).

Суд: укр. Sudko (ОКЗР I, 59), Sudasz (ОКЗР I, 134); пор. д.-руськ. Судило Нѣжатичь (Туп., 434), пол. Sudek, Sudiło, Sudko (SSNO У/2, 246), ч. Sudek (Sv., 199), хорв. Sudas (Leks., 622) і комп.: д.-руськ. Судимиръ, Судиславъ (Туп., 434), укр. Судивой (Гр. XIУ, 35), пол. Sudywoj (SSNO У/2, 246), ч. Sudomir, Sudislaw та Krivosud, Slavosud, Bolesud (Sv., 87).

Хот: укр. Хотко (Туп., 473), Хотякъ (АрхЮЗР 3/I, 241), Хотько Рубенковичъ (003-I, 596), Хотенко Захожей (ПК, 365), Ивашко Хотѣна (АрхЮЗР 3/I, 103); пор. рос. Хотен Борисович (Вес., 342), білор. Хотян, Хотен (Бір., 269), болг. Хотин, Хото (Ил., 521), пол. Chotek, Chotko, Choten (SSNO I/2, 336), ч. Chot'ata, Chotek, Choteň (Sv., 270) і комп.: луж. Chotibud, (Sv., 270), полаб. Chotomir (Sv., 76), ч. Chotěbor (Sv., 270).

Наведене зіставлення слов"янських антропонімів, співвідносних з композитами, свідчить, що факт існування в староукраїнській антропонімії низки відкомпозитних імен, успадкованих через давньоруську мову з праслов"янської, не підлягає сумніву. Можливо, у досліджуваний період в народній свідомості багато таких імен не пов"язувалося з іменами-композитами (в міру занепаду традиції вживання останніх) й асоціювалося з відповідними апелятивами, як, наприклад, антропоніми Лютикъ – з лютий, Малець – з малий, Радко – з радий, Хотякъ – з хотіти та ін., але первісний зв"язок їх з іменами-композитами незаперечний.

Народні форми хрещених імен в українській мові XIУ–XУ ст.

Разом з християнством приходять на Русь церковнослов"янські, за походженням грецькі, хрещені імена. Потрапляючи на її територію і на-

магаючись пристосуватися до східнослов"янської фонетичної та морфологічної систем, вони зазнають у народній мові різних змін і деформацій. Як показує Словник староукраїнської мови XIУ-XУ ст. (ССМ), вже перші фіксації хрещених імен у пам"ятках староукраїнської мови свідчать, наскільки вони відійшли від канонічного церковнослов"янського прототипу. Більше змін на українському грунті зазнали церковнослов"янські хрещені імена в морфологічному плані, будові, але й фонетичний бік цих власних особових назв виявляє чимало характерних змін проти церковнослов"янського оригіналу.

Не всі фонетичні зміни проти канонічного зразка церковного імені, засвідчені в пам"ятках української мови, з"явилися синхронно. Одні з них сягають праслов"янського періоду, як, наприклад, виникнення ініціального О- з грецького короткого неакцентованого ă в іменах грецького походження. Пор. Олександръ, Олексий, Ондрей і гр. Ἀλέξανδρος, Ἀλέξιος, Ἀνδρέας. Форми Олександр, Олексій стали загальнонародною рисою української мови і нормативними в українській літературній мові на противагу російській мові, де нормою стала церковнослов"янська форма з ініціальним А-.

Загальною східнослов"янською рисою є заміна початкового сполучення йе (je) праслов"янської доби ініціальним О- і в загальних, і у власних назвах, у тому числі в церковних канонічних іменах. Пор. Ефремъ - Охремъ, Емилиянъ - Омелян, Евстафий - Остафьи/Остафей/Остапко. І тут на відміну від української літературної мови російська літературна норма зберегла книжну церковнослов"янську форму типу Ефрем, Емельян.

Не властивий українській мові глухий губно-зубний спірант ф послідовно замінюється в народних формах церковних імен приголосним п або х. Цей останній чергується зі сполученням хв. Пор. Никифоръ - Ничипоръ, Евстафѣй - Остапко, Ефремъ - Охремъ, Ѳодоръ - Фодоръ - Ходоръ - Хведоръ, Фалелей, Фалко - Хвалелѣи, Хвалко. Ініціальний середньоязичний н- у деяких церковних іменах уже в найдавніших пам"ятках української мови часто чергується з губно-губним носовим м-. Пор. Никита/Никыта (гр. Νικήτης)- Микита/Микыта, Николаи (гр. Νικόλαος)- Миколаи.

Церковнослов"янські хрещені імена, як і їх грецькі прототипи, характеризувалися численними дифтонгічними сполученнями на початку, в середині і кінці слова. Вони усувалися в народних формах хрещених імен шляхом стягнення як не характерні для української мови. Стягнення дифтонгів відбувалося різними способами. Ініціальне і- у сполученні з наголошеним, тобто складотворчим, голосним ставало нескладовим й-. Пор. Іосифъ - Йосифъ, Іуда - Юда. Дифтонг ио в се-

редині слова міг розвинути перед губним о інтервокальний губний приголосний в. Пор. Радионъ - Радивонъ. Стягнення трифтонга Іоанъ могло відбуватися двома способами: або ініціальне і- ставало нескладовим й- і трискладове ім"я Іоанъ - двоскладовим Йоанъ або ж у трифтонзі іоа губний о переходив у губний приголосний в: Іоанъ - Іванъ. У дифтонзі ия (ja) в середині слова голосний і, втрачаючи складовість, залишав м"якість попереднього приголосного. Пор. Творіянъ - Творьянъ, Севастиянъ - Севастьян. Розглянуті вище дифтонги були спадного типу з другим складотворчим голосним, в яких нескладовим ставав перший голосний, як правило, і. В іменах типу Самоилъ дифтонг -ои- втрачав висхідний характер у формах непрямих відмінків (Самойла) і перетворювався на спадний дифтонг -ой- з нескладовим й. Саме з цієї форми за аналогією виникло Самойло - Самійло. Тільки при наявності двох однорідних -ии в кінці слова фінальне и втрачає складовість, тому дифтонг, як правило, стає спадним.

Це були фонетичні зміни, яких зазнали церковнослов"янські хрещені імена на східнослов"янському грунті і які згодом стали не тільки народними, а й літературними в українській мові.

Значно більше змін зазнала морфологічна структура народнорозмовних хрещених імен порівняно з церковнослов"янськими оригіналами. Насамперед, усі церковнослов"янські хрещені імена на українському грунті зазнали скорочення. Флексія церковних імен в називному відмінку однини -ии, як правило, скорочувалась і таким чином багатоскладове церковнослов"янське ім"я ставало на два склади коротше: Василии - Василь, Григории - Григоръ, Игнатии - Игнатъ, Макарии - Макаръ, Офанасьи - Опанасъ, Прокопии - Прокопъ, Тарасии - Тарасъ та ін. Церковнослов"янське хрещене ім"я скорочувалося також за рахунок ненаголошеного ініціального голосного: Исидоръ - Сидоръ, Ияковъ - Яковъ.

Разом з тим при творенні народнорозмовних форм церковних хрещених імен відбувався зворотний процес - до скорочених імен додавалися суфікси, тобто ці скорочені форми подовжувалися: Григории - Гринь, Грицъ; Илия - Иляшъ/Ильяшъ; Иванъ - Иванецъ та ін. Найбільш характерним з-поміж суфіксів, що додавалися до церковних хрещених імен, був суфікс -ко, властивий українським народнорозмовним формам таких імен: Василии - Василь - Васько; Данилии - Данило - Данко; Иоанъ - Иванъ - Иванко; Игнатии - Игнатъ - Игнатко; Афанасии - Опанасъ - Панасъ - Панаско; Емилиянъ - Омелянъ - Омелько; Онисимъ - Онисимко(вичъ); Пионии - Пѣнко/Пѣнько; Родионъ - Радивонъ - Радивунъко(въ); Романъ - Романко(вичъ); Симеон/Симионъ - Симко; Ста-

ниславъ - Станко; Евстратии - Страшко; Тимофеи - Тимкович; Тихонъ - Тишко/Тѣшко; Тома - Томко; Фалѣлеи/Фалелеи - Фалко/Хвалко; Феодор/Фодоръ/Хведоръ/Ходоръ - Федорко/Федько/Хведко/Ходько; Шимонъ - Шимко; Юрии - Юрко; Иосифъ/Иосипъ/Юсипъ/Юсифъ - Юско; Янушъ - Янушъко.

Суфікс -ко часто поєднувався з іншими, здебільшого нескладовими -нь, -ць, -шь; пор. Григории - Гринко, Грицко, Гришко; Иванъ - Иванко - Ивашко; Петръ - Петрашко; Стефанъ/Степанъ - Стецко/Стецько; Терентии - Терешко; Тимофеи - Тимошко.

При формуванні народних форм церковнослов"янських хрещених імен проявилася і друга характерна риса української мови - наявність флексії -о в називному відмінку однини чоловічих імен. Багато мовознавців намагалися пояснити наявність флексії середнього роду -о в іменниках чоловічого роду, проте жодне з пояснень не було достатньо обгрунтоване. Безперечно, між чоловічими церковними іменами на -о і такими, що виступали з суфіксом -ко, існував зв"язок. Нам уявляється, що наші предки, утворюючи розмовні форми від канонічних імен, підкреслювали таким чином різницю, відстань, що існувала між патроном (святим) і звичайною людиною, яка носила його ім"я. Звідси Данилии і Данило, Дмитрии і Дмитро, Павелъ і Павло, Петръ і Петро. На виникнення народнорозмовних імен на -о мали вплив і фонетичні чинники, як усування скупчення незручних для вимови приголосних в кінці слова, пор. Олександро, Петро, Павло. До такого самого результату могло привести усунення дифтонгів у родовому відмінку однини імен типу Михаила - Михайла, Самоила - Самойла/Самийла.

Як згадувалося, народнорозмовні форми церковнослов"янських хрещених імен не тільки стали нормативними в сучасній українській літературній мові, а й послужили підставою для виникнення численних українських прізвищ типу Захарків, Гринько, Грицюк і т.ін.

Ономастика в Картотеці Словника української мови XУI - першої половини XУП ст.

У Словнику української мови XУI - першої половини XУП ст. лише частково буде відображене ономастичне багатство пам"яток, що ввійдуть у канон джерел до нього. Інструкцією до Словника передбачено, що у його реєстр увійдуть тільки "власні особові та географічні назви відапелятивного походження" типу антропонімів Капуста, Козель, Лобода, Плакса, Помело, Скарга, Сорока, Теля, Туръ, Шопа; топонімів Жоучка (село...на имѣ жоучка), Луки Великие, Топорище (село прозви-

щомъ топорище); гідронімів Бродъ (потокъ...званъ Бродъ), Липа, белоусъ (в ри(ч)ку белоусъ) та ін. Наше завдання - у загальних рисах описати у цьому підрозділі ономастичну лексику Картотеки Словника, як ту, що ввійде у його реєстр, так і ту, що міститься в цитатному матеріалі і лише частково буде представлена у ньому в ілюстраціях до загальних і власних назв.

В основу створюваної Картотеки покладені різні за жанрами пам"ятки досліджуваного періоду. Наявність ономастичного матеріалу у різних пам"ятках не однакова, крім того, самі власні назви у них дуже різні. Такі пам"ятки, як, наприклад, описи замків, люстрації земель, інвентарі міст, Реєстр запорізького війська, багаті на антропонімічні назви. Натомість у розмежувальних грамотах широко відображена мікротопонімія України; пор.: сеножатю къ лозѣ коннорозкой, а лозою къ леску Борковому, а лескомъ до болота Борковаго жъ (АрхЮЗР 4/I, 59), або: до болота Сыричинского через поле Рахово... через остров Домен (AS IУ, I40). Конфесіональні тексти, хроніки в основному засвідчують власні назви богів і героїв античної та християнської міфології типу Каинъ, Семфора, Фулъ (Хрон. П, 78зв.), Іафетъ...сн҃ъ ноевъ, ромолю(с), маріа магдалена, їюда (Крон., 9зв., 30, 34зв., 93зв.), Гектор (КЛ, 9I), Исус Христос (Виш. Зач., 230), власні назви історичних діячів: монарха давный василїй мацедонъ цесаръ Кгрецкїй славный (Лік., I83), Невесте велце учоной, которую звали Сафо (Відп. ПО, I033); міфологічно-географічні та історико-географічні назви, що беруть початок від античності: Іє(р)сли(м) мѣсто знаменитое, Рымъ (Крон., 80зв., 85), на горѣ Галилейской (Коп. Пал., 42), Єрьданъ рѣка (ЧИОНЛ IУ/3, 54), Содома и Гомора (Хрон., 22зв.). Останні не становлять особливого інтересу для дослідження української ономастики.

Дуже важливими для дослідження як історичної лексикології, так і історичної ономастики української мови є власні назви відапелятивного походження, а також адаптовані на українському мовному грунті християнські імена, які широко представлені у Картотеці Словника української мови ХУІ - першої половини ХУП ст.

Власні назви відапелятивного походження, як відомо, нерідко є єдиним джерелом, що свідчить про наявність у мові певного періоду того чи іншого слова. Аналізуючи їх, можна говорити про локальний характер окремих слів. Вони дають можливість вносити певні корективи у метрику слів. Наприклад, у Картотеці Словника української мови ХУІ - першої половини ХУП ст. відсутній апелятив гарбузъ. Проте, що він був відомий тогочасній українській мові, свідчить особова назва львівського міщанина матыса га(р)буза, який згадується

в документі 1596 р. (Юр., 16зв.). Цілком зрозуміло, що це слово як назва рослини функціонувало значно раніше. За свідченням В.Л.Карпової, в українській мові апелятив гарбуз виявляється пам"ятками лише на початку ХУШ ст. [51, 47]. Отже, на підставі власної назви фіксація слова гарбуз в українській мові відсувається більше ніж на сто років. Так само слово цибуля у Картотеці Словника як назва рослини уперше фіксується пам"яткою 1553 р., а особова назва Цибуля - пам"яткою 1497-1498 рр.; пор.: "брали личбу... в мытниковъ киевских - в Санка а в Цибули с полутора году (ССМ П, 527). На апелятиви, наприклад белоусъ, беленъкий, бѣласъ, бубликъ, горностай, драбъ (пор. у Грінченка: драб "оборванец", бедняк, босовик "босяк"), канюка (пор. у Грінченка: каня "род коршуна"), киселикъ, кисель, коржикъ, кулачокъ, забияка, курвель, лобачъ, макухъ, мѣзинецъ, помело, фостикъ, чорнобровка, шевлюга (пор. у Грінченка: шевлюга "дрянь, мерзавец"), шпунтъ (з нім. Spunt, пор. запис ХУШ ст.: заткни дѣро(ч)ку деревянимъ шпунтикомъ - Карт. Тимч.), у Картотеці Словника ілюстрацій нема. Про те, що вони були відомі староукраїнській мові, свідчать такі власні назви: на ни(з) идоучи в ри(ч)коу белооусъ (ЛНБ 5, П 4043, 39), гри(ц)ка беленъкого (ЛНБ 5, П, 4045, 72), ва(с)ко бѣласъ (ЦДІАЛ 37, 2, 63зв.), Федко бубликъ (РЗВ, 190), панъ Горностай (АрхЮЗР 7/I, 72), земѧнинъ... на (и)мѧ драбъ (ОКан. 3., 24), Феодосіе(м) канюкою (ЦДІАЛ 129, 1127, 1), федеви Киселикови (ЦДІАЛ 129, 1133, 7зв.), коула(ч)ок, ко(р)жи(к) тимо(н), забияка рома(н) (ЦДІАК II, I, 5, II), пна миха(и)ла ма(р)тиновича лобача (ПИ, № 28), ле(ш)ко пре(з)виско(м) маку(х) (ЦДІАЛ 37, 6, 3зв.), гры(ц)ко мѣзине(ц) (ЦДІАЛ 129, 1127, 6зв.), товары(ш) ива(н) по(д)би(и)пета (ЦБ Лит., 16, 3, 92), Данило помело (ОКЗ, 36зв.), Фе(д)ко фости(к) (Юр., Ізв.), козакъ Шевлюга (ЛЛ, 166), пнъ гри(ц)ко шпоу(н)тъ (Юр., 4зв.), при игумене отцу Василии Красовскомъ, прозываемомъ Чернобровцѣ...чесный отецъ игуменъ Василей Чернобровка (КЛ, 81, 84).

Необхідно, однак, зауважити, що у тих випадках, коли те чи інше слово буде представлене у реєстрі Словника лише на підставі свідчень власних назв, автори не завжди матимуть підставу виявити його значення чи відтінок значення. Наприклад, у Картотеці слово головатий засвідчене лише особовою назвою Олексѣй головатий (РЗВ, 176). У якому значенні вживалося це слово, важко сказати, бо головатим могли називати людину з великою головою або мудру людину (пор. народну приказку "Головатий - не все багатий).Так само в іменуванні на(с)тя те(м)на (Юр., 9зв.) другий ідентифікуючий компонент може зберігати ще апелятивне значення, хоча важко сказати яке, оскільки

слово темний багатозначне. Можливо, це вказівка на колір волосся, хоча не виключено, що прикметник темна у даному випадку має значення "сліпа, незряча".

Найчисленнішу групу власних назв у Картотеці Словника становлять християнські імена, які виступають повністю адаптованими. Для дослідників значний інтерес представляють народні варіанти християнських імен, при творенні яких використовувалося понад 50 суфіксів; пор.: куна(ш) (< Кононъ), Ива(нє)цъ, Фи(л) (< Филимонъ), де(с)ко (< Олексий або Олександръ), Захарка, олефе(р)ко (< Елевферий) (Юр., 5зв., 7зв., 9, 9зв., I0), Онисько (< Онисифоръ) (РЗВ, II), Иванчук (ЦДІАЛ I29, II27, 4зв.), Иванашко, Ивашына, Ивануxъ (РЗВ, 7, 26, 5I, 52, I66), Иваниця (ДНРМ, I88), Самко (< Самуилъ) (Юр., 5), Настъко (< Анастасий) (ЛНБ, 5, П, 4052, 29), Михно (< Михаилъ) (АЖМУ, 48), Фединка (AS УП, I24). Значна частина староукраїнських імен дійшла до наших днів. Окремі маловживані імена збереглися сьогодні як прізвища. Уваги заслуговують скорочені власні імена типу Грунь//Грушъ (АБМУ, 4, 5), Радъ (Юр., 9), Дахъ (Юр., 3зв.), Ду(ц), Про(н), Фє(н) (ЦДІАК II, I, 5, II), Сень, Дьцъ, Гуцъ, Пацъ, Мисъ, Пицъ, Дань, Руцъ, Пасъ, Дацъ, Селъ, Хвень (РЗВ, 65, 94, II7, I53, I55, I65, I74, I77, 255, 302, 3I0). Важко сьогодні сказати, від яких особових назв, слов"янських чи християнських, утворена кожна наведена назва. Той факт, що у пам"ятках письменства цей тип назв зустрічається на значній території, дає підставу вважати їх закономірними утвореннями. Вони виникли шляхом усічення частини імені. Виділяються скорочені форми власних назв і в основах топонімів, мікротопонімів; пор.: село Нецы (АрхЮЗР I/I, 370), поле Раховo (AS IУ, I40), микова долина (ЦДІАЛ I29, 58).

Така структура власних особових назв відома всім слов"янським мовам. У сучасній українській мові подібного типу давні скорочені варіанти імен відомі як прізвища: Гоц, Нац, Мацъ, Пац, Гуц, Дец, Дац, Шех /93/.

Скорочені форми християнських імен іноді однозвучні із загальними назвами, пор.: Сакъ (< Исаакъ), Дахъ (< Дасий), Самъ (< Самуилъ). При укладанні Словника треба бути обережним, щоб не віднести їх до загальних назв: сакъ "мішокъ", дахъ "покрівля", сам – займенник.

У текстах Картотеки Словника засвідчено чимало цікавих народних варіантів жіночих християнських імен: Ганнуся (Розм., 44), Ануша (ПИ, № 29), Маруша (ЦДІАЛ I29, 33Ia, 2зв.), Марю(х)на (ПИ, № I0), Орина (ПИ, № 33), Овдотя (АрхЮЗР 8/Ш, 288), Настка, Фенна (Юр., I5, I7зв.).

Для дослідження проблеми формування і становлення антропонімічної системи цінним є цитатний матеріал Картотеки Словника, який відбиває мозаїку типів іменувань представників різних соціальних верств суспільства і свідчить про неусталеність документального іменування людей у ХУІ-ХУП ст., що базувалося на звичаєвій побутовій основі. Наприклад, у середовищі соціальної верхівки вживалися багаточленні іменування як певний атрибут соціальної вищості, який сягає ще у давньоруський період: Лев Александрович Санъкгушкович Кошерский (*AS* ІУ, 382), шляхетны(и) семе(н) слови(ч) куневски(и) (ЛНБ 5, П, 4044, 5І), кнзь Миха(и)ло иванови(ч) ружи(н)ски(и) (Арх. Р., 42). Для ідентифікації представників нижчих верств суспільства вживалися одно- і двочленні іменування, часто з використанням апелятивної лексики: потомокъ зме(р)лого лу(ч)ки (Юр., І), Гри(ц)кови шпита(л)номоу (ЦДІАЛ І29, ІІ27, 22), те(м)ному, тесли иванови (ЦДІАЛ І29, ІІ33, 5зв., 7), ва(с)ко и(з) долоу (Юр., 9), Олисе(и) сидориши(н) своя(к) (ЦДІАК ІІ, І, 5, ІІ). Зустрічаються й описові іменування типу тимко вацови(ч) мещани(н) с тарнопол҄а зя(т) риболо(в)чи(н) га(с)чинъ, и(л)ко ме(л)ни(к) и(з) броуховицѣ (Юр., І3зв., І6).

Жіночих найменувань порівняно з чоловічими у Картотеці значно менше. Проте на підставі наявних можна зробити певні висновки про нерівноправне суспільне і сімейне становище жінки у феодальному суспільстві. Іменування типу гоупалиха (Юр., І7зв.), пани Андрѣевая, цорка пане(и) се(н)ково(и) ковалїхї (ЦДІАЛ І29, ІІ27, 5зв.), Савустькова вдова (АрхЮЗР 7/І, 240), ге(т)мановой никорычыной (ЦДІАЛ І29, ІІ33, 3зв.), харитониха вдова, га(в)рилиха шевелиха, хомиха, пищчиха вдова (ЦДІАК ІІ, І, 5, ІІ) свідчать про те, що жінку можна було ідентифікувати як юридичну особу, не назвавши навіть її власного імені. Цікавим є іменування жінок - представниць соціальної верхівки. Пор.: га(н)на загорова пе(р)шого ма(л)женьства ю(р)евая...старостиная кграбовецкая А теперешного второго Ивановая бабинская (ЦДІАЛ 20І, 4, І89, І), Галшка Гулевичовна першого малженства Крыштофовая Потиевая, теперешнего второго малженства Стефановая Лозчиная Маршалковая Мозырская (ИКА, І09). Зовсім по-іншому ідентифікуються у пам"ятках жінки із соціальних низів - міщанки, селянки, служниці: жонка дворная на имя Люца, га(с)ка про(с)ку(р)ница старая (ЦДІАЛ І29, ІІ27, 3), вдова янковая (ЦДІАК ІІ, І, 5, 27), мароу(ш)ка па(л)чїно(и) о(р)менки слоуга (ЦДІАЛ І29, ІІ27, 3зв.), невѣста(м) пара(ш)цѣ и мару(ш)цѣ (ЦДІАЛ І29, ІІ28, 5а), аньдрѣиха солодо(в)ни(ч)ка а(н)на // аньдрѣиха солодо(в)ника а(н)на (Юр., І5зв.).

У Картотеці Словника міститься цікавий матеріал, який свідчить про неусталеність власних назв, варіантні назви для іменування тієї самої особи, того самого географічного об"єкта: Кирило Терлецкій // Кирилъ Семеновичъ Терлецкій (АСД I, 196, 230), па(н) ѳєдо(р) со(л)та(н) (ЖКК I, 31) // иванъ Ѳєдоровичъ со(л)танъ (ЛНБ 5, П, 4044, 68), во градє Лвовє // мєсто лвовскоє // во лвовѣ (ЦДІАЛ 129, 223, I; ЦДІАЛ 129, 461, I; ЛЛ 177).

Відомі в Картотеці випадки переходу власних назв у загальні: корє(ц)кого взято, бо бє(з) козаковъ воиноу точил: мови(л) такъ: нє хочоу я з грицами воєвати, нєха(й) идоу(т) до ролѣ албо свинѣ пасти (ЛЛ, 166-167); єго смѣлє можеш назвати тым именем - июда, раб и лестец, друг и предател (Виш., 70). У першому прикладі множинна форма грищі виступає у значенні "селяни".

За інструкцією до Словника української мови ХУI - першої половини ХУП ст., у його реєстр не вводитимуться відтопонімічні прикметники. Однак вони широко представлені у цитатному матеріалі і, без сумніву, становлять значний інтерес для дослідника-ономаста. Певна частина їх знайде відображення у Словнику. Це передусім словосполучення "іменник + відтопонімічний прикметник" як терміни, стійкі словосполучення, зокрема такі, як назви грошових одиниць (гроши литовские, золоти угорски, золоти татарски, польски гроши), тканин (сукно чєскоє, полотно московскоє, сукно шєбєдинскоє, сукно колєньскоє), одягу (хуста турєцкая, жупанъ влоский, сукня анкгєлская), словосполучення на означення відрізків часу (ѿ тиждєнь по ярмарку ярославскомъ, одъ ярославского ярмарку ажъ до львовского - очевидно, від осені до весни; пор.: фебруарья 29 дня в лвовский ярмарок). Вони подаватимуться у словникових статтях у складі словосполучення під опорним словом-іменником.

Значна частина ономастичного матеріалу Картотеки припадає на антропоніми, які відображають міжмовні контакти. Пам"ятки письменства свідчать, що на Україні постійно жили представники різних народів. Наприклад, в описі Київського замку 1552 р. читаємо: домовъ в мєстє рускихъ ля(ц)ки(х) а орьмя(н)скихъ польпятаста (ОКЗ, 39); в іншому документі: От татаров, которые войны нє служать, а ремєством, фурманством...живятся...по дєсєти грошей (AS УП, 89). Були на Україні поселення іноземців, з"являлися мандрівні купці. Пор.: мыта головного...со всякого купца...чужоземца...и с Турков, Волохов, Орменов и з земль Перекопское орды...и з иншых... панств и земель, с товары своими до земли Волынское приходят (AS IУ, 229). Були і наймані воїни, про яких, наприклад, читаємо: панъ владыка Луцкий зобравши собе на помочь...Татаръ...и при нихъ...людей розно-

го народу...Угровъ, Сербовъ, Волоховъ и хлопъства черни...наслалъ... войско...на тое имене мое Жабче (АрхЮЗР I/I, 224-225).

Дружні зв"язки України з Росією, Білорусією, Молдавією, південними слов"янами зумовили появу в пам"ятках української мови цілого ряду особових назв, зокрема відомих історичних діячів цих країн. Оскільки антропонімія східних слов"ян близькоспоріднена, то про належність носія тієї чи іншої особової назви до російського або білоруського народу можна говорити тільки у тих випадках, коли є певна вказівка (етнонім або назва місцевості) типу Иванъ з Волги, Иванъ Москвитинъ. До речі, першодрукар Іван Федоров у документах, що стосуються періоду його перебування на Україні (1573 - 1583), іменується Иванъ друкаръ або Иванъ Федоровичъ (паралельно Ходоровичъ), імовірно, за зразком найуживаніших на Україні у ХУІ ст. іменувань типу ім"я + патронім або ім"я + вказівка на заняття, професію носія особової назви. Сам він називає себе у цей час по-різному. У геральдичній композиції, яка завершує львівський "Апостол", є підпис Іоаннъ Федоровичъ дроукаръ москвитин, а вже на останньому аркуші Острозької біблії - Іоанномъ Федоровы(м) сыном з Москвы. Після смерті Івана Федорова у Львівських актах він не раз згадується як Иванъ друкаръ та Иванъ Москвитинъ друкаръ (ЦДІАЛ 129, 67).

У пам"ятках ХУІ - першої половини ХУП ст. засвідчені особові назви історичних діячів Росії, Молдавії, Угорщини, Польщі та інших країн.

Значну групу в Картотеці становлять відетнонімні власні особові назви, які будуть представлені у Словнику, оскільки передбачається, що в його реєстр увійдуть назви народів. П.П.Чучка справедливо відзначає, що іменування людини за назвою народу не завжди вказує на походження людини з даного народу, належність її предків до відповідного етносу. Такі іменування нерідко вказують лише на країну, з якої прибула або де побувала іменована особа чи її родичі [121, 127].

Відетнонімні власні назви, що зустрічаються у пам"ятках української мови, можуть служити підставою розкриття міжетнічних контактів, що колись мали місце на території України. Наведемо ряд іменувань, до складу яких як ідентифікуючий особу компонент входять етноніми: Ми(т)ко Москаликъ (ОЧорн. 3., 65), Опана(с) Моска(л) (003-I, 3), анъдреє мо(с)квитина (ЖКК I, 119), московка на (и)мє мароушка (ЖКК I, 301), з головска члкъ волоши(н) прозвищо(м) (ЦДІАЛ 129, 1127, 5зв.), данило волошинъ (003-I, 48зв.), андр(ѣ) (!) прєзви(с)ко(м) ли(т)ви(н) (ЦДІАЛ 37, 2, 2), пнъ гїорги(и) грєкъ (ЦДІАЛ 129, 1127, 6), Федоръ Русинъ (АрхЮЗР I/П, 28), пнъ шїмо(н) костє-

вичъ о(р)мени(н) (ЦДІАЛ 129, 1127, 1зв.), поушкаръ...немецъ...томасъ козелъ (Очерк. З., 4), Аврам Гоуцоул (МЭФ I, 84). Виділяються етноніми також у основах патронімічних і присвійних особових назв: филип Московичъ (АрхЮЗР 8/У, 140), пно(м) грігоры(м) роусіновичо(м) (ЦДІАЛ 129, 1127, 8), павла шипила циганевича (ПИ, № 7), паве(л) ве(н)кгрино(в) (ЦДІАК II, I, 5, II), Иванъ ли(т)виня(к) (ЦДІАЛ 37, 2, 54), Семенъ Турчинецъ (ЧИОНЛ УШ-3, 15).

У Картотеці широко засвідчені іменування, в яких на етнічну належність носія особової назви або країни, місцевості, звідки він походить, вказує відтопонімічне означення типу случанинъ, туровецъ, полочани(н), волынецъ, коломыецъ: семе(н) слоучани(н) (ЦДІАК II, I, 5, II), гри(н) тоурове(ц) (003-2,3), гри(ш)ко волыне(ц), Федо(р) полочани(н) (ЦБ Лит., 16, 3, 85, 87), а(р)те(м) коломые(ц) (ЦДІАК II, I, 5, 27). Зустрічаються цікаві описові іменування типу поушкаръ на (и)мя ворона родомъ з менъска (Очерк. З., 4), станѣславъ кге(л)горнъ мещани(н) краковскы(и) (ЦДІАЛ 129, 891) чи назва італійського зодчого, жителя Львова ХУІ ст.: Павелъ римянинъ муляръ лвовский (ЦДІАЛ 129, 136).

Багато представлені у Картотеці Словника української мови ХУІ - першої половини ХУП ст. польські антропоніми. Це в першу чергу часто вживані католицькі імена, зокрема чоловічі: Амброжей, Бартломей//Балтромей, Бартошко, Ваврѣнецъ, Єндрей, Кабрыель, Крысько, Криштофъ, Себестианъ, Томашъ, Шимунъ, Шимекъ, Янъ, Якубъ; жіночі: Барбара, Гелзбита, Галшка, Галена, Доротъка, Єдвига, Зоска, Мальгорета, Ядвига, Якгнѣшка, Янѣя, Янка; фіксуються пам"ятками і давні композитні імена та їх скорочення типу Вацлавъ, Владыславъ, Венславъ/Венцславъ, Войцяхъ/Воитехъ, Казимеръ, Станиславъ, Стась, Стахъ, Сцѣборъ. З погляду морфонології, до польських належать особові назви Бялобрезски(и), Жолкевскій, Заблоцкий, Лабенда, Келбовский, Млотковский, Шидловский, Снопекъ. Носіями таких назв були не тільки поляки, а й полонізовані українці - українська шляхта, міщани, а також сільське населення. Питання про українсько-польські взаємовпливи в антропонімії минулого, зокрема на території мовного пограниччя, в українському мовознавстві досліджене мало. Окремі праці польських дослідників торкаються цього питання, проте в них робиться дещо тенденційний висновок щодо деяких антропонімійних фактів пограничних земель.

У Картотеці Словника української мови ХУІ - першої половини ХУП ст. зафіксовані ще литовські, грецькі, єврейські, мадярські, німецькі особові назви.

Лише незначна частина ономастичного багатства пам"яток україн-

ської мови ХУІ - першої половини ХУП ст. увійде у реєстр Словника. Значно ширше воно буде представлене в ілюстративному матеріалі. Аналіз ономастичного матеріалу, який міститься у Картотеці Словника української мови ХУІ - першої половини ХУП ст., показує, що Картотека може служити цінним джерелом вивчення не тільки української, а й слов"янської ономастики.

Тюркські елементи в українській антропонімії

У канон джерел до Словника української мови ХУІ - першої половини ХУП ст. включено цікаву і цінну в лексичному відношенні пам"ятку - Реєстр запорізького війська 1649 р. Він містить списки понад 40 тисяч чоловік особового складу 16 полків, які охоплювали територію приблизно таких сучасних областей: Черкаської, Київської, Полтавської, Вінницької, більшої частини Чернігівської, південно-західної частини Сумської і східної частини Житомирської. В антропонімії пам"ятки збереглися оригінальні мовні явища, що стосуються фонетики, лексики, словотвору української мови першої половини ХУП ст. Особливо цікаві мовні явища на рівні лексики, зокрема ті, які зумовлені контактами української мови з іншими мовами.

Мета цього підрозділу - виявити особливості функціонування в українській антропонімії першої половини ХУП ст. тих тюркських антропонімійних елементів, які вживалися на означення представників тюркського етносу, зокрема особові власні імена, вживані в ролі як першого, так і другого розрізнювального компонента ідентифікації, і тих тюркських лексичних елементів, які, засвоївшись українською мовою на різних етапах її розвитку як апелятиви, вживалися в українській антропонімії як прізвищеві назви[3] на означення представників українського населення.

Східні слов"яни здавна контактували з представниками тюркомовних етносів. Як наслідок цього і в одних і в інших з"явилися численні лексичні запозичення. Деякі з тюркізмів, запозичених ще до ординської навали, знаходимо і серед прізвищевих назв Реєстру: каганъ, курганъ, солтанъ /90, 37/. З різних епох зафіксовано такі слова й у "Материалах..." І.І.Срезневського: дербышъ, кафтанъ, колпакъ, курганъ, серьга, толмачь, ходча та ін. (І, 653, 1200, 1258, 1377; Ш, 339-340, 1046, 1382-1383). Окремі з них фіксують також писемні пам"ятки української мови XІУ-ХУ ст.: Болобанъ (антропонім), похідні

[3] У дослідженні користуємося терміном М.Л.Худаша прізвищева назва, під яким розуміємо: "всяке додаткове іменування особи періоду неунормованості ідентифікаційної системи" або "іменування людини назвою типу прізвища" /116, 100/.

утворення від борсукъ, бугай, які виконували функцію власних назв (топоніми: лѣсъ бугаєвъ; село... на имѣ бугаичовци; села Манєв... Бурсуковцы), курганъ (у складі топоніма) (ССМ І, 110, 127, 132, 530). Найбільший приплив тюркізмів у пам"ятки української мови припадає на другу половину ХУІ і ХУП ст. [34, 8; 59, 576]. Подібні явища відбувалися й у тодішніх російській [107, 149] та білоруській [47, 88] мовах.

Хоча частина тюркізмів у той період запозичена нашими предками і від росіян, поляків, молдаван, усе ж основна маса цих слів проникла в українську мову шляхом безпосередніх контактів із тюркомовними етносами. У побутовому плані це були численні контакти з колишніми бранцями, які поверталися з татарського полону, або, навпаки, з татарами, які потрапили в козацький полон, через торговельні зв"язки, у суспільному - вивчення мов для дипломатичних переговорів та інших службових потреб гетьманської канцелярії. Наприклад, російські посли в 1654 р. в донесенні в Москву, між іншим, повідомляли, що з Криму повернувся брат відомого брацлавського полковника Данила Нечая Іван, який чотири роки жив там, щоб вивчити татарську мову (АКЗР ХІУ, 39). Учені висловлюють припущення, що татарську і турецьку мови міг знати сам Богдан Хмельницький, бо ще в молодості два роки перебував у татарському полоні і жив у Константинополі в старшини султанського флоту [60, 70]. Під час одного з походів Богдана Хмельницького в 1648 р. в його оточенні перебувало 50 осіб, які знали турецьку мову[4]. Історична обстановка була така, що не тільки козацька старшина, а й навіть рядові козаки часто вивчали турецьку і татарську мови. Були і випадки, коли магнати використовували наймані загони татар для численних наїздів один на одного (1603 ЛНБ 5, П, 4050, 103). Разом з тим слід визнати правильною думку дослідників, згідно з якою лексичні запозичення в українській мові не були результатом етнічного змішування населення і, таким чином, торкнулися небагатьох розрядів лексики [94, 178].

Контактуючими з українською мовою були: мова кримських татар (можливо, якоюсь мірою і караїмів), ногайських і буджацьких татар, а також турецька мова. Відомо також, що тюркські мови використовувало і нетюркське населення, зокрема вірмени, серед яких була поширена кипчацька мова як розмовна і мова міжетнічних контактів [43, 12-120; 59, 512], які, в свою чергу, контактували з українцями.

---

[4] Пор.: a pacholat których po turecku umi 50 (ЛНБ 5, 5768/I, 559). На цей рукописний документ нам указав доцент Кам"янець-Подільського педінституту В.С.Степанков.

Найбільші вірменські колонії на Україні були у Львові і Кам"янці-Подільському. Тюрки були носіями тюркських, менше - арабських (напр., Молюк), ще менше - перських (напр., Гафар) мовних елементів.

Переважна більшість представників тюркських етносів у Реєстрі, як і в інших тогочасних писемних пам"ятках, означалася українськими іменами і відетнонімними прізвищевими назвами: Татарин, Туркеня, Турчан, Турчин, Турчинець, прізвищевими назвами у вигляді патронімічних форм: Татаринов, Татариненко, Татаренко, Татарченко, Туркиненко, Турчинко або описових на зразок Иванъ Турчиновъ синъ. Їх у пам"ятці близько сотні. Переважно це перше (Татарин та ін.) і друге (Татаренко та ін.) покоління тюркських етносів. Разом з тим слід врахувати і те, що такі прізвищеві назви могли ідентифікувати і представників інших народностей, в тому числі українців.

Тюркських мовних елементів у Реєстрі небагато. Виступають вони як перший чи другий розрізнювальний елемент у двочленних іменуваннях, напр.: Аксакъ Павловичъ, Иванъ Гафаръ, а інколи - як одночленне іменування, наприклад, Азаматъ бей.

Більшість імен тюркського походження, як і автохтонні слов"янські імена, первісно були апелятивами[5]: Азаматъ, Аксакъ, Оксакъ, Гасанъ та ін. Вживаються вони по одному разу, за винятком імен Конакъ - 4, Солтанъ - 3 рази. Ці назви є у 8 полках, зокрема: Черк. п.[6] - Гасанъ Татаринъ, османъ боутєнько, Кан. п. - Аксакъ Павловичъ, Білоцерк. п. - бей, Мирг. п. - оксакъ василєнько, Брацл. п. - Со(л)танъ Красносѣ(л)ски(й), Ум. п. - Моуштапъ татаринъ та ін.

Подібно до запозичень з інших мов, як і деякі українські імена, тюркські виступають в ролі другого розрізнювального елемента. Наявні серед них прості і характерні для тюркської антропонімії двокореневі імена. Інколи у поєднанні з ними або окремо від них функцію другого розрізнювального елемента виконують апелятиви тюркського походження: назви титулів, етноніми тощо. Це, зокрема, Байманъ[7],

---

[5] Тут і далі значення імен див. за книгами М.О.Баскакова [5] і А.Г.Гафурова [27].

[6] Далі буде використано такі умовні скорочення полків: Білоцерк. п. - Білоцерківський полк, Брацл. п. - Брацлавський полк, Кальн. п. - Кальницький полк, Кан. п. - Канівський полк, Київ. п. - Київський полк, Корс. п. - Корсунський полк, Кроп. п. - Кропивенський полк, Мирг. п. - Миргородський полк, Ніж. п. - Ніжинський полк, Прил. п. - Прилуцький полк, Ум. п. - Уманський полк, Черк. п. - Черкаський полк, Черн. п. - Чернігівський полк, Чиг. п. - Чигиринський полк, Переясл. п. - Переяславський полк, Полт. п. - Полтавський полк.

[7] Пор. антропонім Байман у досліджуваний період у білорусів, який М.Бірило виводить від чуваського Байманла і башкирського Байман "щастя" [13, 34; 66, 32].

Байметъ[8], Берендый, Гасанъ, Гусанъ, Гафаръ, Кгараджа, Кесимъ, Котлубай, Кочубей, Кучубей, Маликбаша, Мамай, Молукъ, Мулукъ, Мурза, Мурзакъ, Сапаръ, Шараметъ, Шереметъ та деякі інші. Вживаються вони у пам"ятці I-2 рази, за винятком Кгараджа, Котлубай, Турубай - по 3, Шереметъ - 10 разів. Зустрічаємо їх у 13 полках, напр.: Чиг. п. - Фє(с)ко Ко(т)лоуба(й), васи(л) мама(й), Ива(н) Тоуроуба(й); Черк. п. - Иванъ Кгара(д)жа, Яцько Кесимъ, Грицько Маликъбаша, Степанъ Тока(й); Кан. п. - Кратъ Коучоубє(й), Ива(н) Шереметъ та ін.

Окремі з вищезгаданих антропонімів, вжиті у ролі як першого, так і другого розрізнювального елемента, засвідчують українські писемні пам"ятки XIV-XV ст.: Аксакъ, Солтанъ (ССМ, I, 57; II, 368); інші у досліджуваній пам"ятці виступають у вигляді патронімів: Аксакъ - А(к)сачє(н)ко, Со(л)танъ - Со(л)танєнько та ін.

На нашу думку, навіть такі явно тюркські елементи не можуть з абсолютною точністю підтвердити, що носії цих імен чи прізвищевих назв були тюрки за походженням. По-перше, вони могли бути представниками інших народностей. Так, В.Ташицький писав, що в XVII ст. тюркські імена Аслан, Солтанъ та інші мали і вірмени [138, 18]. По-друге, окремі з названих тут і далі антропонімів могли відображати міжмовні контакти на рівні антропонімійної лексики, але могли виникнути і на базі апелятивів, які вживалися тоді в українській мові, особливо в її місцевих говірках. Взаємозв"язки антропоніма і відповідного апелятива у досліджуваній групі дуже затуманені, мало вивчені, і в окремих випадках важко стверджувати, що було первинним - антропонім чи апелятив, як, наприклад, Мамай (тюркське ім"я, у Реєстрі - прізвищева назва) і мамай (діал. апелятив, "кам"яна статуя в степу" - Гр. II, 403), Мурза (тюркське ім"я, а також титул у татар; у Реєстрі - прізвищева назва) і діал. мурза "забруднене, невмите обличчя" (Гр. II, 455), Мурзакъ (у Реєстрі - в ролі як першого, так і другого розрізнювального елемента) і діал. мурзак "порода риб бичків, що водяться на дні лиману, в болоті і мають тулуб плямистий, смугами, а очі випуклі" [10, 54], а також мурзак "татарин" (Гр. II, 455).

Можливо, зрозуміле апелятивне значення для українців могла мати і прізвищева назва Шереметъ. Припустити це дають змогу висновки М.О.Баскакова про походження прізвища Шереметєв: "Отже, прізвище Шереметєв походить або із чуваського šeremet "бідолаха" < перс. šärmände "засоромлений, сконфужений", або із запозиченого з перської

[8] Пор. антропонім Баймат у російській мові [5, 129]. Див. також тат. Баймет у чувашів [66, 32].

турецького слова šeremet < šir märd: I. Той, який має легку ходу, гарячий (про коня); 2. Грубий, запальний, неввічливий (про людину), у зв"язку з прізвиськом предків Шереметєвих - Кобила, або із власного імені šerimbet < перс. šer/šir "лев" + арабське ім"я Muhammad "Мухамед", широковживаного у тюрків кипчацької групи" [5, 84].

Нарешті, крім названих вище чотирьох утворень з першим розрізнювальним елементом Конакъ, у пам"ятці наявне утворення Канакъ Кароученъко. Канакъ могло бути фонетичним варіантом імені Конакъ. Разом з тим слід врахувати наявність в українській мові ХУП ст. апелятива канакъ (тюрк. kanak) зі значенням "дорогоцінне намисто". Фіксує це слово і Картотека: Панъ Юрє(й) Макаровичъ... заграби(л)... / канаковъ два (1633 ЛНБ 5, П 4046, 25). До речі, апелятив канак із значенням "дорогоцінне намисто" був найбільш поширеним у польській мові саме у ХУП ст. (Br., 215).

Таким чином, не виключено, що частина згаданих антропонімів могла вживатись і як імена, індивідуальні або родові прізвиська представників тюркських етносів, і як індивідуальні прізвиська корінного населення, переходячи пізніше у родове прізвисько нащадків іменованого. Це, передусім, ті антропоніми, які могли мати у досліджуваний період для українців певне, досить прозоре і зрозуміле їм апелятивне значення, наприклад, Бей, Кардашъ, Солтанъ, Шереметъ, або фонетично співпадали з наявними в місцевих говірках української мови апелятивами (Мамай, Мурза, Мурзакъ), а також ті імена, які фонетичним оформленням були близькі до певних апелятивів (Конакъ - канакъ). Адже, як правильно зазначає А.П.Критенко, "у принципі кожний іменник і кожний прикметник нашої мови є або може стати прізвищем або, принаймні, прізвиськом людини" [61, 28]. Причому мотиви надання прізвиськ від вищезгаданих антропонімів чи апелятивів тюркського походження, напевно, були найрізноманітніші, про які тепер можемо хіба що здогадуватися: колір шкіри, волосся, якась характерна риса вдачі людини та ін., напр.: Хиба то який циган перед тобой Солтаном назвался (ХУШ ст. Карт. Тимч.).

У зв"язку з цим важко категорично стверджувати, що в особових назвах типу Канакъ Кароученъко, Со(л)танъ Красносѣ(л)ски(й) перший елемент справді виконує роль імені, бо це може бути іменування, в якому особове власне ім"я відсутнє (на зразок Слу(ц)ки(й) Чє(р)ка(с)кий, Чабанъ стрѣлецъ), які інколи трапляються у пам"ятці і є результатом неунормованості тодішньої ідентифікаційної системи.

Напевно, до таких нечітких для нас за роллю першого розрізнювального елемента (ім"я - індивідуальне прізвисько - родове прізвисько - ?) належить антропонім Дербышъ (тюрк. derviš < перс. där-

viš "бідний монах") у складі власної особової назви Де(р)бышъ Иванови(ч) (Корс. п.). До речі, форма derbisz була характерна у ХУП ст. і для польської мови (Br., 87-88). Як апелятив слово дербышъ фіксує один раз І.І.Срезневський із записок "Ходіння за три моря Афанасія Нікітіна" (ХУ ст.): Дербышъ - дервишъ: - А въ Пегу же есть пристанище не мало, да все в немъ дербыши живуть Индѣискыя (Срезн. I, 653). У середині ХУІ ст. це слово наявне як апелятив і в білорусів, причому А.Й.Журавський справедливо зараховує його до екзотизмів у білоруській мові того періоду, тобто до слів, які, хоч і траплялися в документах канцелярій, пам"ятках писемності, не були для білорусів пов"язані з конкретними реаліями [47, 86]. Картотека цього слова в ролі апелятива не фіксує, знайдено його поки що тільки у складі згаданої особової назви Де(р)бышъ Иванови(ч).

Інший тюркізм - Кардашъ - вжито як одночленне іменування: Ка(р)да(ш) (Київ. п.), а також як другий розрізнювальний елемент у складі двочленного іменування: Ива(н) Ка(р)дашъ (Черк. п.), Охрѣмъ Ка(р)дашъ (Брацл. п.).

Апелятив kardasz широко побутував у польській мові ХУП ст. у значенні "брат", а kardastwo - у значенні "братство, братерство" (Br., 220). Таким чином, хоча Кардашъ і не має апелятивного відповідника у Картотеці, та коли зважити на його первісне значення (тат. kardaš "брат" (Будагов. I, 49), вживалося в польській мові у значенні "товариш" (Muchliński, 67), отже, на українському мовному грунті могло переходити у "побратим" чи передавати ще якісь відтінки спорідненості, доброго ставлення людей один до одного), то можна припустити вживання цього слова як апелятива в українській мові ХУП ст. Підтвердженням цієї думки може бути його функціонування як апелятива (кардаш, кардашок) в українських народних піснях ХУШ ст.:

Oy, bre more, kardaszu, mołodenki kozaczonku, bre, bre;
Oy, synku kardaszku, oy, koli poiediesz day na woyńonku,
Ta na pered se ne wydaway, Na zade se ne zastaway (Карт.Тимч.).

На користь сказаного говорить і спостереження М.Я.Грінблата, який стосовно білоруської антропонімії зауважував: "Тюркські елементи найбільше вплинули на деяку частину білоруської антропонімії, що виникла головним чином із колишніх кличок-прізвиськ Аскерка, Кардаш, Басалай, Бахмет, Бурносенка та ін." [33, 197]. Сліди цього слова знаходимо й у прізвищі Кардаш в сучасній молдавській антропонімії [44, 100].

Подібну роль, можливо, виконував антропонім Чеберакъ (тат. či-

bär "красивий", "ставний" + ак ?)[9] в особовій назві Чеберакъ Макъсиме(н)ко (Чиг. п.). Аналіз функцій таких антропонімів ускладнюється тим, що Мурзакъ, Солтанъ, Чеберакъ, Шереметъ вільно вживаються і як перші, і як другі розрізнювальні елементи: Моу(р)закъ Кривець - васи(л) Моу(р)закъ, Со(л)танъ Красносѣ(л)ски(й) - Данило Со(л)танъ, Чеберакъ макъсиме(н)ко - Семе(н) Чеберакъ.

Відповідь на питання, чим усе-таки були тюркські елементи типу Бей, Дербышъ, Канакъ, Конакъ, Мурзакъ, Солтанъ, Шереметъ - іменами, індивідуальними чи родовими прізвиськами, - можна буде одержати тільки шляхом комплексного вивчення їх як антропонімів і як слів апелятивної лексики, визначення якнайточнішого часу їх запозичення, дослідження особливостей їх функціонування серед місцевого населення.

Разом з тим слід зважити на те, що аналогічні процеси могли відбуватися в російській та білоруській мовах. Скажімо, антропонім Шеремет був наявний у росіян у ХУІ, а у білорусів - у ХУП ст. Антропоніми Байман, Бей, Катлабай фіксуються у досліджуваний період і у білорусів /13, 34; 45, 472/. Всі ці проблеми вимагають окремих досліджень.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що в тогочасному українському іменнику імена типу Аксакъ, Азаматъ, Гасанъ, Кесимъ, Муштапъ, Османъ були чужорідними елементами, вживання їх одиничне і не виходило за рамки тюркського етносу. Тому як імена вони не збереглися. Аналізовані імена і прізвищеві назви залишили певний слід у сучасній українській антропонімії як прізвища, напр.: Кардаш, Касім, Мамай, Мамайко, Мамайченко, Мамаєнко /89, 174/, Гасан /93, 199/, Мурзич, Шеремет, Шеремета /92, 162, 241/ та ін. Прямо або в похідних формах окремі слова (можливо, за посередництвом антропонімії: Шеремет - Шереметова балка) збереглися в сучасній українській топонімії: Кардаш, Мамай, Шеремет та ін. (СГ, 241, 350, 620). Щоправда, кількість таких назв невелика.

Другу, але кількісно значно більшу групу становлять прізвищеві назви, утворені від запозичених з тюркських мов апелятивів. Сприймалися ці слова як свої, тому носіями таких прізвищевих назв були українці, за винятком хіба що відетнонімних назв - Арнаутъ "албанець", Гурджий "грузин". Доказів значного проникнення таких слів у мову можна навести кілька. По-перше, як зазначалося, ці елементи становлять нашарування різних епох. По-друге, деякі із запо-

---

[9] Пор. рос. діал. чеберь "франт, чепурун", яке дослідники зараховують до тюркізмів і як одну з можливих етимологій пропонують тат. сіbär "красивий", "ставний" (Фасм. ІУ, 322).

зичень пізнішого часу внаслідок великого ступеня засвоєності стали вживатися на означення понять, що виникли на грунті суспільного життя українців, напр.: асаул, атаман (посади), бунчук (гетьманський прапор), кобза (струнний музичний інструмент), козак та ін. По-третє, більшість цих слів функціонувала в мові, залишилась у її сучасному активному фонді (набувши при цьому інколи додаткових значень) або вживається в діалектах на значній території УРСР: байрак, баклан, борсук, бугай, буланий, бурка, гарбуз, кайдани, каптан, ковпак, майдан, чалий, чабан та ін.

Ця друга, асимільована українською мовою, група слів є не тільки вагомим мовним доказом етнічних контактів українців з представниками тюркських етносів, а й цінним джерелом вивчення лексики української мови, етимології, діалектології, топонімії, укладання словників відповідного періоду. Тому доцільно зупинитися на цих запозичених словах докладніше. У даний розгляд включено тільки рідкісні щодо вживання у пам"ятці прізвищеві назви, до яких в апелятивній лексиці української мови досліджуваного періоду або ще не знайдено, або дуже мало відповідників. Це, зокрема, такі слова.

Арнаут (I)[10]: гри(ц)ко а(р)наоу(т) (Чиг. п.) Тур. arnaut "албанець" запозичене у свою чергу з грецької мови (ЕСУМ I, 86). Картотека апелятивів не фіксує. Прикметник арнаутский з першої половини ХУШ ст. вміщено у Словнику Тимченка: Въ Солуни...языка якового схочешъ знайдешъ: ...Арнаутского, Болгарского и прочіихъ. Як указував В.І.Даль, арнаутами турки називали також особливий рід війська, охорони з християн (Даль I, 23). У сучасній українській літературній мові це слово не збереглося.

Байрак (2): Яцько байракъ Ананько (Черк. п.); ва(с)ко байракъ (Переясл. п.). Запозичення з турецької мови, хоча стосовно турецького слова-етимона думки розходяться (ЕСУМ I, II7-II8). Картотека фіксує апелятиви байракъ, байрачокъ у значенні "порослий лісом яр": Волевачевскіе байраки, якихъ маємъ восемъ,...то все синови моему Андрею (Чигирин, I600 ЧИОНЛ УШ, 3, I4). Із даним значенням слово збереглося в сучасній українській літературній мові (СУМ I, 9I). Прізвище Байра́к наявне в сучасній антропонімії [93, I00]. Вживається й у гідронімії України, зокрема в численних назвах річок, ручаїв, балок, ярів (СГ, 30).

Бакай (2): Павелъ бака(й) (Черк. п.); васи(л) бака(й) (Ум. п.). Сучасні дослідники української мови вважають, що бакай, очевидно, запозичення з якоїсь тюркської мови (ЕСУМ I, II9). Картотека апеля-

---

[10] Тут і далі арабськими цифрами вказано кількість вживань даної прізвищевої назви у Реєстрі.

тивів не фіксує. В сучасній українській мові слово бакай існує як діалектне: І. Вибій з водою, калюжа на дорозі; баюра. 2. Глибока яма в річці, ставку (СУМ І, 9І). На території правобережної Черкащини бака́й також "кубло, вирите в землі курми". Сучасне українське прізвище Бака́й Ю.К.Редько виводить з тюрк. bekaya "залишки, непризвані рекрути" /93, І9І/. Слово зафіксоване також в українській гідронімії в кількох назвах річок, балок, ярів (СГ, 30).

Баклан (І): трохи(м) бакла(н) (Кан. п.). Вважається запозиченням із тюркських мов: старотатарське баклан "дика гуска", тур. baglan "дрохва" (ЕСУМ І, І27). Картотека, а також Словник Тимченка апелятивів не фіксує. У сучасній українській мові баклан – водоплавний птах середньої величини (СУМ І, 92). Збереглося це слово й у назві лиману Баклан та відгалуження однієї з приток Дністра – Баклан Малий у нижньому Подністров'ї /28, 7, 8/.

Балик (І): Романъ баликъ (Кальн. п.). Крим.-тат. balyk, тур. balik "риба". Цікаві спостереження М.К.Дмитрієва щодо вживання даного слова в російській мові, яке, очевидно, аналогічне в українській: "...значення російського балик і тюркського балик не однакове: по-тюркськи це значить "будь-яка риба взагалі" і в першу чергу "свіжа риба", а по-російськи... "спинка риби, консервована особливим способом"... /42, 23/. Картотека апелятивів не фіксує. Словник Є.Тимченка подає апелятив І759 р.: Куплено... рыбы разной до монастиря, а именно баликовъ два пуда. Слово збереглося і до сьогодні (СУМ І, 96). Існують також річки Баликівський струмок у Київській області і Баликів рівчак у Чернігівській (СГ, 32).

Басман (3): сте(ц)ко ба(с)ма(н) (Чиг. п.); ива(н) ба(с)ма(н) (Кан. п.); Иванъ басманъ (Кроп. п.). Фасмер припускає, що басман, можливо, походить від басма[II], тобто клеймо, яке видавлювалося на хлібині (І, ІЗІ). В.І.Даль подає значення цього слова як "двірський, або казенний, хліб" (І, 52). Картотека апелятивів не фіксує. В сучасній українській мові відсутнє.

Бахмат (2): Лавринъ ба(х)матъ (Чиг. п.); Ба(х)ма(т) с Кропивнои (Кальн. п.). Вважається запозиченням з татарської, точніше, ногайської, мови (ЕСУМ І, І52-І53). Найранніша фіксація апелятива – в Словнику Тимченка: Брату (Али-Хазія) дано бахмата (І542 р.). Картотека: Пахоло(к) ми(ш)ко...ба(хма(т) по(д) ни(м) гне(д) (І567 ЦБ Лит., І6, 3, 93). У сучасній мові бахмат існує як діалектне слово зі значенням "бойовий верховий кінь" (СУМ І, ІІЗ).

Болобан (І), Болобанець (І): Иванъ болобанъ (Брацл. п.); гав-

---

[II] Тат. басма "тиск", тур. basma "друкування, ситець" походить від спільнотюркського кореня bas "тиснути, давити" (ЕСУМ І, І48).

рило болобанецъ (Білоцерк. п.). Вважається запозиченням з турецької мови: тур. balaban "яструб-перепелятник і бугай (птах)", крим.-тат. balaban "вид хижого птаха" (ЕСУМ I, 121). Як власну особову назву фіксує ще ССМ (I, 110): Гринко Болобанъ. Картотека містить один апелятив: Цена птаха(м) хованымъ на мысли(в)ство. Болоба(н) два роубли (1566 ВЛС, 99зв.). Сучасне українське прізвище Балаба́н Ю.К.Редько пов"язує в одному випадку [93, 191] з тюрк. balaban, яке перекладає як "велетень", в іншому [93, 99] - з видом печива[12] (Гр. I, 23).

Борсук (2): Иванъ боръсоу(к) (Ніж. п.); гри(ц)ко бо(р)сукъ (Черн. п.). Дослідники припускають, що борсук - давньоруське запозичення з тюркських мов (ЕСУМ I, 235). Топонім Бурсуковцы "Борсуки" фіксується ще у XУ ст. (ССМ I, 132). Картотека апелятивів не подає, зате наявні ще кілька власних особових назв, до складу яких входить це слово: дворянин господарский...поведал передо мною Зѣнком Борсуком (1546 AS IУ, 458). Прізвище Борсу́к функціонує і тепер [93, 98].

Булан (I): Иванъ боуланъ (Полт. п.). Давньотюркське bulan "лось", тат. болан "олень", "оленячої масті", "лось", "лосячої масті". Дослідники, аналізуючи буланий, вважають його запозиченням з тюркських мов, припускаючи російське посередництво (ЕСУМ I, 289). Картотека, крім форми буланый, подає апелятив буланъ (короткий або субстантивований прикметник): товарыш миха(л) реза(н)...ко(н) по(д) ни(м) була(н) (1567 ЦБ Лит. 16, 3, 93); У Демида Дуба: клячу буланую (1650 ДМВН, 205). В сучасній антропонімії зафіксовано прізвище Бу́лан [100, 89].

Гарбуз (I), Гарбуза (2), Гарбузка (I), Варбуз (I): Анъдрѣ(й) Га(р)бузъ (Полт. п.); Иляшъ га(р)боуза, Иванъ га(р)боуза (Кроп. п.); ва(с)ко га(р)боузъка (Білоцерк. п.); Минко ва(р)бузъ (Кальн. п.). Крим.-тат. къарпуз, тур. karpuz від перс. xarbūza, xarbuza "диня" (ЕСУМ I, 472). Картотека апелятивів не фіксує, у ній знаходимо ще один антропонім більш ранньої фіксації: межи домо(м) матыса га(р)боуза и се(н)ка кра(в)ца (1596 Юр., 16зв.). Картотека Тимченка подає апелятив 1719 р.: Матвѣй...взялъ у него...корову за стравленя гарбуза свинею. Прізвище Гарбу́з функціонує й у сучасній антропонімії [93, 93].

Гурджий (2), Гурдзій (I): миха(й)ло Кгу(р)джы(й) (Чиг. п.); Иванъ Кгоуръджый (Кроп. п.); Иванъ Кгу(р)дзѣ(й) (Мирг. п.). Тур.

---

[12] Щодо останнього ("вид печива") не виключається припущення про його "зв"язок із словами балабух і под., зокрема про видозміну слова балабух під впливом балабан" (ЕСУМ I, 121-122).

gurdži (Будагов II, 122) з перс. gurdži "грузин". Картотека апелятивів не фіксує. Відсутнє також у Картотеці Тимченка. Оскільки значні грузинські поселення на Україні були засновані в 40-х роках ХУШ ст., ранішу появу грузинів у запорізькому війську історики пояснюють тим, що вони втікали на Запорізьку Січ з турецького полону. На Україні були відомі під назвою гурджі, щоправда, в документах траплялися також назви грузин, іберієць [122, 43]. В сучасній мові відсутнє.

Делія (I): Семенъ Делѣя (Переясл. п.). Вважається запозиченням з турецької мови через посередництво польської, хоча щодо слова-оригіналу єдиної думки немає ([21, 90; 73, 194]; Muchliński,22). Делія була видом зимового одягу. Картотека фіксує апелятиви: Делиѧ алтабасоваѧ, подшита коуними (1558 AS УІ, 214). У деяких сучасних говірках Одещини делія "саморобний плащ" [88, 21].

Кабак (4): Ива(н) Кабакъ (Чиг. п.); Нестеръ Кабакъ, Анъдрѣ(й) Кабакъ (Черк. п.); Костикъ Кабакъ (Брацл. п.). Крим.-тат. кабак, тур. kabak "гарбуз" (Будагов II, 36; Радлов II, 437). У Картотеці знаходимо тільки одну прізвищеву назву з більш ранньою фіксацією: Ва(с)ко Каба(к) (1609 ЦДІАК И, I, 5, II). Прізвищева назва Кабакъ могла бути утворена і від особової назви Каба (ССМ I, 459). Апелятив кабак "гарбуз" зберігся у діалектах (СУМ ІУ, 63).

Кабан (4): хведо(р) Кабанъ (Чиг. п.); Хве(д) Кабанъ (Черк.п.); Тимо(ш) Кабанъ (Київ. п.); гри(ц)ко Каба(н) (Черн. п.). Тат. кабан "дика свиня" (Шипова, 146). Апелятивна лексика Картотеки фіксує похідне слово кабанина (1622 Сак. В., 49) і власну особову назву кабанець (1644 ЦДІАЛ 37, 2, 54зв.), апелятивний відповідник до останнього існує й у сучасній українській мові (СУМ ІУ, 63). Прізвище Кабáн фіксує і сучасна антропонімія [93, 98]. В Черкаській і Чернігівській областях існують назви річок Кабан (СГ, 225).

Каган (I): процыкъ Кага(н) (Чиг. п.). Тюрк. xakan "цар", "хан". Слов"яни запозичили його ще в часи Київської Русі (Шипова, 148-149): д.-руськ. каганъ (Срезн. I, 1171). Картотека фіксує апелятиви: тое мѣсто... о(т) кагана скиѳского...чоудо(в)не оборонила (1625 МІКСВ, 127). Збереглось у сучасній українській мові (СУМ УІ, 67).

Кайдан (I): Петро Кайданъ (Кальн. п.). Етимологія більшості дослідників: ар. kajd, двоїна kajdany, тур. kajd "пута", "окови". Існує також припущення В.Смирнова про походження слова кайдани від тат. хайтан "вірьовка" (Шипова, 152, 158-159). Картотека фіксує апелятиви кайдалы (1620 Лям. К., 17) і кайданы (1618 З. Поуч., 172зв.). Останнє збереглося в сучасній українській мові (СУМ ІУ, 72).

Капкан (I), Капканчик (6), Капканець (I): Игнатъ капъканъ, ва-

си(л) Капъканъчикъ, Гринецъ Капъканъчи(к), жаданъ Капъканъчи(к), миско Капъканъчи(к) (Ум. п.); Корънѣй Капъка(н)чи(к), Матвѣй Капка(н)чи(к) (Корс. п.); грицко Капъканє(ц) (Полт. п.). Тюрк. kapkan "пастка", "сильце" (Шипова, 160-161). Картотека і Картотека Тимченка апелятивів не фіксують. В сучасній мові збереглися капкан і капканець (СУМ ІУ, 95).

Кобиз (2): Иванъ Кобызъ, Ничипоръ Кобызъ (Черк. п.). Тюрк. kobuz, kobyz "вид струнного музичного інструмента". Вважають, що від цього слова утворилася назва старовинного струнного музичного інструмента кобза (Шипова, 188). Картотека і Картотека Тимченка апелятива кобызъ не фіксують, в них наявне слово кобза (бл. 1650 ШКН, 179).

Курдюк (1): Фе(с)ко Коу(р)дюкъ (Черк. п.). Тур. kuyruk "хвіст" (Уш. І, 1552). Картотека апелятивів не фіксує. Картотека Тимченка подає апелятив з ХУШ ст.: Курдюкъ зоветься чиракъ на язицѣ. В сучасній мові курдюк - жирове відкладення біля хвоста у деяких порід овець (СУМ ІУ, 407). На Буковині існують ще такі значення слова курдюк: 1. Хвороба язика коней. 2. перен., знев. Живіт (МСБГ ІУ, 111).

Майдан (1): Олексѣй Майданъ (Корс. п.). Тур. majdan (Уш. П, 118) "площа". Картотека і Картотека Тимченка апелятивів не фіксують. Сучасна антропонімія фіксує Майда́н як прізвище [93, 100].

Хозаїн (1): Курило Хозаинъ (Кан. п.). Тур. hodža, тат. ходжа "старець", "учитель", "господар" (Радлов П, 1708). Картотека апелятивів не фіксує. Картотека Тимченка подає апелятив з 1743 р.: Присяга во убитках...хозяину.

Значний інтерес лінгвістів викликає ще цілий ряд антропонімів цієї групи, однак ми обмежимося тільки переліком деяких з них: ва(с)ко боугай, Иванъ боурка (Ум. п.; Черк. п.); Федо(р) Каптанъ (Кальн. п.); Иванъ Караванъ (Кальн. п.); Гринь Ковъпакъ (Білоцерк. п.); Кири(к) Козакъ (Київ. п.); пилипъ Коу(л)бака (Чиг. п.); Жаданъ Коу(р)ганъ (Полт. п.); яцько сєръга (Білоцерк. п.); Игнатъ то(в)мачъ (Ум. п.); Иванашко то(л)мачъ (Брацл. п.); Иванъ Чабанъ (Черк. п.); ва(с)ко чобанъ (Білоцерк. п.); Иванъ Чалы(й) (Черк. п.); євтоухъ чоуга (Ніж. п.); Савъка Шахъ (Білоцерк. п.) та ін.

Як зазначає Д.Г.Гринчишин, у пам"ятках української мови ХУІ - першої половини ХУП ст. зафіксовано більше сотні тюркізмів [34, 8]. І хоча відапелятивні прізвищеві назви тюркського походження у досліджуваній пам"ятці кількісно поступаються аналогічній апелятивній лексиці, зафіксованій у Картотеці Словника української мови ХУІ - першої половини ХУП ст., антропонімія робить лексикографії цінну послугу, бо містить такі відапелятивні прізвищеві назви (до речі,

не тільки тюркізми), які або не збереглися у писемних пам"ятках, або їх поки що не вдалося відшукати, тому їх не фіксує апелятивна лексика Картотеки, а інколи і Картотеки Тимченка, напр.: Баликъ, Бакланъ, Басманъ, Дербышъ, Кардашъ, Кобызъ, Курдюкъ, Майданъ, Хозаинъ. Крім того, це дає змогу переставити у більш ранній період, інколи на цілі десятиліття, факт існування даного слова в українській мові, оскільки перед появою антропоніма відапелятивного походження обов"язково існував і сам апелятив.

В українській живій народній мові того часу тюркізмів могло бути й більше, адже навіть тепер говори правобережного Полісся зберегли понад 250 тюркізмів, спільних для українських і білоруських говорів, і понад 50, притаманних тільки українським [113, 146].

На підставі вищесказаного можна сформулювати такі висновки. Основу антропонімікону Реєстру становили українські імена і прізвищеві назви, утворені з запасів українського лексичного фонду та за законами назвотворення. Представників тюркського етносу здебільшого ідентифіковано українськими іменами з використанням відетнонімних прізвищевих назв, напр., Иванъ Татаринъ та ін. Кількість неасимільованих тюркських елементів у пам"ятці невелика і представлена переважно іменами типу Азаматъ, Аксакъ, Османъ, Муштапъ тощо і прізвищевими назвами типу Кочубей, Маликбаша, Токай та ін. Їх вживання здебільшого одиничне.

Для ідентифікації особи українська антропонімія досліджуваного періоду в ролі прізвищевих назв також широко використовувала асимільовані давньоруською, староукраїнською мовами й українською XVI - першої половини XVII ст. слова тюркського походження. Функціонування частини з них у пам"ятках української мови, як і в тогочасних російських та білоруських, широка сполучуваність їх коренів свідчать про високий ступінь асиміляції таких слів у той час. Частина з них увійшла у тогочасні словники уже як свої слова: Колпакъ (ЛБ), Серга (ЛБ), Толмачъ (ЛБ), Козакъ (ЛС).

Більшість їх збереглася до сьогоднішнього дня, причому вони прийняли граматичну систему української мови і набули інколи нових або додаткових значень, від цих слів (за даними антропонімії) на рівні апелятивної лексики утворилися демінутиви: Байракъ - Байрачокъ, Капканъ - Капканець та ін. Окремі з них збереглися й у сучасних українських діалектах, у тому числі тих, які розташовані поза досліджуваною територією. Ще деякі стали раритетами і перейшли у пасивний фонд української мови.

Тюркські елементи залишили певний слід і в сучасній українській антропонімії, зберігшись у деяких сучасних прізвищах. Меншою

мірою це стосується першої досліджуваної групи (Гасан, Кардаш, Касім та ін.) і значно більшою - другої (Байрак, Бакай, Балабан, Борсук, Бугай, Бурка, Гарбуз, Кабан, Кафтан, Ковпак, Козак, Майдан, Чабан та ін.).

Особові власні імена церковнохристиянського походження (український жіночий іменник XIУ - початку XIX ст.)

Звичай розрізнювання кожного члена колективу за власним іменем сягає доісторичних часів. Однак уже від найдавнішої доби власне ім"я людини було покликане нести не тільки чисто ідентифікаційну функцію, служити для неї розрізнювальним знаком у колективі, а й виконувати роль своєрідного охоронного амулета, нести благополуччя, оберігати від усякого зла. Вказані явища в антропонімічній літературі висвітлені достатньо /116, 148-200/. Основані на вірі в магічну дію слова, ці два аспекти власного імені (ідентифікаційний і містичний) з часом сформувалися у відповідні забобони, ритуали і традиції, що з глибини віків передавалися з покоління в покоління з можливим ускладнюванням або видозміненням.

З запровадженням християнства на Русі церквою і державою вводиться загальний обов"язок хрестити кожну новонароджену дитину,даючи їй християнське власне ім"я.У зв"язку з цим у побут східних слов"ян поступово входять християнські імена, канонізовані церквою і внесені у так звані святці та церковні календарі. Кожне ім"я у святцях припадало на чітко визначений день року. Церква суворо забороняла давати дітям при хрещенні колишні традиційні автохтонні слов"янські імена. Згідно з церковними законами дитину в Київській Русі, а пізніше на Україні, в Росії та Білорусії можна було хрестити лише на восьмий день після народження /116, 186-188/. Лише в тому випадку, коли дитина народжувалася кволою або нездоровою, її хрестили відразу після народження. Батьки взагалі старалися не зволікати з хрещенням і найменуванням дітей, оскільки серед населення України побутувало повір"я, згідно з яким нехрещена дитина у разі смерті приносила нещастя всій сім"ї /63/.

За традиційним церковним приписом новонародженому давали таке ім"я, яке він "собі приніс", тобто ім"я святого, яке за святцями припадало на день народження дитини. Церковники суворо дотримувалися такого розпорядку, тому траплялися випадки, щоправда, не дуже поширені, коли іменували дівчаток чоловічим іменем. Очевидно, в день, коли народжувалася дівчинка, у святцях не було жіночого імені, тому новонародженій давали чоловіче ім"я у фемінізованій формі:

Anatolia (1668 АрхЮЗР I/X, 230) - Анатолій; Аполлонія (1601 АрхЮЗР I/X, 503) - Аполлоній; Викторія (1798 ЦДІАЛ 201, 4, 470) - Викторъ; Викентия (ЦДІАЛ 201, 4, 470) - Викентій; Іоанна (1602 ЛНБ I, 26) - Іоаннъ; Іозефа (ЛНБ 3, 581) - Іосифъ; Ираклія (Лаз. оп. I, 145) - Ираклій; Мартинна (ЦДІАЛ 201, 4, 470) - Мартинъ; Остафия (1629 ЛНБ I, 26) - Остафий; Терена (1765 ЛНБ 3, 581) - Терентій.

З часом, при наданні немилозвучних, важких для вимови імен, церква йшла на поступки і священикам дозволялося надавати дитині милозвучніше ім"я, але суворо за святцями. Випадки, коли баба-повитуха могла й "недонести" імені (тобто забути його по дорозі через незвичайність форми) або перекрутити до невпізнання не були рідкістю, тому священики називали новонароджених іменами, більш вживаними серед народу /67, 264/.

Виникає питання: чому ім"я одного святого вибирали в масовому порядку, а іншого - дуже рідко або й зовсім не вибирали? До цього спричинилося ряд факторів. Одним із них була велика кількість святих з такими іменами. Певну роль у цьому відігравало і місце імені при переліку святих у календарі: якщо на той самий день за святцями припадало два або більше імен (як, наприклад, 8 жовтня - Пелагії і Таїсії), священик, звичайно, часто брав перше ім"я з ряду. Мабуть, саме тому досліджувані писемні пам"ятки засвідчують ім"я Пелагія досить часто, а ім"я Таїсія зустрічається лише один раз за весь досліджуваний період.

Важливим джерелом вияснення питання вибору власного імені новонародженому можуть бути в першу чергу церковні календарі, які додавалися до богослужебних книг (требників, євангеліїв тощо) і служили священикам першоджерелом для вибору імені при хрещенні, зокрема при додержанні принципу давати дитині ім"я, яке вона "собі принесла", тобто ім"я святого, що припадало на день її народження.

Для характеристики і порівняння ми вибрали з церковних книг різних часів і місць видання 11 календарів, а саме: Тарновський календар від 1275 р., календар з требника А.Желіборського 1645 р., календар з требника П.Могили 1646 р., календарі з Львівських видань від 1654, 1668, 1682 та 1719 рр., календарі з Супрасльських видань від 1727 до 1763 р., календар від 1733 р. з Унівського видання та календар від 1776 р. з Києво-Печерського видання[13]. При зіставленні імен святих, внесених у ці календарі та розміщених за днями року, виявилося, що суттєвих різниць тут немає. Імена святих, які припадають на відповідні календарні дні, зафіксовані в усіх цих календарях

[13] Далі при посиланнях на ці календарі вказуємо лише рік видання.

дарях з незначною різницею. Найбільше розбіжностей спостерігається у календарях I275 та I733 рр., у яких не позначені окремі дні, а, отже, в них відсутні й імена святих, які припадали на ці дні за святцями. Трапляється, що певні імена у різних календарях позначені різними датами.

Проте сам жіночий антропонімікон календарів однаковий і налічує всього 5I ім"я. До кінця ХУШ ст. обсяг його в календарях зростає, за винятком хіба що календаря I733 р., в якому нараховується всього 43 імені. У календарі I275 р. зафіксовано 56 жіночих імен, I763 р. - 59; по 60 імен мають календарі з требників I645, I646, а також I654 та I727 рр.; по 64 жіночих імен є в календарях I668, I682, I7I9 рр. Календар I776 р. налічує 69 імен.

Таким чином, можна сказати, що канонічні жіночі власні імена, які надавалися новонародженим у різні історичні періоди, по всій території України щодо репертуару в основному мають незначні розбіжності[I4]. Така убогість українського жіночого іменника́ пояснюється у першу чергу тим, що церковні календарі, якими користувалися священики при виборі імен, представляли їх неповно, подаючи лише імена більш популярних святих.

Найбільш повні дані про вибір церковнохристиянських власних імен дають старовинні парафіяльні метрикальні книги[I5]. На підставі аналізу жіночих особових власних імен парафіяльних метрик ХУШ ст. містечка Старий Вишнівець Кременецького повіту, містечка Воронків Бориспільського повіту на Київщині та с. Звиняч Тернопільського повіту, тобто метрик з віддалених місцевостей України, спробуємо встановити рівень багатства українського жіночого особового іменника́ того часу, а також мотиви вибору імені.

Оскільки метричні книги на Україні почали запроваджуватися від митрополита Петра Могили, у нас немає даних для вичерпної відповіді

I4 При порівнянні з іменним переліком "Повного християнського місяцеслова", який нараховує 209 жіночих імен, в обігу досліджуваного періоду була лише третя частина, що підтверджується досліджуваним матеріалом, де маємо теж лише 68 жіночих імен. Пор. також дослідження О.Д.Неділько /82, 35/, де авторка стверджує, що до складу жіночого антропонімікона досліджуваної території за документами ХУП-ХУШ ст. входило 55 християнських імен. Слід відзначити, що й у Росії жіночий іменни́к, наприклад ХУШ ст., нараховував лише 64 жіночих імені /4/.

I5 Для підрозділу використані матеріали: ЛНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф.I, № 26; ф.3, № 298, 357, 58I; ф. 5, № I603/I; ф.77, № I06, I78, 329; ЛДІМУМ. Відділ рукописів, 22, 37, 350; 350709; ЦДІАК, ф.I27, оп.I0I2, спр.I05а; оп.I0I3, од.4; ф.990, оп.I, спр.277а; ЦДІАЛ, ф.I9, оп.ХУП, спр.239; ф.20, оп.ХУI, спр.79, 83; ф.I27, оп.I0I3, спр.I0; ф.20I, оп.4, спр.32, 448, 470, 687, 702.

на питання про вибір імені дитини на Україні в ранній період. На підставі відповідних приписів у тогочасних требниках можна лише припустити, що в ті часи церква суворіше дотримувалася правила восьмого дня хрещення, яке з часом, особливо з ХУШ ст., застосовувалося не завжди послідовно, а згодом зовсім занепало.

Метрика містечка Воронків Бориспільського повіту охоплює 14 років (1755-1769). Із 57 записів хрещених дівчаток в 10 випадках імена збігаються з іменами святих, що припали на день хрещення дитини. У 6 випадках надане ім"я збігається з іменем святої, яке припало на день народження дитини. Буває, що дитину називали не іменем, яке припало на день її народження, а одним із найближчих в календарі. Можливо, тут знайшло відбиття повір"я, згідно з яким дитині боялися давати імена так званих мучеників. Так, на 5 жовтня припадає день мучениці Харитини, дівчат, що народилися 5 жовтня, назвали в одному випадку Іустина (з 2.Х), в іншому - Пелагія (з 7.Х). У цій же метриці серед народжених у жовтні 15, 17, 24, 26, 28 числа спостерігається помітна популярність імені Параскева, щоправда, в календарі у цьому проміжку (з 15 по 28.Х) жіночі імена, крім імені Неонила (28.Х), не значаться. Мабуть, у даному випадку священик чи батьки новонароджених обирали ім"я механічно або від першої хрещеної дитини, ним названої, або за популярністю цього імені в даному населеному пункті.

В метриці с. Звиняч Тернопільського повіту маємо метричні записи хрещень за 29 років (1756-1785). Із 50 вписаних тут новонароджених дівчаток у 12 випадках дане дитині календарне ім"я збігається з іменем святої, що припадало на день хрещення: Євдокія - 1.Ш; Феодосія - 29.У; Февронія - 25.УІ; Софія - 17.ІХ; Парасковія - 14.Х; Марія - 21.ХІ; Татіанна - 12.І; Агафія - 5.П. В інших випадках даються імена, які в календарі значаться в інтервалі між днем народження і днем хрестин.

Метрика містечка Старий Вишнівець Кременецького повіту містить записи хрещень за 37 років (1772-1809). Із 50 хрещених дівчаток 26, тобто більше як 50 %, одержали ім"я за принципом вільного вибору. У шести випадках надане ім"я збігається з іменем святої, що припадало на день хрещення: Ксенія - 24.І; Меланія - 1.І. У всіх інших випадках імена давалися за принципом вибору імені з найближчих днів (перед і після) від дня народження.

Наведені факти з метрик ХУШ ст. дають підставу припускати, що починаючи з середини ХУШ ст. надання імен новонародженим дівчаткам на Україні ставало чимраз довільнішим.

У записах метрики містечка Воронків (1755-1769 рр.) імен ма-

терів хрещених дітей не було. На 685 хрещених дівчаток тут засвідчено 34 імені, а на 601 запис імен хрещених матерів – також 34 імені. При цьому іменник дівчаток та хрещених матерів (отже, представників різних поколінь) майже не відрізняється. Серед переліку імен хрещених матерів немає лише власних назв Христина та Ѳеодора, а серед переліку імен хрещених дівчаток немає власних назв Любовъ та Соломонія. Найпопулярнішими серед імен у цій метриці є Марія, Євдокія, Анна, Параскева, Євфросинія, Агафія, причому Марія, Євдокія й Анна займають перші місця.

Метричні записи с. Звиняч (1756–1785 рр.) засвідчують на 147 хрещених дівчаток 27 імен, на 151 записану матір – 18 імен і на 67 записів хрещених матерів – 10. Усі 10 імен хрещених матерів (Анастасія, Марія, Агафія, Анна, Татиянна, Параскева, Єкатерина, Ксенія, Євфросинія, Єва) зберігаються в іменнику матерів і хрещених дівчаток (крім імені Єва). Найпопулярнішими для всіх трьох поколінь є імена Анастасія, Марія, Агафія, Анна, Параскева. Серед матерів і хрещених дітей Марія займає перше місце, а Анастасія в переліку імен хрещених дітей втрачає популярність і відповідно з 1 і 4 місць переходить аж на 22.

Записи метрик містечка Старий Вишнівець (1772–1809 рр.) засвідчують 760 народжень дівчаток, що набагато більше порівняно з попередніми метричними записами. Але й у даному випадку жіночий іменник не є багатшим від такого ж іменника попередніх метрик. На 760 хрещених дівчаток тут припадає 33 імені, на 1519 матерів – 39 і на 1254 хрещених матерів – 32 імені. В переліку імен хрещених матерів, матерів та хрещених дівчаток перше місце займає ім"я Марія, друге Анна. Імена Євдокія й Агафія міняються місцями, займаючи відповідно то 3, то 4 місце. До широковживаних належать також імена Єкатерина, Анастасія, Татиянна, Параскева.

Для визначення популярності окремих імен на різних синхронних зрізах досліджуваного періоду до аналізу жіночого антропонімікона залучимо ще реєстр імен Києво-Печерського пом"яника (кінця XV – початку XVI ст.), який на 5296 іменованих жінок налічує 62 імені з найпопулярнішими Марія, Анна, Іуліанія, Євдокія, Агафія, Ѳеодосія, Анастасія, та реєстр імен Підгорецького пом"яника 1691 р., який на 1646 іменованих жінок налічує 52 імені з найпопулярнішими Марія, Анна, Анастасія, Агафія, Єкатерина, Євдокія, Пелагія.

У нашому розпорядженні були й інші метричні книги з різних місцевостей України[16], які майже повторюють цю ситуацію. Тому для ана-

[16] Переглянуто понад 50 метричних книг, перелік яких див. у списку джерел.

лізу ми вибрали лише метрики, найбільш повні за записами в них, та такі, що охоплюють хронологічно ширші періоди.

Як показує наведений аналіз метричних книг і пом"яників, жіночий іменник кінця ХУ - ХУШ ст. на всій території України в основному постійний і не перевершує кількості імен, що зазначалися в календарях того періоду. Найбільш вживаними в побуті були імена Марія й Анна, до популярних належали також імена Анастасія, Агафія, Єкатерина, Євдокія, Феодосія, Параскева[17], які періодично втрачали популярність або ж набували її знову. Крім перерахованих церковнохристиянських імен, жіночий іменний список досліджуваного періоду включає давньоруські імена типу Богдана, Любава, Людмила, Томила, Ольга, імена католицького календаря типу Магдалина, Маргарита, Розалія, Тереза.

Відсутність у досліджуваний період імен типу Агафоклія, Анимаиса, Дросида, Єротіида, Каздоя, Камерія, Крискентія, Мастридія, Перпетуа, Сосипатра, Трифена, Христодула і т.п., які представлені у "Повному християнському місяцеслові", була викликана не тільки тим, що ці імена були немилозвучні і незрозумілі, а й в першу чергу тим, що не фіксувалися в календарях, уміщених у церковних книгах, тому священики їх не знали і не могли називати ними новонароджених.

Слід відзначити, що ці найпопулярніші церковнохристиянські особові власні жіночі імена широко побутували серед населення України аж до радянського періоду, а також в перші його десятиліття. Це явище досить добре відображене в народнопісенній творчості (пор. [76; 77; 78; 79; 80; 81]).

Український жіночий іменник зберігся з давніх часів до наших днів і покладений в основу реєстру сучасних уживаних на Україні жіночих імен. Реєстр Словника власних імен людей [100] нараховує 381 жіноче ім"я, з яких 98, тобто 1/4 реєстру, займають церковнохристиянські: Агапія, Агрипина, Анастасія, Анна, Антоніна, Акилина, Аполлінарія, Валентина, Варвара, Васса, Василина, Галина, Глафіра, Гликерія, Дарія, Домна, Домнікія, Євгенія, Євдокія, Євлампія, Євпраксія, Євсевія, Єпистима, Єфимія, Єфросинія, Зіновія, Ірина, Катерина, Ксенія, Капітоліна, Олександра, Лукина, Лукія, Мавра, Меланія, Марина, Марія, Маріянна, Марта, Минодора, Митродора, Мокрина, Матрона, Наталія, Німфодора, Олена, Олімпіада, Павла, Пелагія,

[17] Пор. найпопулярніші жіночі імена в Росії: Агафия, Агриппина, Акилина, Анна, Варвара, Дарья, Евдокия, Екатерина, Елена, Ирина, Иулияния, Ксения, Мария, Марфа, Матрена, Неонилла, Пелагия, Татиана, Феодосия [71].

Параскева, Секлета, Софія, Соломія, Степанида, Тетяна, Улита, Уляна, Устина, Февронія, Федора, Фекла, Феодосія, Фотинія, Харитина, Христина та ін.

Як видно з наведених прикладів, церковнохристиянський жіночий іменни́к в основному зберігся до наших днів, за винятком імен Анисія, Мамельфа, Феопила. Церковнохристиянські жіночі імена на сучасному етапі проходили різні періоди - то занепаду, то піднесення, що пояснювалося різними причинами. Так, популярні давні церковнохристиянські імена занепадали і вважалися старомодними. Особливо відчутною була різниця в іменуванні міського і сільського населення, де в першому випадку керувалися більше модою на імена, а в другому - календарем і традицією.

На сучасному етапі з церковнохристиянських жіночих імен побутують: серед населення Буковини: Наталія, Тетяна, Ірина, Галина, Любов, Єлена, Марія, Єкатерина, Оксана, Анна, Василина, Валентина, Євдокія, Фрозина, Антоніна, Домна, Одарка /58, 132/; на Наддніпрянщині, Наддністрянщині і Бойківщині: Варвара, Ірина, Єлена, Анна, Агафія, Євгенія, Дарія, Теодозія, Євдокія, Зеновія, Софія, Єва, Катерина, Ксенія, Христина, Любов, Марина, Анісія, Олександра, Параскева, Степанида, Наталія, Тетяна, Текля, Федора, Февронія, Юлія, Юстина, Марія, Марта, Пелагія, Анастасія[18]; на Закарпатті: Євдокия, Юстина, Юлія, Єфимія, Катерина, Полагія, Ганна, Ірина, Меланія, Гафія, Анастасія, Параскева, Єфросинія, Христина, Марія, Софія, Федора, Василина, Соломія /120, 89/. Однак сучасний український жіночий іменни́к заслуговує і вимагає окремого грунтовного вивчення на всій території України.

ж ж ж

Проведений таким чином в монографії аналіз показав не виявлену досі в українській лексикології різноманітність шарів української лексики, глибину її семантичних відтінків і слововживання. На загальному фоні лексико-семантичної системи української мови ХУІ - першої половини ХУП ст., на рідкісному і багатому матеріалі автори доповнили і збагатили ті дослідження, які велися щодо назв житлових споруд, осіб, семантики демінутивної лексики, абстрактних назв, а також описали в історичному плані назви прикрас людей, кольорів, слова, пов"язані з музичним мистецтвом, які в подібному плані не досліджувалися.

---

[18] Пор.: Шило Г.Ф. Власні особові імена в усному мовленні. - В кн.: Усне побутове літературне мовлення. К.: Наук. думка, 1970, с. 68-81.

Окремі питання розглядаються в розділі про діалектну лексикологію. Поряд з вивченням лексики гуцульського говору і публікацією основних принципів створюваного на основі зібраного матеріалу Словника гуцульських говорів у роботі аналізуються відомі на Гуцульщині лінійні міри п"ядь та сажень, деякі слова на позначення процесів оранки, назви осіб за родом діяльності, пов"язаної з тваринництвом на Бойківщині.

Доповнюють лексичний матеріал дослідження з антропонімії, які дають багато цікавого про праслов"янські та тюркські елементи в українській антропонімії, ономастику в давніх українських писемних пам"ятках, жіночий іменник починаючи з ХУ ст.

ЗАГАЛЬНІ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

англ. – англійське
ар. – арабське
білор.– білоруське
болг. – болгарське
вл. – верхньолужицьке
вл.ім. – власне ім"я
гол. – голландське
гот. – готське
гр. – грецьке
двн. – давньоверхньонімецьке
діал. – діалектне
д.-руськ. – давньоруське
др.інд. – древньоіндійське
ж.р. – жіночий рід
закарп. – закарпатське
іт. – італійське
комп. – композит
крим.-тат. – кримсько-татарське
лат. – латинське
лит. – литовське
літ. – літературне
луж. – лужицьке
мад. – мадярське
макед. – македонське
молд. – молдавське
нвн. – нововерхньонімецьке
нім. – німецьке
нл. – нижньолужицьке
п. – після
патр. – патронім
перс. – перське
пол. – польське
полаб. – полабське
поліс. – поліське
праіндоєвр. – праіндоєвропейське
прасл. – праслов"янське
рос. – російське
рум. – румунське
свн. – середньоверхньонімецьке
серб. – сербське
сл. – слов"янське
слат. – середньолатинське
слов. – слов"янське
словен. – словенське
словін. – словінське
слц. – словацьке
с.р. – середній рід
ст.білор. – старобілоруське
стп. – старопольське
ст.рус. – староруське
стсл. – старослов"янське
ст.укр. – староукраїнське
стч. – старочеське
с.-х. – сербохорватське
тат. – татарське
топ. – топонім
тур. – турецьке
тюрк. – тюркське
уг. – угорське
укр. – українське
фр. – французьке
хорв. – хорватське
цсл. – церковнослов"янське
ч. – чеське
ч.р. – чоловічий рід

ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АБМУ – Акты Бориспольского меского уряда 1612–1699 гг. / Предисл. А.В.Стороженка. – Киев : Киев. старина, 1892.

Адел. – Аделфотис : Грамматика доброглаголиваго еллинославенскаго языка. – Львів, 1591.

АЖМУ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XУI ст. (1582–1588 рр.) / Підгот. до вид. М.К.Бойчук. – К. : Наук. думка, 1963.

Аз. В. – Азаріас ієромонах. Вѣра единой святой католической Апостолской церкве на Всходѣ. – Киев, бл. 1619.

АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России / Собр. и изд.Археогр. комис. – Спб., 1846–1853. – Т. 1–5.

АКПГУ – Актовые книги Полтавского городового уряда XУП века / Ред. и примеч. В.Л.Модзалевского. – Чернигов, 1912. – Вып. 1–2.

АЛМ – Акты Литовской метрики / Собр. Ф.Н.Леонтовичем. – Варшава, 1896–1897. – Т. 1. Вып. 1–2.

Ант. – Антирисис, или апология против Христофора Филарета. – В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1903, кн. 3. (Рус. ист. б-ка; Т. 19).

Апокр. – Х. Филалет. Апокрисис. – В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1882, кн. 2, с. 1005–1819 (Рус. ист. б-ка; Т. 7).

АРГЦОСМ – Атлас русских говоров центральных областей к северу от Москвы. – Рукопис зберігається в Ін-ті рос. мови АН СРСР у Москві.

АРНГСЗО – Атлас русских народных говоров северо-западных областей. Т. I, к. № 178. – Рукопис зберігається в Ін-ті рос. мови АН СРСР у Москві.

Арх. Р. – Ділові документи з колекції архіву В.Розова.– Зберігаються в Ін-ті рос. мови АН СРСР у Москві.

АрхЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1859–1914. – Ч. I–8.

АСД – Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно, 1867. – Т. I.

АСО – Акти села Одрехови. – К., Наук. думка, 1970.

АУМ II – Атлас української мови. – К. – Т. 2. – Рукопис зберігається в Ін-ті мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР у Києві й Ін-ті сусп. наук АН УРСР у Львові.

АЮБДР – Акты, относящиеся до юридического быта древней России. – Спб., 1857–1865. – Т. I–2.

АЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Спб., 1861–1892. – Т. I–15.

Бер. В. – Беринда П. На Рожество... Вѣршѣ для оутѣхи правосла(в)ны(м) христіаномъ. – Львів, 1616. – Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца, 1912, кн. 23, отд. 3, с. 65–96.

Бір. – Бірыла М. Беларусская антрапанімія : Уласныя імены, імены-мянушкі, імены па бацьку, прозвішчы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1966.

БРС – Белорусско-русский словарь / Под ред. К.К.Крапивы. – М. : ГИС, 1962.

БТР – Български тълковен речник / Л.Андрейчин, Л.Георгиев и др. – София, 1955.

Будагов – Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – Спб., 1869–1871. – Т. I–2.

Булыка – Булыка А.М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972.

Вес. – Веселовский С. Ономастикон : Древнерус. имена, прозвища и фамилии. – М. : Наука, 1975.

Висл. – Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси / Записи Рус. геогр. о-ва. – Спб., 1869.

Виш. Зач. – Вишенський І. Сие писание зовется зачапка мудраго латынника з глупым русином в диспутацию, 1608–1609. – Твори. К. : Держлітвидав УРСР, 1959, с. 197–231.

Виш. Кн. – Вишенський І. Книжка 1598–1600 у збірнику ХУП ст. Зберігається у ЛНБ ім. В.Стефаника, ф. 3, спр. 3, арк. 198зв. – 310 зв.

Виш.Кр.отв. – Вишенський І. Краткословны отвѣт Феодула, в святѣй Афонстѣи горѣ скитствующаго... – Твори. К. : Держлітвидав УРСР, 1959, с. 159–187.

Виш.Позн.мисл. – Вишенський І. Списание, зовется позорище мысленное, составленное от инока, в пещерѣ горѣ сѣдящего..., 1615–1616. – Твори. К. : Держлітвидав УРСР, 1959.

Візер. – Візерунок цнот превелебного... Єлесея Плетенецького. К., 1618. – В кн.: Тітов Хв. Матеріали для іс-

торії книжної справи на Вкраїні в ХУІ–ХУШ вв. К. : ВУАН, 1924, с. 14–17.

ВЛС – Артикули або закони Великого князівства Литовського (2-й Литовський статут Почаївського або Волинського списку). – Зберігається у ЛНБ ім. В.Стефаника, шифр. о/н – І, арк. 1–133 зв.

Волк. – Волкович Йоанникій. Розмышляне о муцѣ Христа Спасителя нашего... – Львів, 1631.

Гав. – Гаватович Я. Інтермедії..., 1619. – ЗНТШ, 1900, т. 35/36, с. 17–22.

Геров – Геров Н. Речник на българския език. – София : Български писател, 1978. – Т. 1–5.

Гр. – Словарь української мови / Зібр. ред. журн. "Киев. старина"; Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б.Грінченко. – Надрук. з вид. 1907–1909 рр. фотомех. способом. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 1–4.

Гр. Мат. – Матеребозький Я. Грамота Київського протопопа... – Зберігається у Львів. музеї укр. мистецтва, тека 7222/0401, № 23257.

ГРУ – Гайдамацький рух на Україні в ХУШ ст. : Зб. документів. – К. : Наук. думка, 1970.

Гр. XIУ – Грамоти XIУ ст. / Упоряд., вступ. ст., комент. і слов.-покажч. М.М.Пещак. – К. : Наук. думка, 1974.

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы / Гал. рэд. А.І.Журaўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – Вып. 1–2.

Даль – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М. : ГИС, 1955. – Т. 1–4.

Діал. о см. – Діалогъ о смерти. Чорна, 1629 (по списку ХУШ ст.).– Изв. отд-ния рус. яз. и словесности Императ. Акад. наук, 1912, т. 7, кн. 1.

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини ХУП ст. : Зб. акт. документів / Підгот. до вид. В.В.Німчук, В.М.Русанівський та ін. – К. : Наук. думка, 1981.

ДНРМ – Ділова і народно-розмовна мова ХУШ ст. : Матеріали сотен. канцелярій і ратуш Лівобереж. України / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1976.

Дух. б. – Духовныи беседы святого отца нашего Макарія пустелника єгипетскаго о досконалствѣ хрістіанъ Православныхъ... – Вільна, 1627.

ЕЗ – Етнографічний збірник. – Львів : Вид-во Наук. т-ва ім. Шевченка, 1895.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : В 7-ми т./ О.С.Мельничук (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1.

Євх. – Євхарістиріон албо вдячность... Петроу Могилѣ... – В кн.: Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в ХУІ–ХУШ вв. К. : ВУАН, 1924.

Є. Нег. – Євангеліє Валентина Негалевського 1581 р. – Рукопис зберігається в ЦНБ АН УРСР, шифр 451 П/1636.

Желех. – Желехівський Є., Недільський С. Малорусско-німецький словар. – Львів, 1886. – Т. 1–2.

Жел. Сл. – Желиборский А. Предисловие. – В кн.: Леітургіаріон, си ест служебник... изданыи прежде трижды типом святой великой чудотворной Лавры печерской Кієвской. Львів, 1646.

ЖКК – Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – В кн.: Акты, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1849, т. 1/2.

Закр. - Закревскій Н. Старосвѣтскій бандуриста : Избр. малорос. и галиц. пѣсни и думы. - М., 1860. - Кн. I-3.

Зерц. - Транквиллион /Ставровецкий/ Кирилл. Зєрцало богословіи. - Почаїв, 1618.

З. Каз. - Зизаній Ст. Казаньє святого Кирила патріархи ієрусалимського... Вільно, 1596. - В кн.: Пам"ятки українсько-руської мови і літератури. Львів, 1906, с. 31-99. (ЗНТШ; Т. 5).

ЗКДА - Матеріали Загальнокарпатського діалектологічного атласу. - Зберігаються в Ін-ті сусп. наук АН УРСР у Львові.

ЗНТШ - Записки Наукового товариства ім. Шевченка. - Львів, 1914. - Т. 117/118.

З. Поуч. - Зизаній Л. Поучення при погребі Софії княгині Чорторизької (копія 1618 р.). - В кн.: Слов"яно-греко-латино-польсько-український збірник статей, листів... - Зберігається у ЛНБ ім. В.Стефаника, ф. 5, спр. 827, I, арк. 171-176.

ИКА - Голубев С.Т. История Киевской духовной академии : Период домогилян. - Киев, 1886. - Вып. I.

Ил. - Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у българите. - София : Изд-во Болг. Акад. наук, 1969.

Інв. Усп. - Інвентар сиріч порядноє описаня вещей, обрітающихся в скарбці церковном при храмі Успенія... пречистої присноділи Марії..., описаний Костянтином Медзапетою. - Львів, 1637. - Зберігається у ЛНБ ім. В.Стефаника, ф. 5, спр. 2170, арк. 1-80.

КА - Крехівський апостол. Рукопис 1560-х рр. - Зберігається у ЛНБ ім. В.Стефаника, ф. 3, № 1291.

КАЗ - Зъѧвленє Ивана свєтого тєолога ХУІ ст. - В кн.: Крехівський апостол 1560-х рр., с. 563-663. Зберігається у ЛНБ ім. В.Стефаника, ф. 3, № 1291.

Карт. АУМ, т.П - Картотека Атласу української мови, т. 2. - Зберігається в Ін-ті сусп. наук АН УРСР у Львові.

Карт. ГГ - Картотека гуцульського говору, складена за питальником ЗЛА : (Загальнослов. лінгв. атлас). - Зберігається в Ін-ті сусп. наук АН УРСР у Львові.

Картотека - Картотека "Словника української мови ХУІ - першої пол. ХУП ст." / Підгот. колективом відділу іст. лексикографії Ін-ту сусп. наук АН УРСР у Львові.

Карт. Тимч. - Тимченко Є. Картотека "Історичного словника українського язика". - Зберігається в Ін-ті сусп. наук АН УРСР у Львові.

Кас. - Іоан Кассіян Пустиножитель. О уставах монастирских ХУІ ст. - Зберігається у ЛНБ ім. В.Стефаника, ф. 3, с. 1-236.

КЗС І, КЗС П - Кременецький земський суд : Описи акт. кн. - К., 1959-1965. - Вип. 1-2.

КЛ - Київський літопис поч. ХУП ст. - В кн.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1888, с. 73-92.

Клим. Зин. - Зиновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І.П.Чепіги. Вступ. ст. В.П.Колосової, І.П.Чепіги. Іст.-літ. комент. В.П.Колосової. - К. : Наук. думка, 1971.

Кл. Остр. - Незвісний твір Клирика Острозького. Острог, 1599. - В кн.: Пам"ятки українсько-руської мови і літератури. Львів, 1906, с. 201-220. (ЗНТШ; Т. 5).

КМПМ І (дод.) - Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его

сподвижники : Опыт. ист. исслед. - Киев, 1882. - Т. I.

Коп. Каз. - Копыстенский З. Казанье на чесномъ погребѣ... Єлісеа в іеросхи(м онасєхъ Евфиміа Плетенецкого... - Киев, 1625. - 46 с.

Коп. Ом. - Копистенський З. Оміліа, албо казанье на роковую память в бозе велебного блаженной памяти отца Єлисея в ієромонасєх Євфимія Плетенецкого архімандрита Печерского Кієвского... - В кн.: Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI-XVIII вв. К. : ВУАН, 1924.

Коп. Пал. - Копистенський З. Палінодія. - В кн.: Русская историческая библиотека. Т. 4. Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1878, кн. 2, с. 313-1200.

Коп. Пал. лв. - Копистенський З. Палінодія : (Львів. список), Київ, 1621. - ЗНТШ, 1903, т. 54, с. 23-33.

Крон. - Кроніка, тобто історія світу на шість віків і чотири монархії поділена, різних єврейських і поганських істориків. - Зб. XVII ст. - Зберігається у ЛНБ ім. В.Стефаника, ф. 77, № 59.

Кр. Стр. - Кройника, которая пред тымъ николи свѣта не видала с полской на руски діалектъ преложона презъ Матфея Стриковского. Б. м., 1582. - Зберігається у ЦНБ АН УРСР, шифр УШ 106 м / Лаз. 52.

ЛА - Лексисъ съ толкованиемъ словенскихъ мовъ просто... / С предисл. Д.Чл.О. архимандрита Амфилохія. - В кн.: Зизаній Л. Лексис. Синоніма славенороссская / Підгот. текстів пам"яток і вступ. ст. В.В.Німчука. К. : Наук. думка, 1964.

ЛБ - Беринда П. Лексикон словеноросъский : Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В.Німчука. - К. : Вид-во АН УРСР, 1961.

ЛБС - Люстрация Барского староства 1565 г. - АрхЮЗР, 1890, ч. 7, т. 2, с. 128-135.

Лекс.Полесья - Лексика Полесья : Материалы для Полес. диалект. слов. / Отв. ред. Н.И.Толстой. - М. : Наука, 1968.

ЛЗ - Лексис Сирѣчъ Реченїа Въ кратъцѣ събранны из слове(н)скаго языка на просты(и) Рускій Діалектъ Истолкованы. Львів; Вільно, 1596. - В кн.: Зизаній Л. Лексис. Синоніма славенороссская / Підгот. текстів пам"яток і вступ. ст. В.В.Німчука. К. : Наук. думка, 1964.

Лік. - Лѣкарство на оспалый оумыслъ чоловѣчій... - Острог, 1607.

Лір. пісн. - Лірична пісня "Postuy, Holubonko, rozmowly z toboiu," сер. XVII ст. - ЗНТШ, 1906, т. 74, с. 132-133.

ЛК - Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В.Німчук. - К. : Наук. думка, 1973.

ЛКр. - Люстрация г. Кременца 1563 г. - АрхЮЗР, 1890, ч. 7, т. 2.

ЛЛ - Львівський літопис, 1498-1649. - Рукопис зберігається в ЦНБ АН УРСР, шифр УШ 206 м./27.

ЛЛС - Люстрация Любомльського староства, 1564 г. - АрхЮЗР, 1890, ч. 7, т. 2, с. 321-363.

ЛНБ - Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника АН УРСР.

ЛС - Лексикон латинський Є.Славинецького / Підгот. до вид. В.В.Німчук. - К. : Наук. думка, 1973.

ЛСХ - Люстрация староства Хмельницкого, 1565 г. - АрхЮЗР, 1890, ч. 7, т. 2.

Луц. – Луцидарий. Б.м., сер. ХУП ст. – В кн.: Карский Е.Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М. : Изд-во АН СССР, 1962, с.523-547.

Лям. К. – Ламентъ у свѣта оубогихъ... Вільна, 1620. – Зберігається в Одес. держ. наук. б-ці ім. О.М.Горького.

Лям. о пр. – Лямент о пригодѣ нещасной о зелживости и мордерствѣ мещан острозких, 1636. – Рукопис зберігається в ЛНБ ім. В.Стефаника, ф. I, 85.

Мартынаў – Уводзіны. – В кн.: Лексіка Палесся у прасторы и часе. Мінск : Навука і тэхніка, 1971, с. 3-35.

Миклошич – Краткий словарь шести славянских языков / Под ред. Ф.Миклошича. – Спб. и др., 1855.

Мир. – Мирославская А. Древнерусские имена и прозвища в "Новгородских записных кабальных книгах". – Учен. зап. Калинингр. пед. ин-та, 1959, вып. 6, с.336-389.

МІКСВ – Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в ХУІ-ХУШ вв. : Всезбірка передм. до укр. стародруків. – К. : ВУАН, 1924.

Мог. Пр. – Могила П. Предмова до шлюбу. – В кн.: Євхологион албо молитвословъ, или требникъ. Киев, 1646, с. 916-920.

Мор. – Морошкин М. Славянский именослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке. – Спб., 1867.

МСБГ – Матеріали до словника буковинських говірок. – Чернівці : Чернів. ун-т, 1971-1979. – Вип. 1-6.

МСНДМ – Матэрыялы для слоўніка народна-дыялектнай мовы / Под рэд. Ф.Янкоўскага. – Мінск : Выд-ва Беларус. ун-та, 1960. – 200 с.

МЭ – Музыкальная энциклопедия. – М. : Сов. энцикл., 1973-1982. – Т. 1-6.

МЭФ – Молдавия в эпоху феодализма. Т. I. Славяно-молдавские грамоты (ХУ в. – первая четверть ХУП в.) / Под ред. проф. Л.В.Черепнина. – Кишинев : Штиинца, 1961. – 458 с.

НЄ – Поучения на євангелие по Няговскому списку 1758 г. – Материалы для истории Угорской Руси. Спб., 1914, вып. 7, с. 3-226.

НЗУж. ХІУ – Дарча грамота Олекси Мириловича. – Наук. зап. Ужгор. ун-ту, 1955, т. 14, с. 225-226.

Німч. – Німчук В.В. Словотвір іменних частин мови в закарпатських говірках : Дис. ...канд. філол. наук. – Київ; Ужгород, 1962.

НУПП – Українські приказки, прислів"я і таке інше : Зб. О.В.Марковича і других / Спорудив М.Номис. – Спб., 1864.

ОБЗ – Опис Брацлавського замку. Брацлав, 1552. – Зберігається в ЦДАДА СРСР у Москві, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563.

ОВін. З. – Опис Вінницького замку. Вінниця, 1552. – Зберігається в ЦДАДА СРСР у Москві, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563.

ОВол. З. – Опис Володимирського замку. Володимир, 1552. – Зберігається в ЦДАДА СРСР у Москві, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563.

ОЖЗ – Опис Житомирського замку. Житомир, 1552. – Зберігається в ЦДАДА СРСР у Москві, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563.

ОКан. З. – Опис Канівського замку. Канів, 1552. – Зберігається в ЦДАДА СРСР у Москві, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563.

ОКЗ – Опис Київського замку. Київ, 1552. – Зберігається

в ЦДАДА СРСР у Москві, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563.

ОКЗР - Описи королівщини в землях руських ХУІ в. - Львів, 1895-1900.

ОКр. З. - Опис Кременецького замку. Кременець, 1552. - Зберігається в ЦДАДА СРСР у Москві, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563.

ОЛ - Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок. - Киев, 1826.

ОЛЗ - Опис Луцького замку. Луцьк, 1552. - Зберігається в ЦДАДА СРСР у Москві, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563.

О обр. - О образѣхъ. - В кн.: Азаріас, іеромонах. Вѣра единой святой католической Апостолской церкве на Всходѣ. Киев, бл. 1619.

ООЗ-І - Опис Остерського замку. Остер, 1552. - Зберігається в ЦДАДА СРСР у Москві, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563.

ООЗ-2 - Опис Остерського замку. Варшава, 1616. - Зберігається у Львів. музеї укр. мистецтва, № 7222/0401.

Остр. л. - Острозький літопис, 1509-1633. - Зберігається в Держ. іст. музеї у Москві, № 4007.

О тайн. - Наука о седми тайнахъ... - Львів, 1645.

Отп. КО - О(т)писъ на листъ въ бозѣ велебного отца Ипатія володиме(р)ского и берестейского епи(с)копа до ясне освецоного княжати Косте(н)тина Остро(з)ского, воеводы Киевского... - Острог, бл. 1598. - Зберігається в ЛНБ ім. В.Стефаника, відділ рідкіс. кн., а також в ЦНБ АН УРСР у Києві та в інших місцях.

ОЧерк. З. - Опис Черкаського замку. Черкаси, 1552. - Зберігається в ЦДАДА СРСР у Москві, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563.

ОЧорн. З. - Опис Чорнобильського замку. Чорнобиль, 1552. - Зберігається в ЦДАДА СРСР у Москві, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563.

ПВКРДА - Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. - Киев, 1846-1859. - Т. І-4.

Перест. - Пересторога зѣло потребная на потомные часы православным христианом. Львів, 1605-1606 рр. - В кн.: Возняк М. Письменницька діяльність І.Борецького на Волині і у Львові. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1954, с. 25-56.

Перло - Транквиллион /Ставровецкий/ Кирилл. Перло многоцѣнное. - Чернігів, 1646.

Песн. п. - Старинный южнорусский перевод Песни песней с послесловиями о любви. - Основа, 1861, нояб.-дек.

ПЄ - Пересопницьке евангеліє, 1556-1561 рр. - Рукопис зберігається в ЦНБ АН УРСР, № 15512.

ПИ - Палеографический изборник : Материалы по истории южнорус. письма в ХУ-ХУШ вв., изд. Киев. комис. для разбора древ. актов. - Киев, 1899. - Вып. І.

Пис. Пл. - Писання проти лютеран : Супрасльський монастир, 1580. - В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1903, кн. 3, с. 53-182. (Рус. ист. б-ка; Т. 19).

Пит. - Питання і відповіді православного з папистом. Б.м., 1603. - В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1882, кн. 2, с. 1-100. (Рус. ист. б-ка; Т. 7).

ПК	– Переписные книги 1666 г. – Киев : ВУАН, 1933.
П. про воєв.	– Пісня про воєводу Стефана. Б.м., 1571. – Slavia. Časopis pro slovenskou filologii, roč. XXVII, Praha, 1958, N 3, s. 415-416.
П. про паст.	– Пісня про пастуха. Б.м., сер. ХУП ст. – ЗНТШ, 1937, т. 155, с. 14.
П. про Пот.	– Пісня про Потоцького. Б.м., 1648 (копія ХУШ ст.). – ЗНТШ, 1931, т. 151, с. 200.
Преобр.	– Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. – М. : ГИС, 1959. – Т. 1-2.
Проп.	– Проповіді з території Бойківщини, поч. ХУП ст. – Зберігається в ЛНБ ім. В.Стефаника, ф. 192.
Просф.	– Просфонима. Львів, 1591. – В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1903, кн. 3, с. 61-75. (Рус. ист. б-ка; Т. 19).
ПУС	– Польсько-український словник : В 2-х т. / Редкол.: Л.Л.Гумецька та ін. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958-1960. – Т. 1-2.
Пчела	– Книгы бъчела... – Зберігається у Львів. музеї укр. мистецтва, № 6150 (480408, 164).
Р.	– Українські грамоти : XIУ в. і перша половина ХУ в./ Зібр. В.Розов. – К. : ВУАН, 1928. – Т. 1.
Радлов	– Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Спб., 1893-1911. – Т. 1-4.
РБС	– Русско-белорусский словарь / Под ред. Я.Коласа, К.Крапивы, П.Глебки. – М. : ГИС, 1953.
РДВ	– Реєстр доходів і видатків братства церкви Богоявления у Львові. – Зберігається у Львів. музеї укр. мистецтва, № 141 (520903).
РЗВ	– Реєстр запорожскому войску 1649 года. – Рукопис зберігається в ЦДАДА СРСР у Москві, ф. 196 (ф. Ф.Ф.Мазуріна), спр. 1691.
Римша Хрон.	– Римша А. Хронологія Которого ся мѣсяца, што за старыхъ вѣковъ дѣело короткоє описаніє. Острог, 1581. – В кн.: Запаско Я. Мистецька спадщина Івана Федорова. Львів : Вища шк., 1974.
Розм.	– Розмова (кін. ХУІ ст.). – Рукопис зберігається в Париз. нац. б-ці, шифр *Sln°* 7, № 2. 290.
Розм. пап.	– Розмова папіста з православним. Б.м., 1598. – Рукопис зберігається в ЛНБ ім. В.Стефаника, ф. 77, спр. 291, арк. 1-61.
РУС	– Російсько-український словник / Редкол.: І.К.Білодід (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1968. – Т. 1-3.
СА	– Сулимовский архив : Фамил. бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей ХУП-ХУШ в. – Киев, 1884.
Сак. В.	– Сакович К. Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана війська його королівської милости Запорозького, зложоний през інока Касіана Саковича, ректора шкіл київських в братстві. – В кн.: Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в ХУІ-ХУШ вв. К. : ВУАН, 1924.
СБГ	– Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і её пагранічча : В 3-х т. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – Т. 1.
СГ	– Словник гідронімів України. – К. : Наук. думка, 1979.
Сел.	– Селищев А. Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ. – Учен. зап. Моск. ун-та, 1948, вып. 128. Тр. каф. рус. яз., кн. 1.
Сем.	– Семимовний словник поч. ХУП ст. – Мікрофільм з

Бодлеян. б-ки при Оксфорд. ун-ті (сигнатура MS Mosh, I87).

Синон. - Зизаній Л. Лексис. Синоніма славенороссская / Підгот. текстів пам"яток і вступ. ст. В.В.Німчука. - К. : Наук. думка, I964.

Сл. Кв. - Словник мови творів Г.Квітки-Основ"яненка : У 3-х т. - Х. : Вид-во Харк. ун-ту, I979. - Т. 3.

Сл. о зб. - Слово о збоурєню пекла. - Б.м., I пол. ХУП ст. (по списку ХУШ ст.). - ЗНТШ, I908, т. 8I, с. 5-50.

См. Каз. - Казанье на честный Погребъ пречестного и превелебного мужа... Леонтіа Карповича... презъ... Мелетія Смотриского о(т)правованое. - Вильно, I620.

См. Кл. - Смотрицкій Г. Ключъ цр(с)тва небесного і нашее христіанское духовное власти нерішімый узелъ. - Острог, I587.

СМТ - Юцевич Ю.Є. Словник музичних термінів. - К. : Муз. Україна, I977.

СПГ - Лисенко П.С. Словник поліських говорів. - К. : Наук. думка, I974.

СПолт. Г. - Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. - Х. : Вид-во Харк. ун-ту, I960.

Срезн. - Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. - Спб., I893-I9I2. - Т. I-3.

СРНГ - Словарь русских народных говоров. - Л. : Наука. - I968, Вып. 3; I977, Вып. I2.

СРС - Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь / Под ред. В.И.Кальякова. - М. : Рус. яз., I978.

СРЯ - Словарь русского языка XI-ХУП вв. - М. : Наука, I975-I982. - Вып. I-9. - Изд. не закончено.

ССМ - Словник староукраїнської мови XIУ-ХУ ст. / Редкол.: Д.Г.Гринчишин та ін. - К. : Наук. думка, I977-I978. - Т. I-2.

ССРЛЯ - Словарь современного русского литературного языка. - М.; Л. : Наука, I948-I965. - Т. I-I7.

СУМ - Словник української мови / Редкол.: І.К.Білодід (голова) та ін. - К. : Наук. думка, I970-I980. - Т. I-II.

Сур. - Василий /Суразский/. О единой истинной православной вере и о святой соборной апостолской церкви, откуда начало приняла, и како повсюду распростреся. - В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., I882, кн. 2, с. 600-938. (Рус. ист. б-ка; Т. 7).

СЦСРЯ - Словарь церковнославянскаго и русскаго языка : В 2-х т. - Спб., I847. - Т. 2.

Тимч. - Історичний словник українського язика / За ред. Є.Тимченка. - Х.; К. : ВУАН, I930-I932. - Т. I. Вип. I-2.

Тр. - Тріодіон си єстъ Тріпѣснецъ... - Киев, I627.

Травн. - Травник - лікарський порадник. Б.м., ХУI ст. - Рукопис зберігається в Центр. наук. б-ці Харк. ун-ту, шифр I-2.

Траг. рус. - Трагедія руська. Раків, поч. ХУП ст. - Pamiętnik teatralny, Warszawa, 1973, rocz.22, z.2, s.280-291.

Тр. п. - Скульський А. Вірші з трагедіи Христос пасхон Григорія Богослова. - ЗНТШ, I9I4, т. II7/II8, с. I37-I78.

Туп. - Тупиков Н. Словарь древнерусских личных собственных имен. - Зап. отд-ния рус. и слав. археологии Рус. археогр. о-ва, I903, т. 6, с. 86-9I4.

УБС - Лемцюгова В.П. Украінска-беларускі слоўнік. - Мінск : Вышейш. шк., I980.

У. гр. ХУ – Українські грамоти ХУ ст. / Підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В.М.Русанівського. – К. : Наук. думка, 1965.

УЄ Вол. – Волинське рукописне учительне євангеліє. Володимир, 1571. – В кн.: Волынский историко-археографический сборник. Житомир, 1900, вып. 2, с. 1–114.

УЄ Кал. – Єѵ(г)лїє учителное, албо казанѧ на кождую нд(л)ю и свѧта оурочистыѣ. Прє(з) ст.о(т)ца нш̃его Каллїста... по грецку написаноє, а тєпє(р) повтореє ново зъ грецкого и словенского языка на рускій переложеноє... повелѣніе(м)... Петра Могилы. – Киев, 1637.

УЄ Кан. – Уривки з Канівського учительного євангелія, що зберігалося у Полт. книгосховищі. Б.м., І пол. ХУП ст. – Унив. изв., Киев, 1911, № 2, с. 78–79.

УЄ 5 – Учительне євангеліє. Львів, 1585. – Зберігається у ЛНБ ім. В.Стефаника, ф. 77, № 5.

УЄ 31 – Учительне євангеліє. Бойківщина, кін. ХУІ ст. – Зберігається у ЛНБ ім. В.Стефаника, ф. 77, № 31.

УЄ 62 – Учительне євангеліє. Височани, 1636. – Зберігається у ЛНБ ім. В.Стефаника, ф. 2, № 62.

УЄ 91 – Учительне євангеліє. Б.м., поч. ХУП ст. – Зберігається у ЛНБ ім. В.Стефаника, ф. І, № 91.

УЄ 29515 – Учительне євангеліє. Устрики, І пол. ХУП ст. – Зберігається у Львів. музеї укр. мистецтва, № 29515.

УЄ 29519 – Учительне євангеліє. Бойківщина, ХУІ ст. – Зберігається у Львів. музеї укр. мистецтва, № 29519.

УЄ Трос. – Тростянецьке учительне євангеліє (урив.), Лемківщина, ХУІ ст. – Prace filologiczne, Warszawa, 1931, t. 15, cz. 2-ga, s. 44–84.

Уж. – Ужевич І. Граматика слов"янська / Підгот. до друку І.К.Білодід, Є.М.Кудрицький. – К. : Наук. думка, 1970 (паризький список – 1643, арраський список – 1645).

Укр. п. – Українська поезія, кінець ХУІ – початок ХУП ст. / Упоряд. В.П.Колосова, В.І.Крекотень. – К. : Наук. думка, 1978.

УНДІП – Українські народні думи та історичні пісні. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955.

УНПП – Українські народні прислів"я та приказки. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961.

УП – Українські пародії. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963.

УРЕ – Українська радянська енциклопедія. – 1-е вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1963. – Т. 12.

УРС – Українсько-російський словник. – К. : Вид-во АН УРСР, 1953–1963. – Т. 1–6.

Уш. – Толковый словарь русского языка / Под ред. проф. Д.Н.Ушакова. – М. : ОГИЗ, 1935–1940. – Т. 1–4.

Фасм. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева. – М. : Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.

Хрон. – Хронограф серед. ХУП ст. – Зберігається в б-ці ім. В.І.Леніна в Москві, ф. 236, № 4.

ЦБ Лит. 16, 3, 93 – Реєстръ пописова(н)я роты... пна Ѳилона Кмиты чо(р)нобы(л)ско(г) старо(с)ты. Вільна, 1567. – Зберігається у Центр. б-ці Лит. РСР у Вільнюсі, ф. 16, № 3.

ЦДАДА – Центральний державний архів давніх актів СРСР у Москві.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів УРСР у Києві.

ЦДІАЛ - Центральний державний історичний архів УРСР у Львові.
ЦНБ ДА/П - Центральна наукова бібліотека АН УРСР в Києві, ф. ДА/П-216, п. В, № 6, 1-4.
Час. Слово - Слово душеполезно... о исходѣ души от тѣла... - В кн.: Орологіон сирѣчъ, часословъ полуставный... Львів, 1642, с. 266-278зв.
ЧИОНЛ - Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - Киев, 1879-1914. - Кн. 1-24.
Чич. - Чичагов В. Из истории русских имен, отчеств и фамилий : (Вопр. рус. ист. ономастики. ХУ-ХУП вв.). - М. : Учпедгиз, 1959.
Ш. - Этимологический словарь русского языка / Под ред. Н.М.Шанского. - М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963. - Т. I. Вып. I.
Шанск. - Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. - М. : Учпедгиз, 1961.
Шипова - Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. - Алма-Ата : Наука, 1969.
ШКН - Сатирична пісня "Оу w misty Pereaslawlu posered rinku". Б.м., 1650. - В кн.: Шахматов О., Кримський А.Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам"ятників письменської староукраїнщини XI-ХУШ вв. К., 1922, с. 179.
Юр. - Юридика монастиря св. Юрія. Львів, ХУI ст. - Рукопис зберігається у Львів. музеї укр. мистецтва, № 140.
Яв. ИЗ - Яворский Ю.Л. Исторические личные, вкладные и другие записи в карпато-русских рукописных и печатных книгах ХУI-XIX вв. - Наук. зб., Ужгород, 1931, річник 7/8.
AS - Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Lwów. - T.1 (1366-1506), 1887; T. 3 (1432-1534). 1890; T. 4 (1535-1547). 1890; T.6 (1549-1577), 1910; T. 7 (1554-1572), 1910.
Berneker - Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch. - Heidelberg, 1908-1913. - Bd. 1-2.
Br. - Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. - Warszawa: Wiedza powszechna, 1957.
Cost. - Documentele moldovenești dela Ștefaniţa voevod (1517-1527) / Publ. Mihai Costăchescu. - Iași, 1943.
Dict. - Karaś M., Karasiowa A. Mariana z Jaślisk: Dykcjonarz słowiańsko-polski z roku 1641 (Dictionarium sclauno-polonicum). - Wrocław etc., 1969.
Gloger - Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. - Warszawa: Wiedza powszechna, 1972. - T. 1-4.
Hol. - Holub J., Lyer S. Stručný etymologický slovník jazyka českého. - Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1967.
Kluge - Kluge F. Etymologische Wörterbuch der deutschen Sprache. - Berlin: Gruyter, 1957.
Leks. - Leksik prezimena Socialističke Republika Hrvatske. - Zagreb, 1976.
Linde - Linde S.B. Słownik języka polskiego. - 2-e wyd. - Lwów : Zakł. nar. im. Ossolińskich, 1854-1860. - T. 1-6.
MAGP - Mały atlas gwar polskich. - Wrocław ; Kraków, 1958. - T. 1. Cz. 2.
Mar. 1. - Maretić T. O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba. - Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb, 1886, t. 81, s. 108-130.

Mar. II - Maretić T. O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba. - Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti. - Zagreb, 1886, t. 82, s. 110-143.

Mikl. - Miklosich F. Die Bildung der slavischen Personennamen. Besonders abgedruckt aus X Bande der Denkschriften der Philosophisch - Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. - Wien: Aus der Kaiserlich - Königlichen Hof und Staatsdruckerei, 1860.

MOK - Hadrovics L., Gáldi L. Magyar-orosz késiszótár. - Budapest: Akad. Kiadó, 1953. - 720.

MSJP - Mały słownik języka polskiego/Pod red. S.Skorupki i in. - Warszawa: PWN, 1968.

Muchliński - Źródłoslownik wyrazów, które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszej mowy z języków wschodnich/Zebral i objaśnił A.Muchliński. - Petersburg, 1858.

Pom. - Pomianowska W. Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikówych: (Studium ze słowótworstwa i geografii lingwistycznej). - Wrocław etc.: Wyd-wo PAN, 1963.

Poppe - Poppe A. Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X-XV w. - Wrocław etc.: Wyd-wo PAN, 1962.

R. - Riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. - Zagreb: Izd. Jugosl. Akad. znan. i umjetn., 1878-1902.- D. 1-5.

RZ - Balzer O. Regestr złoczyńców Grodu Sanockiego, 1554-1638. - Lwów, 1891.

S - Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. - Kraków: Nakł. T-twa milisn. jęnz. pol., 1952 - 1974. - T. 1-4.

SS - Słownik staropolski. - Wrocław etc.: Zakl. nar. im Ossolońskich: Wyd-wo PAN. - 1956-1959. T.2, z. 1-7; 1977-1981. T.8, z. 1-7.

SSJ - Slovník slovenského jazyka. - Bratislava: Vyd-vo SAV, 1959. - D.1.

SSJČ - Slovník spisovného jazyka českého. - Praha: Nakl. ČSAV, 1960-1968. - T. 1-3.

SSNO - Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod red. i ze wstępem W.Taszyckiego. - Wrocław etc.: Wyd-wo PAN, 1966-1978. - T. 1-5.

SW - Słownik języka polskiego / Pod red. J.Karłowicza et al. - Warszawa, 1900-1927. - T.1-8.

SWO - Kopaliński W. Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych. - Warszawa: Wiedza powszechna, 1980.

Sv. - Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. - Praha: Nakl. ČSAV, 1964.

WSPR - Wielki słownik polsko-rosyjski. - Warszawa: Wiedza Powszechna; Moskwa: Sow. encykl., 1967.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

І. Ленін В.І. Рец. на кн.: Рубакин И.А. Среди книг. М. : Наука, 1913, т. 2. - Повн. зібр. творів, т. 25, с. 108-110.
2. Ленін В.І. Конспект книги Фейєрбаха "Лекції про суть релігії". - Повн. зібр. творів, т. 29, с. 39-60.
3. Ашкенази Г.И. Цвет в природе и технике. - М. : Энергия, 1974. - 14 с.
4. Бакланова Е.Н. Антропонимия русского населения Вологодского уезда в начале ХУШ века. - В кн.: Ономастика Поволжья : Материалы 2-й Поволж. конф. по ономастике. Горький, 1971, с. 35-36.
5. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. - М. : Наука, 1977. - 280 с.
6. Інструкція для укладання історико-етимологічних словників тюркізмів східнослов"янських мов / М.О.Баскаков та ін. - В кн.: А.Ю.Кримський - україніст і орієнталіст. К. : Наук. думка, 1974, с. 116-136.
7. Батюк Л.І. Назви одягу в Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця ХУІ ст. - В кн.: Питання історії української мови. К. : Наук. думка, 1970, с. 19-26.
8. Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. - М. : Наука, 1975. - 287 с.
9. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. - Ужгород : Закарп. обл. вид-во, 1960. - 198 с.
10. Берлізов А.А. Лексика рибальства українських говорів нижнього Подністров"я. - Чернігів, 1959— 82 с. - (Наук. зап. Черніг. пед. ін-ту; Т. 4. Вип. 4).
11. Карпатский диалектологический атлас / С.Б.Бернштейн, В.М.Иллич-Свитыч, Г.П.Клепикова и др. - М. : Наука, 1967. - 8 с., 212 к.
12. Білодід І.К. Возз"єднання України з Росією у 1654 р. і його значення для розвитку української літературної мови. - В кн.: Полтавсько-київський діалект - основа української літературної мови. К. : Вид-во АН УРСР, 1954, с. 154-194.
13. Бірыла М.В. Беларуская антрапанімія. 2. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі. - Мінск : Навука і тэхніка, 1969. - 505 с.
14. Бірыла М.В. Цюркізмы у сучасных беларускіх прозвішчах. - В кн.: Тюркские лексические элементы в восточных и западных славянских языках : Тез. докл. второго симпоз. (Минск, 25-27 нояб. 1969 г.). Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1969, с. 7-9.
15. Бойківщина : Іст.-етногр. дослідження / Редкол.: Ю.Г.Гошко та ін. - К. : Наук. думка, 1983. - 304 с.
16. Букарева І.І. Назви адміністративно-територіального розподілу в пам"ятках української мови ХІУ-ХУП ст. - Наук. зап. Одес. пед. ін-ту, 1959, т. 23, с. 26-37.
17. Булаховский Л.А. Деэтимологизация в русском языке. - Вибр. пр.: В 5-ти т. К. : Наук. думка, 1978, т. 3, с. 345-440.

18. Булик З.В. Бойківські назви смичкових інструментів. - В кн.: XI наук. конф., присвяч. підсумкам н.-д. роботи ун-ту за 1965 р. : Тези доп. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1966, с.35-36.
19. Булик З.В. Лексико-словотвірна будова бойківських і гуцульських назв музичних інструментів. - В кн.: Культура і побут населення українських Карпат. Ужгород, 1973, с. 216-223.
20. Булик З.В. Словотвір бойківської музичної лексики. - В кн.: Українська діалектна морфологія. К. : Наук. думка, 1969, с. 47-51.
21. Булыка А.М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. - Мінск : Навука і тэхніка, 1972. - 383 с.
22. Ващенко В.С. Українська лексикологія: Семант.-стиліст. типологія слів. - Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1979. - 128 с.
23. Верхратський І. Знадоби до словаря южнорускoго. - Львів, 1877. - 88 с.
24. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної. - Львів, 1864-1872. - Зош. І-5.
25. Веселитский В.В. Развитие отвлеченной лексики в русском литературном языке первой трети XIX в. - М. : Наука, 1964. - 176 с.
26. Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. - К. : Наук. думка, 1968. - 151 с.
27. Гафуров А.Г. Лев и Кипарис : О вост. именах. - М. : Наука, 1971. - 240 с.
28. Гідроніми нижнього Подністров"я / За ред. Ю.О.Карпенка. - Київ; Одеса : Вища шк., 1981. - 112 с.
29. Гинкен Г.Г. Древнейшие русские двуосновные личные имена и их уменьшительные. - Живая старина, 1893, вып. 4, с. 440-461.
30. Головацький Я.Ф. Матеріялы для словаря Малорусского нарѣчія, собраныя въ Галиціи и въ Сѣверовосточной Венгріи Яковомъ Федоровичемъ Головацкимъ. - Наук. зб. музею укр. культури у Свиднику, 1982, т. 10, с. 351-612.
31. Грабовецький В.В. Гуцульщина XIII-XIX століть: Іст. нарис. - Львів : Вища шк., 1982. - 151 с.
32. Грінченко М.О. Вибране. - К. : Держ. вид-во образотвор. мистецтва і муз. літ. УРСР, 1959. - 531 с.
33. Гринблат М.Я. Тюркские элементы в белорусской антропо- и топонимии. - В кн.: Материалы сес., посвящ. итогам археол. и этногр. исслед. 1964 г. в СССР : Тез. докл. Баку, 1965, с. 197.
34. Гринчишин Д.Г. Тюркські лексичні запозичення в пам"ятках української мови XIУ-ХУП ст. - В кн.: Лексика укр. мови у її зв"язках з сусід. слов. і неслов. мовами : Тези доп. Ужгород, 1982, с. 8-9.
35. Гуменюк А.І. Українські народні музичні інструменти, інструментальні ансамблі та оркестри. - К. : Вид-во АН УРСР, 1959. - 54 с.
36. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIУ-ХУ ст. - К. : Вид-во АН УРСР, 1958. - 298 с.
37. Дзендзелівський Й.О., Ганудель З. Словник української мови Я.Ф.Головацького. - Наук. зб. музею укр. культури у Свиднику, 1982, т. 10, с. 311-612.
38. Дзендзелевский И.А. Овцеводческая лексика закарпатских говоров. - В кн.: Общеславянский лингвистический атлас : Материалы и исслед. М. : Наука, 1965, с. 117-132.
39. Дзендзелівський Й.О. Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров"я. - Лексикогр. бюл. Ін-ту мовознавства АН УРСР, 1958, вип. 6, с. 36-54.
40. Дзендзелівський Й.О. Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області. - Наук. зап. Ужгор. ун-ту, 1955, т. 16, с. 81-139.

41. Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Словотвір. Синонімія. Стилістика. – К. : Наук. думка, 1982. – 170 с.
42. Дмитриев Н.К. О тюркских элементах русского словаря. – Лексикогр. сб., 1958, вып. 3, с. 3–47.
43. Документы на половецком языке ХУІ в. : (Судеб. акты Каменец-Под. арм. общины). – М. : Наука, 1967. – 430 с.
44. Еремия А., Косничану М. Личные имена : (Антропоним. справ.). Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1974. – 131 с.
45. Железняк І.М. Антропоніми з усіченим другим компонентом композита в сербохорватській мові. – Мовознавство, 1971, № 1, с. 57–67.
46. Жовтобрюх М.А. Будова і лексична характеристика українського розмовника кінця ХУІ ст. – В кн.: Питання східнослов"янської лексикографії XI–ХУП ст. : Матеріали симпоз. (Запоріжжя, жовт. 1977 р.). К. : Наук. думка, 1979, с. 50–58.
47. Журавский А.И. Лексика тюркского происхождения в старобелорусском языке. – В кн.: Тюркизмы в восточнославянских языках. М. : Наука, 1974, с. 79–97.
48. З історії української лексикології. – К. : Наук. думка, 1980. – 264 с.
49. Історія української мови : Лексика і фразеологія / Редкол.: В.М.Русанівський (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.
50. Кадьколов Ю.Г. Отвлеченные существительные на -ие, -ье в русском языке и их взаимодействие с именами существительными других суффиксальных типов : Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Моск. гос. ун-т, 1967. – 17 с.
51. Карпова В.Л. Семантична еволюція назв рослин у староукраїнській мові. – Мовознавство, 1982, № 2, с. 43–51.
52. Кириченко А.П. Структурно-семантичні типи назв кольорів в східнослов"янських мовах. – Доп. та повідомл. Львів. ун-ту, 1955, вип. 6, ч. І, с. 111–115.
53. Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. – К. : ВУАН, 1928. – Кн. І. 92 с.
54. Кобринський П. Матеріали до словаря, зобрани в Космачѣ окр. Коломыйского. – Вечерниці, Львів, 1863, річник 2, с. 31–32.
55. Ковалик І.І. Слова з конкретним і абстрактним значенням. – Укр. мова і літ. в шк., 1977, № 4, с. 37–42.
56. Коготкова Т.С. Русская диалектная лексикология : Состояние и перспективы. – М. : Наука, 1979. – 336 с.
57. Кочин Г.Е. Сельское хозяйство на Руси конца ХШ – начала ХУІ в. – М.; Л. : Наука, 1965. – 462 с.
58. Кракалия Л.В. Динамика буковинской антропонимии. – В кн.: Личные имена в прошлом, настоящем, будущем : Пробл. антропонимии. М. : Наука, 1970. – 134 с.
59. Кримський А.Ю. Тюрки, їх мови та літератури. – Твори : В 5-ти т. К. : Наук. думка, 1974, т. 4, с. 449–583.
60. Крип"якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К. : Вид-во АН УРСР, 1954. – 536 с.
61. Критенко А.П. До теорії власних назв. – Ономастика. Респ. міжвідомч. зб. 1966, с. 16–28.
62. Купчинський О.А. Найдавніші слов"янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень : Геогр. назви на -ичі. – К. : Наук. думка, 1981. – 250 с.
63. Лепкий Д. Обряд хрещення малих дітей на Русі та деякі віруваня і забобони людові. – Зоря, 1887, № 18, с. 297–298.
64. Лукина Г.Н. Названия предметов украшения в языке памятников древнерусской письменности XI–XIУ вв. – В кн.: Вопросы словообразования и лексикологии древнерусского языка. М. : Наука, 1974, с. 246–261.

65. Лучыц-Федарэц І.І. Будаўнічая тэрміналогія. - В кн.: Лексіка Палесся ў прасторы і часе. Мінск : Навука і тэхніка, 1971, с. 143-195.
66. Магницкий В.К. Чувашские языческие имена. - Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1905. - 101 с.
67. Малинка А. Родины и крестины : (Материал собр. в г. Мрине Неж. уезда). - Киев. старина, 1898, т. 61, с. 264.
68. Малютина М.А. К истории слова "белый" в древнерусском языке : (По материалам летописей XI-XIII вв.) - Учен. зап. / Кишин. ун-т, 1962, т. 47. Сер. филол., вып. 1, с. 43-51.
69. Маслова Г.С. Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX - начале XX вв. - В кн.: Восточнославянский этнографический сборник. М. : Изд-во АН СССР, 1956, с. 543-800.
70. Мирославская А.Н. Древнерусские имена и прозвища в Новгородских записных кабальных книгах 100-104-111 годов. - В кн.: Учен. зап. / Калинингр. пед. ин-т, 1959, вып. 6, с. 336-362.
71. Мирославская А.Н. К истории развития русских имен. - Учен. зап. / Башк. ун-т, 1961, вып. 8. Сер. филол., № 2, с. 376-377.
72. Молодід Т.К. Із спостережень над лексикою "Палінодії" З.Копистенського. - Наук. зап. Київ. ун-ту, 1958, т. 17. Зб. філол. фак., вип. 2, с. 147-164.
73. Москаленко А.А. Лексико-семантические диалектизмы в памятниках украинской деловой письменности XIУ-XУI вв. - В кн.: Проблемы истории и диалектологии славянских языков : Сб. ст. к 70-летию чл.-кор. АН СССР В.И.Борковского. М. : Наука, 1977, с. 189-195.
74. Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. - Одеса, 1958. - 79 с.
75. Нариси з історії української музики. - К. : Мистецтво, 1964. - 409 с.
76. Народні пісні Буковини в записах Юрія Федьковича. - К. : Муз. Україна, 1968. - 222 с.
77. Народні пісні в записах Івана Франка. - Львів : Каменяр, 1966. - 427 с.
78. Народні пісні в записах Маркіяна Шашкевича. - К. : Муз. Україна, 1973. - 111 с.
79. Народні пісні в записах Осипа Маковея. - К. : Муз. Україна, 1981. - 103 с.
80. Народні пісні в записах Панаса Мирного та Івана Білика. - К. : Муз. Україна, 1977. - 198 с.
81. Народні пісні в записах Трохима Романченка. - К. : Муз. Україна, 1980. - 103 с.
82. Недилько О.Д. Женские имена в документах Северного Левобережья Украины XУП-XУШ вв. - В кн.: Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков : Тез. докл. и сообщ. Всесоюз. науч. конф. (Днепропетровск, нояб. 1975 г.). Днепропетровск, 1975, с. 142.
83. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв"язках з російською та білоруською. - К. : Наук. думка, 1980. - 302 с.
84. Общекарпатский диалектологический атлас : Вопросник. - М. : Наука, 1981. - 100 с.
85. Онишкевич М.Й. Нариси з лексикографії та лексикології Бойківщини за даними словника бойківського діалекту : Дис. ...д-ра філол. наук. - Львів, 1967. - 480 с. і додаток: Словник бойківського діалекту. - ч. 1-3. Пагінація роздільна.
86. Ощипко І.Й. Із спостережень над побутовою лексикою української мови XУП ст. : (На матеріалі "Лексикону славеноросского" Памва Беринди). - В кн.: Пам"ятки української мови. К. : Вид-во АН УРСР, 1960, кн. 4, с. 117-126.
87. Пелевина Н.Ф. О соотношении языка и действительности (обозначение красного и синего цветов). - Науч. докл. высш. шк. Филол. науки, 1962, № 2, с. 148-152.

88. Питання історії української мови. – К. : Наук. думка, 1970. – 196 с.
89. Познанська В.Д. Відображення українсько-тюркських міжмовних контактів у прізвищах південно-східної України. – В кн.: Лексика української мови в її зв"язках з сусідніми слов"янськими і неслов"янськими мовами : Тези доп. Ужгород, 1982, с. 174–175.
90. Попов А.И. П.М.Мелиоранский и изучение тюркизмов в русском языке. – Тюркол. сб., 1972. М. : Наука, 1973, с. 39–50.
91. Ревзин И.И. Структурная лингвистика и проблемы изучения слова. – Вопр. языкознания, 1957, № 2, с. 31–41.
92. Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. – К. : Рад. шк., 1969. – 255 с.
93. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К. : Наук. думка, 1966. – 216 с.
94. Рогаль М.Т. Тюркські лексичні запозичення в українських літописах кінця ХУП – початку ХУШ ст. – В кн.: З історії української та інших слов"янських мов. К. : Наук. думка, 1965, с. 171–192.
95. Романова Г.Я. Наименования мер длины в русском языке. – М. : Наука, 1975. – 175 с.
96. Роспонд С. Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имена). – Вопр. языкознания, 1965, № 3, с. 3–21.
97. Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины XI–ХУ веков : (Из истории нар. знаний). – Сов. этнография, 1949, № 1, с. 67–91.
98. Савваитов П. Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, в азбучном порядке расположенное. – Спб., 1896. – 184 с.
99. Селищев А.М. Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ. – Учен. зап. Моск. ун-та. Тр. каф. рус. яз., 1948, вып. 128, кн. 1, с. 128–151.
100. Словник власних імен людей (українсько-російський і російсько-український) / За ред. Л.Г.Скрипник. 4-е вид., випр. і доп. – К. : Наук. думка, 1972. – 278 с.
101. Спаський І.Г. Дукати і дукачі України. – К. : Наук. думка, 1970. – 167 с.
102. Стамеров А.К. Нариси з історії костюмів. – К. : Мистецтво, 1978. – Ч. 1–2.
103. Статеева В.И. Дедеминутивация в украинском языке : Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Ужгород, 1982. – 19 с.
104. Сташайтене В. Абстрактная лексика на материале старобелорусских письменных памятников ХУ–ХУП веков. – Вильнюс : Периодика, 1973. – 184 с.
105. Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі : ХУ Респ. діалектол. нарада. Тези доп. і повідомл. – Житомир, 1983. – 299 с.
106. Суперанская А.В. Структура имени собственного : Фонология и морфология. – М. : Наука, 1969. – 206 с.
107. Тагиев М.Т. Наблюдения над употреблением слов тюркского происхождения в русских письменных памятниках ХУI–ХУП вв. – В кн.: Тюркизмы в восточнославянских языках. М. : Наука, 1974, с. 148–160.
108. Ткач Ф.Є. Народна основа лексики ділових документів канцелярії Богдана Хмельницького. – Укр. мова в шк., 1957, № 1, с. 7–13.
109. Ткач Ф.Є. Суспільно-економічна лексика мови українських ділових документів I пол. ХУП ст. – Пр. Одес. ун-ту, 1958, т. 148, Сер. філол. наук, вип. 8, с. 189–194.
110. Ткач Ф.Є. Уваги до документів канцелярії Богдана Хмельницько-

го (1648-1657). } Наук. зап. Львів. пед. ін-ту, 1955, т. 4. Сер. філол., вип. І, с. 3-49.
111. Тураўскі слоўнік / Рэд. А.А.Крывіцкі. - Мінск : Навука і тэхніка, 1982-1983. - Т. 1-2.
112. Угрюмов А.А. Русские имена. - 2-е изд., испр. и доп. - Вологда : Сев.-Зап. кн. изд-во, 1970. - 112 с.
113. Федоровская И.О. Тюркские лексические элементы в говорах Правобережного Полесья. - В кн.: Лексика української мови в її зв"язках з сусідніми слов"янськими і неслов"янськими мовами : Тези доп. Ужгород, 1982, с. 146-147.
114. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского, белорусского языков : Ист.-диалектол. очерк. - Л. : Наука, 1972. - 655 с.
115. Худаш М.Л. До питання класифікації прізвищевих назв XIУ-ХУП ст. - В кн.: З історії української лексикології. К. : Наук. думка, 1980, с. 96-160.
116. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. - К. : Наук. думка, 1977. - 236 с.
117. Худаш М.Л. Лексика українських ділових документів кінця ХУІ - початку ХУП ст. : (На матеріалах Львів. Ставропіг. братства). - К. : Вид-во АН УРСР, 1961. - 162 с.
118. Чепіга І.П. Будівельна лексика староукраїнської мови. - Мовознавство, 1982, № 2, с. 51-61.
119. Черняк В.С. З історії української діалектної лексикографії: "Малий словарець уживаних слів гуцульських, зібраних у Жаб"ю-Слупійці, Володимира Коржинського". - В кн.: Структура українських говорів : Тези доп. К. : Наук. думка, 1982, с. 183-191.
120. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття (вступ та імена) : Конспект лекцій. - Ужгород : Вид-во Ужгор. ун-ту, 1970. - 103 с.
121. Чучка П.П. Закарпатські відетнонімні прізвища. - В кн.: Питання сучасної ономастики. К. : Наук. думка, 1976, с. 127-132.
122. Шевченко Ф.П. Грузины в войске запорожском. - В кн.: Из истории украино-грузинских связей. Тбилиси : Мецниереба, 1968, с. 38-55.
123. Шелехова Н.Т. Семантика отглагольных имен существительных в древнерусском языке. - Науч. докл. высш. шк. Филол. науки, 1967, № 2, с. 50-62.
124. Шелудько Д. Німецькі елементи в українській мові. - В кн.: Збірник комісії для дослідження історії української мови. К. : ВУАН, 1931, с. 1-60.
125. Шемякин Ф.Н. К вопросу об отношении слова и наглядного образа (цвет и его название). - Мышление и речь : Тр. Акад. пед. наук РСФСР. М. : Изд-во АПН РСФСР, 1960, с. 5-48.
126. Шухевич В. Гуцульщина. - Львів : Вид-во Наук. т-ва ім. Шевченка, 1899-1908. - Ч. 1-5.
127. Юналаева Р.А. Опыт исследования заимствований : Тюркизмы в рус. яз. сравнительно с др. слав. яз. - Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1982. - 119 с.
128. Bratanović Br. Oráce sprave u Hrvata. - Zágreb, 1939. - 103 s.
129. Fik A. Die griechischen Personennamen nach ihrer Bildung erklört und systematisch. - Göttingen, 1874. - 203 S.
130. Foland M. Rzeczowniki z przyrostkiem -ota we współczesnym języku polskim. - Poradnik językowy, 1975, z. 7, s. 359-369.
131. Gregorowicz J. Przewodnik dla zwiedzających Czarnogórę, położoną w powiecie Kosowskim. - Lwów, 1881. - 11 s.
132. Janów J. Słowniczek huculski strzed srulecia. - Sprawozdania T-wa Naukowego we Lwowie, 1936, z. 3, s. 257-266.
133. Maretić T. O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba. - Rad Jugoslovenske Akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1886, t. 80, s. 81-146.

134. Milewski T. Ewolucja morfologiczna indoewropejskich złożonych imion osobowych. - Biul. Pol. T-wa językozn. Wrocław; Kraków, 1957, z. 16, s. 37-69.
135. Moszyński K. Kultura ludowa słowian. T. 2. Kultura duchowa. - Warszawa, 1967. - Cz. 1. 832 s.
136. Sedláček A. Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách.- Praha: Nákl. české akad. věd a umění, 1923. - 498 s.
137. Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. - Praha, 1964. - 317 s.
138. Taszycki W. Najdawniejsze polskie imiona osobowe. - In: Rozprawy i studia polonistyczne. 1. Onomastyka. Wrocław; Kraków, 1958. - 124 s.
139. Taszycki W. Polskie nazwy osobowe. - Warszawa etc.: Gebethner i Wolff, 1924. - 32 s.
140. Wahilewič J. Huculowé obywatelé wýchodnjho pohořj Karpatského. - Časopis českého Muzeum, 1838, roč.,12, s. 475-498.
141. Zaręba A. Nazwy barw w dialektach i historii języka polskiego. - Warszawa: Wyd-wo PAN, 1954. - 204 s.

ЗМІСТ

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
Институт общественных наук

Дмитрий Григорьевич Гринчишин
Лукия Лукьяновна Гумецкая
Ярослава Васильевна Закревская и др.

УКРАИНСКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ И ДИАЛЕКТНАЯ ЛЕКСИКА

(На украинском языке)

Киев, издательство "Наукова думка"

Затверджено до друку вченою радою
Інституту суспільних наук АН УРСР

Редактор О.А.Дітель
Художній редактор Л.О.Комяхова
Технічний редактор Л.М.Муравцева
Коректори М.Т.Кравчук, В.І.Гломозда

Інформ. бланк № 6984

Підп. до друку 07.03.85. БФ 01544. Формат 60х84/16. Папір офс. № 1. Офс. друк. Ум. друк. арк. 9,53. Ум. фарбо-відб. 9,88. Обл.-вид. арк. 11,50. Тираж 570 пр. Зам. 5-238. Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво "Наукова думка". 252601 Київ 4, вул. Рєпіна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги. 252004 Київ 4, вул.Рєпіна, 4.

1 крб. 40 к.

НАУКОВА ДУМКА